

Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова

На правах рукопису

КАРНАУХ АННА АНАТОЛІЇВНА

УДК 329.78.008

**СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ В
УМОВАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА**

Спеціальність 23.00.03 – політична культура та ідеологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник
Бабкіна Ольга Володимирівна,
доктор політичних наук,
професор

Київ - 2006

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ.....	14
1.1. Особливості формування політичного менталітету української молоді: соціально-історичний та політико-психологічний підходи.....	14
1.2. Політична культура як предмет політологічного дослідження.....	37
1.3. Молодь як суб'єкт політологічного аналізу в контексті процесів демократизації суспільства.....	83
Висновки до першого розділу.....	119
РОЗДІЛ 2 ПРОЦЕС СОЦІАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ	122
2.1. Сутність та особливості політичної соціалізації української молоді.....	122
2.2. Громадянська освіта та виховання у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу.....	147
2.3. Форми політичної участі молоді в Україні та їх вплив на демократичний політичний процес.....	177
Висновки до другого розділу.....	209
ВИСНОВКИ.....	211
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	215

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Зростання ролі політичної культури – загальна закономірність розвитку сучасної цивілізації. Воно особливо помітне на зламі тисячоліть, коли людство перебуває у стані суперечливих пошуків нової стратегії цивілізаційного розвитку, нових світоглядних і соціокультурних парадигм. Суттєві кризові процеси у сфері „великої політики”, які відбуваються на наших очах, незрівнянно підвищили ступінь „політичної заангажованості” еліт і водночас продемонстрували недостатню ефективність механізмів приборкання групового егоїзму, „синдрому натовпу” та інших вад цивілізації. Процеси децентралізації владних повноважень, розвитку партійних систем, оформлення механізмів захисту групових інтересів висувають на перший план проблеми культури спілкування, пошук оптимальних моделей сумісності, знаходження консенсусу.

У посткомуністичному світі ці проблеми ускладнюються внаслідок величезного потенціалу конфронтаційності, нагромадженого впродовж ХХ століття. Пропаганде тоталітарними режимами розуміння політики як сфери боротьби класів за владу, крайня політизація моралі призвели до утвердження в суспільній свідомості стану постійної „боєготовності”, а у своїх крайніх проявах – до кваліфікації опонентів як ворогів. Деформовані такою революційністю моральні установки зорієнтовані на огульне неприйняття реформ.

В Україні рецидиви конфронтаційного мислення підтримуються неспроможністю суспільної свідомості пристосуватися до сумних реалій всеохоплюючої кризи, яка триває з початку 90-х років і досі має тенденцію до поглиблення. Протягом короткого часу соціум пережив крах звичних політичних структур та ідеологій; зазнали ерозії цінності, моделі поведінки,

мораль. Триває падіння життєвого рівня більшості громадян, корумпованість, криміногенність. Зумовлена цим криза ідентифікації на масовому рівні виявляється найчастіше у соціальній апатії, у розбалансованості механізмів самоорганізації. До політичної культури в Україні сьогодні цілком застосовне поняття аномії. „Вакуум ідеалів”, розклад системи моральних цінностей, породжує синдром „втрати надії”, зумовлює такий стан суспільної свідомості, за якого значна частина громадян опиняється у конфлікті із соціальними нормами.

На такому похмурому тлі є надії на те, що соціуму все-таки вдасться відшукати шляхи до соціальної злагоди.

Саме категорія політичної культури найближче підводить нас до розуміння атмосфери політичного життя, специфічної і неповторної у кожній країні і навіть у різних її частинах. Без неї неможливо збагнути, чому певна кількість індивідів обирає ту чи іншу політичну орієнтацію, чому однотипні політичні інституції по-різному діють і по-різному сприймаються у різних країнах?

Без піднесення рівня політичної активності громадян (зокрема молоді) ні вивести економіку із кризи, ні закласти основи правової держави і громадянського суспільства неможливо. Без сприйняття молоддю демократичних ідеалів не може бути й мови про становлення в її середовищі нового типу політичної культури, орієнтованої на створення демократичного суспільства в незалежній Україні.

Актуальність вивчення проблем формування сучасної політичної культури молоді в суспільстві перехідного типу, яким сьогодні є українське суспільство, не викликає сумнівів, оскільки йдеться про історичний вибір шляху розвитку. Цей вибір також робить підростаюче покоління.

Комплексне формування політичної культури молоді вимагає аналізу не тільки її сучасного стану, але й можливих тенденцій розвитку,

обумовлених динамічністю сучасного політичного процесу, специфікою і традиціями українського суспільства.

Студенти вищих навчальних закладів займають особливе місце в соціально-демографічній групі молоді України, бо саме від їхнього професійного рівня та громадянської позиції в майбутньому залежатиме економічний, інтелектуальний, політичний, культурний рівень українського суспільства, рівень його цивілізованості. Однак, розглядати студентську молодь як соціальну групу, котра ще тільки готується до виконання активних соціальних функцій у сфері праці, культури, науки, управління, було б неправильним, оскільки це на практиці призводить до заперечення її ролі як суб'єкта громадянського і політичного життя.

Недостатній рівень засвоєння демократичної політичної культури є однією з причин відчуження студентського загалу від суспільно-політичних процесів в Українській державі. Суспільство не може бути громадянським, а держава - соціальною і правовою, якщо одна із соціальних груп цього суспільства виключена з системи політико-владних відносин.

Процес формування політичної культури студентів не спонтанний, на нього можна цілеспрямовано впливати через систему вищої освіти, котра, як важливий інститут політичної соціалізації молоді повинна стимулювати прогресивні суспільні процеси, сприяти їх гармонізації. Як визначається у державній національній програмі „Освіта. Україна XXI століття”, з перетворенням України на самостійну державу освіта стала власною справою українського народу. Розбудова системи освіти, її докорінне реформування має стати основою відтворення інтелектуального потенціалу народу, виходу вітчизняної науки і техніки на світовий рівень, національне відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні.

Утвердження нового типу соціокультурних відносин, у тому числі і політичних, передбачає не тільки опанування молоддю усіма формами

людської життєдіяльності, які сформувались у період її соціалізації, але й творення нових, які найбільшою мірою відповідають потребам часу. Роль і можливості вищого навчального закладу в цьому напрямі вивчені недостатньо.

Суть наукової проблеми дисертаційного дослідження полягає у з'ясуванні ролі освіти, в тому числі вищої освіти, як соціального інституту в процесі формування політичної культури студентської молоді, специфічної соціально-демографічної групи. Узагальнено проблему можна окреслити як вивчення процесу формування одного з важливих елементів взаємозв'язку системи „освіта – політика” – політичної культури.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Наукове опрацювання проблеми формування політичної культури проводиться вченими різних галузей знань. Методологічні проблеми вивчення феномена політичної культури розглядаються в працях зарубіжних та вітчизняних вчених М.Амеліна, А.Арнольдова, М.Блінова, Є.Головахи, А.Демідова, А.Міграняна, Ю.Пахомова, В.Ребкала, О.Рудакевича С.Рябова, М.Чурилова та ін. Різні аспекти питань політичної культури досліджуються в працях В.Андрущенка, В.Бабкіна, О.Бабкіної, В.Бебика, Н.Гайворонюка, В.Горбатенка, В.Кременя, І.Кресіної, В.Лісового, О.Лузана, І.Мигоровича, М.Михальченка, Л.Нагорної, М.Остапенко, В.Потульницького, В.Ребкала, Ю.Римаренка, Ф.Рудича, С.Рябова, В.Табачковського, М.Шульги та інших.

Соціальним проблемам освіти та виховання присвячені праці Л.Ази, В.Андрущенка, В.Бакірова, В.Пічи, О.Якуби та багатьох інших.

Різноманітні аспекти ролі молоді України в сучасних суспільних процесах досліджують В.Бебик, В.Боровик, І.Вдовичин, М.Головатий, В.Головенько, О.Корнієвський, Л.Овдієнко, В.Перебенесюк, В.Ребкало, Н.Черниш, О.Уварова та ін.

Соціально-психологічним проблемам життєдіяльності особистості в умовах сьогодення присвячені праці М.Боришевського, О.Злобіної, Н.Паніної, М.Пірен, Л.Сохань, В. Тихоновича, М.Шульги та ін.

Зазначена проблема висвітлюється в збірниках доповідей науково-практичних конференцій та досліджується в деяких кандидатських і докторських дисертаціях: І.Вдовичина, М.Головатого, М.Катаєвої, Л.Левченко, М.Остапенко, Л.Панченко, А.Ташченко, Н.Юрій та ін. Разом з тим, ступінь дослідження політичної культури ще є недостатнім і потребує подальшого аналізу, зокрема ступінь наукового опрацювання проблем формування політичної культури студентів у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу, особливо в контексті трансформаційних процесів українського суспільства та реформування вищої школи України.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми „Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий і український досвід” кафедри політичних наук НПУ імені М.П.Драгоманова, що входить до тематичного плану НДР НПУ імені М.П.Драгоманова, науковий напрям „Дослідження гуманітарних наук” затвердженого Вченою радою 25 грудня 2003 року протокол № 5. Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 3 від 07 листопада 2005 року).

Метою дисертаційного дослідження є аналіз процесу становлення політичної культури молоді в умовах демократизації сучасного українського суспільства, а також з'ясування ролі освіти, в тому числі вищої освіти, як соціального інституту в процесі формування політичної культури студентської молоді, специфічної соціально-демографічної групи.

Для досягнення поставленої мети у дисертації визначені такі **завдання**:

- проаналізувати проблеми становлення політичної культури в умовах переходу до демократичних політичних інститутів та впровадження демократичних процедур;
- розглянути теоретичні підходи до вивчення феномена політичної культури;
- дослідити функції політичної культури як підґрунтя формування політичної культури;
- окреслити найсуттєвіші риси сучасної політичної культури громадян України та особливо молоді;
- узагальнити дані емпіричних соціологічних досліджень політичної культури сучасної молоді України;
- визначити соціально-педагогічні умови ефективності формування політичної культури у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу;
- проаналізувати спрямованість змісту дисциплін циклу гуманітарної підготовки у НПУ імені М.П.Драгоманова на формування політичної культури студентів;
- з'ясувати завдання сучасної політичної освіти та виховання у ВНЗ.

Об'єктом дослідження є політична культура сучасної молоді – специфічної соціальної спільноти й учасника суспільно-політичних процесів.

Предметом дослідження є процес становлення політичної культури молоді в умовах демократизації сучасного українського суспільства.

Теоретико-методологічну основу дослідження становить комплекс філософських, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, що забезпечують єдність гносеологічного, соціально-філософського і політологічного аналізу феномена політичної культури у зв'язку з іншими компонентами соціокультурного та політичного життя соціуму. Гносеологічний підхід дозволяє дослідити специфічну форму відображення і

пізнання об'єкта, що вивчається, а соціально-філософський і політологічний – спрямовують на розкриття його місця, вагомості та ролі в житті суспільства у взаємодії соціально-політичних суб'єктів. Соціально-філософське розуміння передбачає аналіз процесу виникнення та розв'язання суперечностей, що зумовлюють розвиток і функціонування об'єкта дослідження.

В основі цивілізаційного підходу розглядається людська особистість, її свобода, можливість її реалізації та саморозвиток, а засобами досягнення зазначених цінностей виступають демократія, правова держава, громадянське суспільство, демократична політична культура. Це дозволяє виділити та проаналізувати загально цивілізаційні компоненти та функції політичних явищ (в даному випадку політичної культури) і на цій підставі розробляти проблеми історії та теорії соціально-політичних феноменів, а також розвивати такі політичні категорії як усвідомленість вибору, демократичні цінності, правова держава і громадянське суспільство, національна свідомість, політична соціалізація тощо.

Використання порівняльного аналізу дало змогу визначити якісні відмінності у структурі семантичного простору значень, які характеризують політичну культуру дорослого населення України та учнівської і студентської молоді в процесі становлення та демократизації.

В дисертації вагоме значення мають методи системного та структурно-функціонального аналізу. При цьому політичні явища розглядаються як складне утворення, що виконує певну роль у більш загальній системі. Структурно-функціональний підхід застосовувався з метою визначення місця і ролі політичної культури, визначення функцій політичної соціалізації в умовах переходу суспільства від авторитарної до демократичної політичної системи. Використовується також міждисциплінарний підхід до дослідження феномену політичної культури молоді, де залучені фундаментальні

положення філософії, політології, соціології, психології, педагогіки і методи конкретного соціологічного дослідження, проведеного автором в Національному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова.

Емпіричною базою роботи є дані соціологічних досліджень, які проводились Інститутом соціології НАН України, центром „СОЦИС”, фондом „Демократичні ініціативи”, Українським інститутом соціальних досліджень, а також аналітичні матеріали засобів масової інформації.

При аналізі основних параметрів характеристики політичної культури сучасного студентства України використано прикладні розробки Є.Головахи, Н.Черниш, М.Чурилова та ін., а також результати загальнонаціональних опитувань громадської думки.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у виробленні пізнавальної концепції аналізу ролі вищого навчального закладу як елемента системи освіти у процесі формування політичної культури однієї з найдинамічніших соціально-демографічних груп – сучасної молоді України, зокрема:

- на основі аналізу різноманітних концепцій політичної культури, які існують в сучасній політичній науці, визначається концептуальна основа дослідження політичної культури молоді України як системної єдності національних, регіональних, культурних, психологічних особливостей політичного суб'єкту;

- визначається своєрідність політичної соціалізації сучасної української молоді, автором виділяються основні соціалізуючі агенти даного процесу;

- обґрунтовано висновок про те, що зміст і засоби формування політичної культури традиційно визначаються конкретно-історичними умовами та рівнем ідеологізації проблеми, а їх основу складають ідеї патріотизму та громадянськості в конкретно-історичному трактуванні;

- з'ясовано, що політична культура сучасної студентської молоді є мінливою, динамічною субкультурою, основні параметри якої залежать від рівня, обсягу та змісту соціальних зв'язків, у які включена молода особистість;

- визначено соціально-педагогічні фактори формування політичної культури студентської молоді у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу й умови їхньої оптимізації, зокрема: а) забезпечення функціонування сучасних трактувань поняття і функції політики, співвідношення моралі і політики в політичній освіті та вихованні; б) межі і форми репрезентації національної ідеї у навчально-виховному процесі ВНЗ; в) реалізація в політичній освіті та вихованні потреб молодшої особистості в самоосвіті, самодіяльності, творчості, самореалізації; г) залучення ідей політичної освіти та виховання до виховного ідеалу системи освіти як необхідної складової виховання громадянина;

- сформульовано виховні завдання ряду дисциплін циклу гуманітарної підготовки у НПУ імені М.П.Драгоманова щодо політичної освіти та виховання студентів, які полягають у виробленні молодшою людиною на основі знань про політику власної політичної позиції, навики критичного аналізу проблем сьогодення, системи координат в оцінці політичних ситуацій, політичного такту, вміння дискутувати;

- доведено, що формування політичної культури студентської молоді в навчально-виховному процесі вищого навчального закладу є системою відносин між: а) студентством і системою вищої освіти як соціальним інститутом; б) студентством і викладачами; в) студентським колективом і адміністрацією ВНЗ; г) студентськими об'єднаннями та суспільством. Реалізація завдань формування політичної культури у кожній ланці відбувається через суб'єкт-суб'єктну систему взаємовпливу і взаємодіяльності.

Теоретико-практичне значення одержаних результатів у створенні бази для подальшої наукової розробки проблеми становлення демократичної політичної культури молоді в Україні та можливості окреслення перспектив подальшого дослідження цієї проблематики.

Висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані різними суб'єктами політики і повсякденній практиці політичного життя. На основі дисертаційного дослідження можлива підготовка навчальних курсів з політології і спеціальних курсів з проблем політичної культури, використання матеріалів роботи при написанні підручників і навчальних посібників.

Особистий внесок здобувача в одержанні наукових результатів полягає у: розробці концепції та теоретичному обґрунтуванні основних ідей і положень досліджуваної проблеми; визначенні сутності, змісту й структури політичної культури молоді; розробці змісту політичного виховання студентської молоді у ВНЗ.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження доповідалися і обговорювалися на засіданні кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, на ряді науково-практичних конференцій, а саме: Міжнародній науковій конференції, присвяченій 170-річному ювілею Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова „Педагогіка духовності: поступ у третє тисячоліття” (Київ, 2005 р.); VI Всеукраїнській науково-практичній конференції „Гуманітарна освіта в профільних вищих навчальних закладах: проблеми і перспективи” (Київ, 2005 р.); Всеукраїнській науковій конференції „Другі юридичні читання” (Київ, 2005 р.); Третіх Ірпінських міжнародних педагогічних читаннях „Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти” (Ірпінь, 2005 р.); VIII Всеукраїнській

науково-практичній конференції „Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість” (Київ, 2005 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 7 робіт, з них 3 статті у фахових виданнях ВАК України.

Структура та обсяг роботи. Мета і завдання дослідження, його концептуальна основа і зміст визначили структуру дисертації, що складається зі вступу, двох розділів, зокрема, у першому розділі – два підрозділи, у другому – три підрозділи, висновків та списку використаних джерел (249 позицій). Обсяг роботи – 236 сторінок, основна частина дисертації – 214 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ

1.1. Особливості формування політичного менталітету української молоді: соціально-історичний та політико-психологічний підходи

Для того, щоб повніше усвідомити особливості політичної культури сучасної України, передовсім необхідно здійснити розвідку історико-психологічних аспектів формування українського менталітету.

Найбільшого успіху в цих дослідженнях, з нашого погляду, можна досягти за допомоги методологічного підходу М.Грушевського, який згідно із своєю гіпотезою вважав, що „в порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури — одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним” [21, 13]. Розгляд даного питання не буде повним, якщо не виходити з розуміння питомої ваги впливу самого існування власної державності народу на політичну самосвідомість етносу. Останнім часом дедалі більшої популярності набувають соціальні установки стосовно того, що Україна близько 850 років все-таки мала свою державність у різних її формах [21] .

Спробуємо ж „пройтись” по історико-психологічних аспектах формування українського права й державності, виходячи з розуміння, що коріння українського етносу та його соціокультурних характеристик перебувають далеко за межами середніх віків.

Ще до історичної доби предки українського народу досягли високого культурного рівня суспільного життя й правових норм.

А як свідчить правник А.Яковлів, „за виключенням так характерного для українського народу нахилу до індивідуальної свободи, устрій життя в родових та племінних зв'язках і в примітивних племінних державах України-Русі за доісторичної доби мав багато спільних рис з устроєм життя інших слов'янських народів, а де в чому із старогерманським світом” [238, 236].

Перші прояви демократизму в житті українського народу деякі дослідники знаходять уже в найдавніші часи. Практика ранніх племінних союзів, породжена родоплемінним устроєм життя, знайшла відбиток в певних рисах державного ладу, звичаїв та права Київської Русі. Це - схильність до індивідуальної свободи, народоправство у публічному житті (народне віче, вибір князя, укладання договору з ним, існування поряд з центральною владою місцевого самоврядування), зародки федеративного устрою (удільні князівства в межах однієї держави) тощо [171].

Київська Русь як державне утворення розвивалася на пограниччі впливу західної і східних (Візантія і кочовий Степ) цивілізацій. Останні мали патримоніальний характер, за якого державна влада, економічні ресурси, культура – все було монополією володаря (князя), котрий управляв суспільством за допомогою бюрократичного апарату. За княжої доби Русь не змогла витворити стабільної еліти, яка поряд з князем здатна була виконувати владні функції. Князь концентрував у своїх руках усю законодавчу й виконавчу (адміністративну) владу, призначав усіх урядників. „Про громаду ми не знаємо нічого аби вона іменувала адміністраційних або яких інших урядників, або їх скидала”, окрім того, звичайно, що в дрібних сільських громадах мушили бути виборні „старці” чи „старости”[71, 100].

Державна система Київської Русі, як уже зазначалося, базувалася на інституціях народного віче, князя та княжої ради. Компетенція віче обіймала всі функції державної влади, насамперед вибір князя, укладання з ним договору та раду з князем щодо важливих державних справ.

„Звичайно князь був носієм і виконавцем всіх функцій державної влади: законодавчої, судової, адміністративної, він стояв на чолі власної дружини й війська цілої держави та правив державою через своїх функціонерів. Поруч з центральною владою на місцях (в городах, пригородах, селах) існувала місцева народна самоуправа, яка найдовше заховала риси прадавнього родового й племінного устрою” [238, 237].

Княжа рада була дорадчим органом і складалася спочатку з старих дружинників, а почасти з старих бояр, пізніше - з бояр.

По смерті князя Володимира Київська держава була побудована за так званою „удільною системою”, що дуже схожа на федеративну (з огляду на ієрархічну залежність князів від великого київського князя).

Всі громадяни цієї держави мали рівні права (крім невеличкої кількості рабів переважно чужого походження), перехід від верстви до верстви (бояр, міщан, селян) був вільним.

Після короткого періоду розвитку Київська Русь, державний устрій якої був зразком для устрою інших українських земель, унаслідок боротьби удільних князів за владу, а також перекриття татаро-монголами культурних і торговельних зв'язків Києва з Візантією і Сходом, почала занепадати.

Політична думка епохи становлення й розвитку давньоруської держави зафіксована у таких визначних пам'ятках культури, як „Руська Правда” Ярослава Мудрого (1015-1016, 1072), „Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона (1037-1050), „Ізборник” Святослава Ярославовича (1076), „Повчання дітям” Володимира Мономаха (1099), „Повість минулих літ” (1113), „Слово о полку Ігоревім” (1185), „Слово про загибель Руської землі” (1230) та ін. Ці твори є джерелом для поглиблення знань про реальний процес суспільно-політичного життя наших пращурів. Вони вказують на ті давні витоки української ментальності й культури, що дійшли до нас крізь віки. Для суспільно-політичної думки часів Київської Русі характерні

патріотизм, гуманізм, демократизм, убоління за біди, що випадали на долю країни у зв'язку з між княжими розбратами, татарською навалою та іншими трагічними подіями. Однак немає підстав говорити про систематичний розвиток у Київській Русі політичної і правової теорії. Як і в більшості середньовічних держав, ту було відсутнє науково-теоретичне осмислення понять людської свободи, народовладдя тощо. Вживання терміна „політика” стосовно процесів, що відбувалися у Київській державі, дуже умовне: політики як такої – в її демократичному розумінні, - тут не було. Натомість діяло воєнізоване князівське державне правління, яке спиралося передусім на силу, а не на право. Ні християнство, ні мораль, ні правові норми ще не стали на Русі тією основою, яка б забезпечила стабільне функціонування великої держави на демократичних засадах.

Щодо демократичної традиції українства в XIV – XVI ст.: то у цей час Західна Європа переживала епоху Відродження. Вона характеризувалася зверненням до античної культури, яке перепліталось з національним відродженням; увагою до особи, її індивідуального життя; прагненням людей до активного і творчого життя на землі. Ренесансна доба посилювала інтерес до світоглядно-філософських проблем, утверджувала гуманістичні погляди на політику. У політичних теоріях на перше місце виходить держава, що стає джерелом морального життя людей. Возвеличується світ земних, світських, політичних явищ і справ. У новій світській державі гуманістична політика виступає насамперед як політика, обмежена правом.

Розвиток подій на українських землях мав свою специфіку. З XIV ст.. більша частина українських земель перебувала у складі Великого Литовського князівства, а згодом – Речі Посполитої. Якщо до Першого Литовського Статуту 1529 р. на цих землях зберігалися найсуттєвіші риси суспільного устрою Київської Русі, то з політичним піднесенням польської шляхти напередодні Люблінської унії 1569 р. розпочалося форсоване

копіювання польської моделі – так званої шляхетської демократії, за якої королівська влада обмежувалася двопалатним сеймом та постійно діючою королівською радою; шляхті гарантувалися громадянські права і свободи. Українська аристократія пішла шляхом пристосування до існуючої структури Речі Посполитої і сприйняття цінностей польсько-шляхетської політичної культури.

Внаслідок входження українських земель під юрисдикцію Польської Корони зростала можливість, з одного боку, для західних культурних впливів – ренесансу й реформації, з іншого – для проникнення польського землеволодіння в Україну, національно-релігійних утисків і втрати українською елітою національної ідентичності.

Починаючи з XV ст., в українських землях спостерігається стрімкий прогрес культури і освіти, хоча ні вищих, ні навіть середніх освітніх закладів тоді ще не було. Вагомим внеском у загальноєвропейську скарбницю гуманістичної думки стала творчість гуманістів І.Верещинського, М.Смотрицького, К.Саковича, І.Потія, С.Почаського.

Визначним українським мислителем ренесансної доби був С.Оріховський-Роксолан (1513-1566). Його трактат „Напучення королеві польському Сигізмунду Августу”, в якому заперечувалося походження влади і держави від Бога, підпорядкування світської влади духовній, став вагомим кроком до звільнення політичної науки від теології [215].

До рівня здобутків західноєвропейської політико-юридичної думки підносяться постулати С.Оріховського, викладені в розділі „Що в державі більше: закон чи король?”. Ми вирости не у володіннях Нерона, зазначав мислитель, „наші предки виховували нас так, щоб ми знали, що король вибирається для держави, а не держава існує задля короля”. Найкращим державним устроєм стає той, у якому „закон є душею і розумом держави”.

Ідея верховенства закону мала неперехідне значення для розвитку демократичної правосвідомості українського народу.

Ця ідея, як і низка інших постулатів і висновків із „Напучень”, ставить цей трактат у ряд із найглибшими політичними творами західного середньовіччя. Розвиваючи теорію природних прав людини, а також обстоюючи принцип розмежування гілок державної влади та унормування їхньої діяльності за допомогою права, С.Оріховський став першим вітчизняним теоретиком гуманістичної політики і свободи: у розгорненій і систематизованій формі він вказав на її засади, головний стрижень, яким вважав закон, законослухняність та правопорядок. Однак загалом його концепція була теоретичним осмисленням політико-правової практики Речі Посполитої, обґрунтуванням засад шляхетської станової демократії, яка не передбачала громадянських прав і свобод для нижчих станів, а тим більше їхньої участі в управлінні державою.

Другою течією української політичної думки періоду Реформації була культурно-освітня (братська). Братства фактично закладали основи українського просвітництва, виступали активними суб'єктами в організації справи національного і духовного відродження у другій половині XVI - у XVII ст. Поряд з поширенням реформаторських ідей братчики здійснювали безпосередню агітацію у формі відозв, листівок, прокламацій, що є цікавими пам'ятками національної політичної публіцистики. Ставлячи за мету гуманістичне виховання молоді, братства активно готували учнів до участі у громадсько-політичному житті, підтримуючи, зокрема, учнівське самоврядування.

Козацька доба в історії України починається наприкінці XV ст., у часи надзвичайно важкі для українського народу, позбавленого своєї державності, незалежності, землі, і тривала до другої половини XVIII ст., коли було зруйновано Запорозьку Січ. Епоха козаччини залишила глибокий слід у

народній пам'яті, істотно вплинула на менталітет нації, систему цінностей, соціальних, державно-політичних, національних, конфесійних та індивідуально-особистісних уявлень про ідеали правди, справедливості, гідності.

Причинами виникнення козацтва були поневолення й закріпачення українських селян, запровадження уніатства, ополячення населення, захоплення українських земель польськими феодалами. Сам факт появи козацтва в південних степах був реакцією на постійну татарську загрозу, яку Річ Посполита нездатна була усунути. Комбінуючи різні впливи і спираючись на засади минулого, Запорозька Січ намагалася прийти до власне українського політичного устрою.

Козацька революція 1648 року під проводом Б.Хмельницького, яка звільнила від влади Польщі Київщину, Волинь та частину Поділля, привела до відновлення на цій території, а також на території Чернігівського та Переяславського князівств, на лівому боці Дніпра, української національної держави „Війська Запорізького”.

Війську Запорозькому Низовому справді були притаманні деякі риси демократичної республіки. Ту не існувало феодалної власності на землю і кріпацтва; панувала формальна рівність між усіма козаками (право користування землями та іншими угіддями, участі у радах та ін.). Усі органи управління були виборними, їх діяльність контролювалася Січовою Радою (колом). Характер громадських взаємин і навіть обряд обрання старшини свідчив про глибоко вкорінений демократизм козацької спільноти.

Суспільний лад і державний устрій Війська Запорізького базувалися на принципах народовладдя Київської доби й справедливо можуть бути кваліфіковані як християнська демократична республіка [21].

Всенародним віче була Генеральна Рада, яка мала всі функції верховної влади: законодавчу, судову, адміністративну.

Вона ухвалювала закони, обирала гетьмана й козацьку старшину, вирішувала питання війни й миру, укладала договори з іншими державами, мала право суду над гетьманом і старшиною.

Ось, наприклад, як обирали в Україні гетьмана або отамана перед військовим походом.

Особа, обрана на козацький уряд, мусила двічі відмовлятися від виявленої честі й погоджувалася лише на третій раз після запрошення з тривалими вмовляннями, ритуальною лайкою й погрозами. Церемонія виборів закінчувалася покладенням старими козаками на голову обраного жмені землі. Цей символ означав, що обраний є слугою товариства, яке наставило його своїм володарем [21, 15].

Отже, можемо навч побачити ступінь ставлення електорату до свого політичного лідера — він був першим серед рівних.

Влада виборного голови держави гетьмана була обмежена під час чинності Генеральної Ради. При гетьмані була Рада старшини (дорадчий орган) і Генеральна старшина (виконавчо-дорадчий орган). Територія Війська Запорізького поділялася на полки та сотні.

Як писав 1918 року приват-доцент Київського університету І.Огієнко, „все життя українське, увесь розпорядок дому, увесь державний наш лад, — все це повсякчасно було демократичним. Стан прислуги у нашого старого панства ніколи не був пригнобленим - вона завше була вільною і рівною всім.

Нагадаю ще хоча б нашу Київську Академію, де вкупі з сином гетьманським сиділо мужиче дитя. Так, р. 1737 в цій Академії навчалися: дітей козацької старшини 22, офіцерських 1, ратушних чиновників 2, купецьких 6, простих козаків 84, міщан 66, ремісників 7, мужичих дітей 39” [21, 16].

Однак козацька демократія не спиралася на міцний правничо-політичний фундамент: запорожці керувалися не писаними законами, а „стародавнім військовим звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом”. У внутрішніх законах і звичаях січі чується відлуння архаїчних норм і традицій (прийняття рішень не більшістю, а методом загальної згоди, коли опонентів могли просто ліквідувати фізично; заборона допуску жінок до місця перебування колективу тощо).

Отже, Запорозька Січ була своєрідною перехідною моделлю між професійною общиною й повноцінною державою, суть якої полягала у самоврядній структурі народної самооборони та господарській формі самовиживання в умовах вакууму державної влади та постійної воєнної небезпеки. Низка внутрішніх вад та несприятливі зовнішні впливи не дозволили цій перехідній моделі перерости у нову якість, однак вона стала ескізом української державності, народженої у процесі національної революції середини XVII ст.

З погляду громадських стосунків найважливішим було те, що навіть тодішня, нерозвинена форма демократизму формувала вільну і незалежну людину. Цей унікальний досвід творення держави силами простих людей (справді „від коренів трави”) треба поважати, не перебільшуючи при тому його життєздатності та універсального значення.

Міста поділялися в Україні на два типи за принципами управління: з повною самоуправою (які мали так зване Магдебурзьке право) та з ратушною самоуправою (з неповними правами). І хоча І.Огієнко, на відміну від А.Яковліва, цих особливостей не виділяв, написавши, що „всі міста на Вкраїні за старі часи мали повне самоврядування: всі урядовці, всі чиновники були виборними, вибирались з самих городян і завше відповідали тій громаді, що їх поставила” [21, 16] , нас передовсім цікавить той факт, що простий

народ України мав виборчі права й певний політичний досвід участі у безпосередній демократії.

Важко переоцінити роль церкви у житті українського суспільства того часу. І тут можна побачити існування демократичних традицій, що є важливою характеристикою політичної культури: „Мітрополіта у нас завше вибирали вільними голосами, а патріарх Константинопольський тільки благословляв його. На Україні в церковнім житті скрізь було тоді виборне начало: вільними голосами вибирали священників, єпископів, архімандритів, ігуменів і навіть митрополитів” [21, 16] .

З часом у козацької старшини прокинувся смак до „золотої” шляхетської свободи, розпочалося закріпачення селян і зазіхання на права міщан. Недемократичною виявилася політика гетьманської держави в національно-релігійній сфері. Ліквідувавши дискримінацію православних, вона почала обмежувати релігійні права інших, що не могло забезпечити громадянської згоди у багатоетнічній Україні. Гетьманщина дедалі виразніше реалізовувала принципи „козацько-старшинської”, вузькостанової демократії, яка не враховувала і не захищала інтересів ширших верств українського народу.

Основою нового ладу був інститут полкової влади, яка стосовно гетьманської влади поступово зміцнювалася і водночас придушувала елементи народовладдя. Потроху ця влада ставала самовладною і безвідповідальною до полочан, яким раніше належало право обирати полковників, вирішувати основні питання полкового життя. Генеральна старшина і сам гетьман теж надавали перевагу авторитарним методам правління. Виникла суперечність між виробленими столітньою історією козацтва республіканськими принципами і зумовленим тогочасною екстремальною ситуацією принципом абсолютної влади – військової диктатури. Це розхитувало інституційні основи суспільного устрою України,

послабило козацьку демократію і, зрештою, в останній чверті XVII ст. закінчилося капітуляцією української старшини перед Москвою.

1654 року гетьман Б.Хмельницький уклав з московським царем договір про військовий союз проти Польщі. Згідно з даним договором Україна прийняла протекторат Московського царства при одночасному збереженні повної автономії (власні верховне й місцеве управління, військо, фінансова та судова системи, державні кордони тощо).

Під впливом соціально-економічних, політичних, культурних умов життя в Російській імперії, через впровадження московського державного устрою та скасування (по 110 роках після договору 1654 року) української автономії демократичні цінності українського суспільства поступово „вимиваються” соціально-політичними й психологічними установками російської, а по суті східної (або азійської) політичної культури.

Незважаючи на посилення абсолютизму у політичному житті Російської імперії, козацькі демократичні республіканські традиції не зникли. Незабаром на зламі століть, вони заявили про себе документом, який М.Драгоманов вважав найвищим виявом тогочасного антимонархічного лібералізму – „Конституцією прав і свобод Запорозького Війська”, укладеною 5 квітня 1710 р. між новообраним гетьманом України П.Орликом і його виборцями та запорозькими козаками. Конституція П.Орлика віддзеркалювала високий рівень політичної грамотності української старшинської еліти, її сприйнятливість до європейської ліберальної думки та здатність до розвитку і застосування надбань. Цей документ також засвідчував усвідомлення українською громадсько-політичною думкою необхідності політичної і національної незалежності та прийняття власних державних актів.

Якщо Конституція стосувалася в основному внутрішнього устрою України, то два інші документи П.Орлика – „Вивід прав України” та

„Маніфест” були спрямовані на міжнародне визнання України „вільним князівством”, рівноправним членом європейської спільноти [146, 107].

Демократичними ідеями сповнена і суспільно-політична концепція українських просвітників XVIII ст. Я.Козельського, С.Десницького, П.Лодія, В.Каразіна та ін. Виходячи із теорії природного права і суспільного договору, українські просвітники осмислювали категорії рівності, свободи, власності крізь призму нових суспільних умов – буржуазного суспільства. У центр розробленого українськими просвітниками світського „юридичного світогляду” було поставлено людину як самоціль: особиста свобода і юридична рівність мали виступати основою суспільного буття особи. Проте елементи демократичного світогляду українства не знайшли втілення у політичній практиці XVIII ст., яка розвивалася в руслі зміцнення абсолютизму та активізації імперських тенденцій з боку Росії.

На детальний розгляд заслуговують міркування М.Грушевського щодо еволюції культури України в історико-психологічному контексті . Так, він вважає, що за доби формування Київської держави культура України мала масовий вплив західних (скандинавських) елементів. Ця ж тенденція була продовжена за доби Ярослава та його нащадків, коли Київська Україна-Русь підтримувала широкі династичні зв'язки з німецькими князівствами й усілякими іншими „державами й державками”, які перебували під впливом німецької культури [21, 17].

Із занепадом Києва (кінець XII століття) його політичну культуру успадковує Галицько-Волинська держава, що означало повну перевагу західних впливів над тією комбінацією впливів східних (насамперед візантійських), які переважали в період формування Київської держави.

Повертаючись до особливостей формування політичної культури українського етносу, слід також враховувати, що, перебуваючи під Польщею, він не міг не зазнати впливу польських політичних традицій. А польська

політична практика XVI — XVII століть свідчить про те, що ухвали сейму приймалися на засадах консенсусу, тобто меншість мала право не припустити затвердження обговорюваного закону [21, 17].

За свідченням Н.Яковенка, на західноукраїнських землях існувала формально рівноправна структура шляхти згідно з нормами польського права [21, 17], що також є свідченням спорідненості політичних культур Речі Посполитої та козацтва. „Тим часом Московщина далі жила спадщиною Київської держави, все більше розмішуючи її елементами фінськими, татарськими, монгольськими, — західна Україна, в котрій з XIII сторіччя зосередилось українське життя, входить вповні в круг західноєвропейського життя... У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури” [21, 17].

У такий спосіб, через викладені вище суспільно-історичні умови, український народ, більшість якого опинилась під ярмом Російської імперії, дедалі більше підпадав під її вплив. Культура України, в тому числі й політична, дедалі більше розчинювалася східними (азіатськими) компонентами, натомість природна її основа залишалася, безперечно, західною.

Про соціально-психологічну атмосферу, що панувала в Російській імперії, дуже влучно написав відомий російський філософ М.Бердяєв: „Інтереси будівництва, підтримки та охорони величезної держави посідали абсолютно виняткове й переважне місце в російській історії. Майже не залишалось сил у російського народу для вільного, творчого життя, вся кров йшла на укріплення й захист держави. Класи та стани були слабо розвинені й не відігравали тієї ролі, яку вони відігравали в історії західних країн. Особистість була пригнічена величезними розмірами держави” [21, 18].

Всі ці чинники з урахуванням жорстокості східної деспотії, яку дуже важко переносила українська національно-індивідуалістична, західно

зорієнтована психологія, сприяли формуванню в українському народі таких рис характеру, як провінційність, холопство, конформізм тощо.

Отже, підсумовуючи, можна зробити висновок: за довгі часи перебування на перетині західної та східної політичних культур власна політична культура українського народу, його ментальність сформувались як творче злютовання, неповторний симбіоз різних компонентів культур (з перевагою все-таки західних компонентів). Це дає нам право й надію говорити про можливість еволюційного розвитку нашого суспільно-політичного ладу на шляху до парламентської демократії.

Становлення України на початку XXI ст. характеризується, як зазначив В.П.Бех, кризою соціального світу планетарного масштабу, з одного боку, та глобалізацією соціального світу, з іншого. Державотворення України відбувається на базі давніх традицій українського народу, які склалися впродовж століть. На його думку, сучасний державотворчий процес значно гальмується через такі негативні фактори, як:

- застарілий світогляд та моноідеологічні настанови;
- ментальність та комплекс „меншовартості”;
- значна політична інфантильність та слабка мовна підготовка;
- нездатність до прийняття самостійних рішень;
- низький культурний рівень та інтелектуальний потенціал;
- невпевненість у майбутньому держави [28, 47].

Довгий та складний шлях пройшов народ України до відродження незалежної держави. Питання про те, яке волиємо мати суспільство, тобто яким цінностям надати перевагу, сьогодні є найактуальнішим. Тому, роблячи крок у майбутнє, важливо усвідомлювати всю глибину національних традицій. Адже історія українського народу складається не тільки з формування та розвитку суто української якості, а й пов'язана з литовсько-

польською, московсько-радянською складовими, і не зважати на це - значить зневажати власну історію.

У ХХ ст. Україна здобула незалежність двічі: в 1918 і 1991 рр. Очевидно, що однією з основних причин поразки у боротьбі за виборення власної державності у 1918-1920 рр. були відсутність достатньо високого рівня політичної культури та брак досвідчених кадрів, які б перейнялися ідеями незалежної України і були б готовими служити новій державі. Нелегко й сьогодні, але ми повинні - без жодних нарікань на неймовірні труднощі минулих років - реально з'ясувати й самокритично оцінити досягнуте задля єдиної мети, не повторювати помилок, рухатися вперед в ім'я інтересів держави та українського народу.

Головні причини слабкості чи сили українських державницьких чинників полягають не в особливостях нашої країни та в специфіці її географічного положення, тобто не тільки в несприятливих зовнішніх обставинах, але і в ментальності української нації, негативні риси якої підривають державотворчі патріотичні потуги. Українська ментальність на тлі загальноєвропейської самобутня й оригінальна. Осмислення оригінальності та самобутності свого народу в часи побудови держави - одне із завдань сучасності.

Психологи вважають, що індивідуальність особистості формується під впливом трьох основних факторів: спадковість, обставини при народженні та вплив середовища. Ці фактори здебільшого можна використовувати й для аналізу впливу ментальності на державотворчі процеси в Україні.

Без урахування історичних, соціальних, національних особливостей, а також впливу зовнішніх факторів багато чого в суспільних політичних процесах неможливо пояснити. Згадуються слова Вольтера: „Кожна подія сучасності народжується з минулого і є матір'ю майбутнього” [119, 107].

Історія свідчить, що становлення української нації відбувалося в екстремальних умовах, коли українцям доводилося постійно утверджувати право на своє існування в якості цілісного етнічного організму. Розбудова незалежної української держави розпочалася у складних умовах, український народ, здавалося, не мав державницьких устремлінь і був назавжди прикутим до інших держав, а й навіть приреченим розчинитися у панівних щодо нього націях.

На думку С.В.Дячук, сучасний державотворчий процес в Україні гальмується через притаманний більшості наших співгромадян так званий „комплекс меншовартості”. Тривале перебування під владою Росії у складі спочатку царської, а згодом радянської імперії призвело до виникнення в українців відчуття власної вторинності відносно „старшого брата”. Цей комплекс настільки міцно вкоренився у свідомості українського народу, що й тепер, після здобуття країною незалежності, значна частина її населення (у т.ч. і молодого) сповнена зневіри у власних силах та переконана у неспроможності діяти самостійно, без сторонньої підтримки і вказівок. Активні пошуки різних орієнтацій спричинені невпевненістю в собі, в тому, що український народ не гірший від інших європейських народів, здатний самостійно вирішувати долю своєї держави [81].

Ситуація, яка склалася нині у державі, залежить не тільки від зовнішніх обставин, але й від історично обумовлених змін, від ментальності, яка, в свою чергу, впливає на перебіг політичних подій та державне будівництво. З того часу, як на базі єдиної території та мови виникла українська нація, сформувалася лише їй властива ментальність, яка не є чимось сталим, а зазнає змін під впливом різноманітних внутрішніх та зовнішніх чинників. Але що ж зумовило своєрідність українського національного менталітету?

Сучасні українські дослідники вважають, що на формування менталітету впливають такі чинники, як: геополітичне положення

українських земель; тривала бездержавність української нації; а також тривале роз'єднання українських земель.

О.В.Киричук виділив чотири системоутворюючі ознаки української ментальності:

1) *інтроверсивність вищих психічних функцій* у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється в зосередженості особистості на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;

2) *кордоцентричність*, що проявляється в сентименталізмі, чутливості, емпатії, любові до природи, в пісенному фольклорі, яскравій обрядовості, естетизмі народного життя, культуротворчості;

3) *анархічний індивідуалізм*, що виявляється в різних формах відцентрового, партикулярного прагнення до особистої свободи, без належного потягу до державності, коли бракує ясних цілей, достатньої стійкості, дисципліни й організованості;

4) *перевага емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом*, перевага морального буття над інтелектуальним у екзистенційному значенні [184, 26].

Поняття „менталітет” було запроваджене в суспільні науки представниками історично-психологічного і культурно-антропологічного напрямків Н.Леві-Брюлем, Л.Февром, М.Блоком. Сам термін „менталітет” запозичений із західноєвропейського (зокрема французького) філософського лексикону. Частково, якщо можна так сказати, це – „данина” сучасній моді, але з іншого боку, звернення до поняття „ментальність” зумовлене станом української культурної традиції. В сучасній літературі поняття „менталітет”, подібно до поняття „влада” у політології, активно використовується, але чіткого визначення не має. Слово „ментальність” пов'язане з такими його латинськими аналогами, як „менталіс”, „менс”, „ментіс”, тобто „розумовий, розум, думка або інтелект”.

О.К. Чаплигін відмітив, що „категорія „менталітет”, або „ментальність”, яку політологи, філософи, соціологи та психологи запозичили в істориків, у різних публікаціях наповнюється різним змістом. То його розглядають як спосіб мислення народу, то як філософсько-світоглядні координати духовного життя народу, нації, то як інваріантні прояви психології представників різних культур, на яких базується їх світогляд і поведінка. В описах конкретних проявів менталітету, як правило, мова йде про уявлення, почуття, цінності та інші характеристики спільності, що вивчаються” [234, 136].

Отже, „менталітет” - це специфічний тип світосприймання, який відображає певні стереотипи світосприймання і поведіння; сукупність цінностей і норм, традицій і звичаїв, що виступають головними детермінантами поведіння як окремої особистості, так і соціуму; сукупність символів і образів, які відображають уявлення даного соціуму про навколишній світ та його місце в цьому світі, а також уявлення, які мотивують поведінку та вчинки людей (Ж.Добі); цілісний феномен життя народу (нації), що відображає специфіку матеріальних, духовних, культурних, психологічних та інших проявів ставлення до світу і самого себе (О.С. Чаплигін).

Ментальність - це спільне „психологічне оснащення” представників певної культури. Вона дає змогу свідомості інтегрувати хаотичний потік різноманітних вражень у певне світобачення, а політична культура, в свою чергу, є частиною загальнонаціональної культури. Тож ментальні настанови на всіх рівнях, як вважають дослідники, від ідейно-теоретичного до буденно-емоційного та несвідомого стають невід’ємними компонентами формування політичної культури. Так, відомі політологи Г.Алмонд та С.Верба вважають, що розвиток стабільної й успішної демократичної системи залежить не

стільки від структури уряду і його політики, скільки від орієнтації людей чи від їх ставлення до політичного процесу [119, 109].

Тож з погляду політології, „ментальність” - це певний рівень індивідуальної і суспільної свідомості, а також пов'язаний з ним спектр життєвих позицій, політичної культури та моделей поведінки, які претендують на незалежність від офіційно-визначених ідеологічних установок і політичних орієнтацій; спільний для членів соціально-політичної групи чи організації „політично-психологічний тезаурус”, який дозволяє однаково сприймати оточуючу соціально-політичну реальність, оцінювати її і діяти у суспільстві згідно з нормами поведінки.

Отже, існує тісний взаємозв'язок ментальності з політичною сферою, яка несе відповідальність за організацію та цілеспрямований розвиток народу. Ментальність створює певну картину світу, позначається на всіх сферах життєдіяльності, а отже, і на культурі.

Культура - це певна сукупність визначень, за допомогою яких люди формують свій досвід. Політика ж являє собою одну з головних публічних сфер, в яких розкриваються значення, що певним чином пов'язані із загальнонаціональною культурою, соціокультурними, національно-історичними, релігійними, національно-психологічними традиціями, звичаями та стереотипами. Найширшим поняттям є національна культура, функціональні компоненти якої мають великий вплив на формування системи політичних переконань. Політичну культуру слід розглядати як нерозривну частину загальнонаціональної культури. Вона становить сукупність усього духовного, що пов'язане з типом владних відносин та специфікою реалізації влади, притаманних певній нації, системі її політичних цінностей, почуттів, уявлень і переживань. Разом з тим, це певна система політичних ідеалів і символів, підсистема громадянського виховання,

багатства національної літератури та мистецтва, яка спирається на етнічний матеріал, традиції та звичаї нації.

Кожній суспільно-політичній системі притаманна особлива, базова модель політичної культури. Зазвичай її елементи характеризуються універсальністю і визначаються загальносвітоглядними настановами та орієнтаціями людей незалежно від їхньої національно-державної приналежності. В узагальненій формі вони складають системоутворюючі компоненти у кожній окремій країні та проявляються у специфічних національних формах. Це природно, оскільки національну самосвідомість та ідентичність формують як універсальні, так і суто національно-культурні елементи.

Безумовно, важливим фактором становлення і розвитку української держави є формування активної, творчої, вільної особистості, здатної діяти самостійно, мобілізуючи необхідні ресурси для досягнення поставлених цілей, готової нести відповідальність за результати своїх дій і вчинків. Звичайно, це передбачає наявність у державі певної політичної культури. Політична культура, як і ментальність, має діяльну природу. Політичні ідеали, традиції, стереотипи мислення і поведінка формуються в процесі політичної діяльності та є її результатом.

Найважливішими змістовними компонентами менталітету є духовність, характер народу або нації, їх самосвідомість, культура, традиції. У концентрованому вигляді психологічні особливості менталітету охоплюються поняттям „душа народу”, а в цілому менталітет реалізується у стереотипах поведінки, стилі життя, віруваннях, звичаях, традиціях, у культурі в цілому. Коли говорять про ментальність, то мають на увазі передусім сукупність готовностей, установок та схильностей індивіда чи соціальної групи певним чином діяти, мислити, відчувати і сприймати світ. Носіями ментальності можуть бути історична епоха, етнос, соціальна

спільнота тощо. Формується ментальність у залежності від традицій культури, соціальних структур, усвідомлюючись і націоналізуючись лише вибірково.

Велика кількість дослідників етнічної психології українців (В.Янів, Є. Маленюк, Б.Цимбалістий та ін.) відзначають, що серед провідних рис української вдачі яскраво виражений індивідуалізм. Ці індивідуальні основи, як зазначили Н. С. Назарова, Л.І.Лясота та Г.В.Устінова, мають свої негативні і позитивні сторони в характері народу, у системі його цінностей і норм. Негативні риси індивідуалізму виявляються у формі запроданства, відчуження від спільноти, егоїзмі, заздрісності, переважанні особистого над національним [139, 142].

Але, з іншого боку, поряд з негативними індивідуальними властивостями, основній масі українців притаманні позитивні риси, зокрема, сильно розвинене почуття колективізму, чесність, порядність, любов до ближнього, доброта, великодушність, людяність, працелюбність, сердечність. Ці індивідуальні властивості менталітету української нації сприяють розкриттю творчих здібностей особистості, виробляють самостійність, завзятість і наполегливість тощо.

У свою чергу, М.А.Шегута наголошує на таких рисах національної ментальності, як емоційність, селянськість, м'який гумор, почуття спорідненості з рідною землею, працелюбність, делікатність у стосунках з іншими людьми, релігійність. Остання риса, в свою чергу, сформувала віротерпимість, гостинність і доброзичливість, традиції, які ведуть свій родовід ще з доби козаччини. Проте тривале перебування під владою інших держав призвело до „деформації” почуття національної єдності, згуртованості, взаємопідтримки. Різними режимами заборонялась українська мова, яка не є лише засобом спілкування, але є однією із засадничих умов існування нації.

Зовнішні прояви жіночого начала в українській психіці допомагають віднайти ключ до розуміння базових якостей національної ментальності. Напевне визначальним чинником виступає матріархальний характер української родини. Як правило, в українській сім'ї функцію виховання здійснює головним чином матір, котра постійно піклується про дітей та опікує їх. Маючи переважно жіноче виховання, дитина здобуває типово жіночі риси характеру, серед яких детермінуючою є кордоцентрична емоційність. Звідси й виникає в українському менталітеті превалювання почуттів над розумом, сентиментальність, надмірна вразливість, брак вольових якостей, крайнощі, непослідовність тощо.

Роль батька у виховному процесі обмежувалася в українців функцією покарання. Виступаючи дисциплінуючим вектором виховання здобичник-батько сприймається дитиною великою мірою відчужено. Дитина мусить, скоряючись силі, слухатися, але внутрішньо протестує, прагне вирватися з-під батьківської влади. Постать батька асоціюється з владою, причому з владою як джерелом насильства. У дорослому віці людина на підсвідомому рівні репродукує негативні настанови, які сформувалися у дитинстві.

Тому влада для пересічного українця часто тотожна насильству, якому можна підкорятися лише зі страху і аж ніяк не добровільно. Коли влада занепадає, нерідко настає анархія, оскільки після смерті батька (влади) сини матері (України), керуючись егалітаристськими традиціями, намагаються не допустити один одного на звільнене місце. За українським звичаєм усі діти (сини й доньки) мають рівні права на батьківську спадщину, на відміну від російської традиції передавати всю землю старшому синові.

До факторів, що посилюють негативне сприйняття українством влади на макрорівні (тобто політичної влади), слід додати довготривале перебування у колоніальному становищі. Виявляючи власну неспроможність до суверенного державотворення, українська спільнота закономірно

опинялася у залежності від більш згуртованих та потужних сусідів. На жаль, доводиться констатувати, що протягом усієї історії розшматований український народ змушений був більше підкорятися іноземцям, аніж будувати власну державу. Тому для більшості поколінь українців державна влада сприймалася як щось чужинське. Держава часто уособлювалася з національним та соціальним примусом. Звідси від генерації до генерації транлювався негативний стереотип у ставленні до державних справ взагалі.

О.Рудакевич вказує, що ментальність української нації має визначальний вплив на такі риси її політичної культури, як миролюбність, демократизм, толерантність, переважання особистих інтересів над загальнонародними, доброзичливість, схильність до анархізму й міжособної боротьби. Але одночасно в культурі нації проявляються різні і навіть протилежні якості, такі як героїзм і пасивність, волелюбність і покірливість, індивідуалізм і конформізм, довірливість і підозрливість. Виявляючи ментальні настанови, які чинили негативний вплив на формування національної єдності та державницьких почуттів українського народу, спочатку слід визначити природні і споконвічні, а потім - набуті в умовах політичного поневолення [184].

Можна сказати, що менталітет нації проявляється в усіх сферах суспільного життя, науки, освіти, культури та у політичній сфері, зокрема й у політичних традиціях, політичному мисленні, діяльності і взаємодії партій.

В Україні завжди було сильне прагнення до самоствердження особистості, автономії особистості і суспільства. Усе це свідчить про міцну історичну і соціальну основу для демократизації суспільства на принципах самоврядування.

Отже, щоб зжити деякі історично притаманні українцям негативні риси ментальності, які проявляються на сучасному етапі державотворення, необхідно визначитися із спільною метою нації та чітко дотримуватися ви-

значених шляхів і засобів досягнення суспільного ідеалу. Становлення України як суверенної держави можливе лише за умови згуртування людей, які проживають на її території. Відродження української нації, її спільність та єдність зможе подолати всі негаразди та комплекси, які сформувалися в українського народу в процесі його становлення.

1.2. Політична культура як предмет політологічного дослідження

„Політичну культуру” ми розглядаємо передусім як сукупність стереотипів у сфері політичної свідомості й поведінки. Хоча політична культура суспільства, яка переживає стадію реформування, не може не змінюватися, але ці зміни є набагато повільнішими від змін у політичній системі. Повільність змін безпосередньо пов’язана зі стійкістю стереотипів мислення і поведінки представників старшого і середнього покоління. Проте і молодь далеко не завжди позбавлена впливу моделей політичного мислення і поведінки минулого.

Проблема становлення політичної культури сучасної української молоді набуває все більшої гостроти саме тепер, коли спроби всеохоплюючих реформ виявляються невдалими внаслідок відсутності достатньо сильного тиску з боку зацікавлених і організованих громадян. Такий тиск могли б здійснювати молоді люди, якщо б їм була властива політична культура якісно нового рівня – культура громадянськості, культура реальної участі у процесах вироблення політики і державного управління. Запорукою того, що нашій молоді не дадуть відсиджуватися у тенетах інфантилізму і апатії, є зусилля громадських організацій, засобів масової інформації, науковців і освітян, спрямовані на активніше залучення молоді до суспільно-політичних процесів. Звичайно, перед тим як пропонувати

нашим молодим співгромадянам які-небудь „рецепти” чи орієнтири, самі ж науковці і освітяни повинні ґрунтовно розібратися у різних концептуальних підходах до проблеми розвитку політичної культури (і не лише молодіжної) сучасних українських учених.

Суспільно-політичне сьогодення в Україні визначається процесом національного державотворення, який відбувається за умов зміни політико-економічних орієнтирів суспільного розвитку та характеру взаємовідносин особистості, суспільства та держави. Зростає роль світоглядних та ціннісних регуляторів людських взаємин.

Молода Українська держава прагне до побудови політично активного, відкритого громадянського суспільства. Політична культура може значною мірою як сприяти демократичним перетворенням, так і гальмувати їх. Складність процесу зміни політичної культури суспільства, її впливу на політичну систему зумовлюють практичну актуальність науково-теоретичних досліджень у цій галузі.

Але перш ніж розглянути конкретні характеристики політичної культури України, спробуємо розібратися з самим поняттям предмета політичної культури.

Та галузь політичного буття суспільства, яка у 50-ті роки ХХ сторіччя дістала назву „політична культура”, з давніх-давен була предметом дослідження багатьох мислителів (Платона, Аристотеля, Макіавеллі, Монтеск’є, Токвіля, Маркса, Леніна, Плеханова, Богданова, Драгоманова тощо).

Вважається, що термін „політична культура” в науковий обіг ввів мислитель епохи Просвітництва І.Г.Гердер [59] сам феномен, відображений у понятті, був виділений значно раніше. Ще Аристотель писав про „стан розуму”, який породжує стабільність або зміни у суспільстві [9, 379] філософи і теоретики у сфері політики епохи Середньовіччя та Нового часу

(Н.Макіавеллі, Т.Гоббс, Дж.Локк, І.Кант, Ш.Монтеск'є, Ф.М.-А.Вольтер та ін.) виявляли постійний інтерес до понять, які відображали політичні цінності, традиції, проблеми психологічного, емоційно-чуттєвого фактору в політиці. Систематичне вживання терміну „політична культура” розпочалось в 50-х роках ХХ сторіччя, що було зумовлено технологічними та соціокультурними змінами планетарного масштабу, які суттєво вплинули на розуміння функцій політики, ролі політичного фактору в житті людей.

Складність політичної культури як різнорівневого і багатофункціонального явища зумовлює застосування у вивченні його різних підходів: філософського, соціологічного, психологічного, гносеологічного, аксіологічного, нормативного, гуманістичного, комунікаційного, інформаційного та інших, що взаємодіють в рамках наукової методології.

Безперечна заслуга у виокремленні даної сфери дослідження належить Г.Алмонду та Г.Пауелу [21, 7]. Вони вважали, що політична культура є сукупністю індивідуальних позицій та орієнтацій учасників даної системи, суб'єктивною сферою, яка в zasadничує політичні дії й надає їм значення. Індивідуальні орієнтації об'єднують, на їхню думку, кілька елементів:

- дослідницьку орієнтацію (наскільки істинним є знання політичних об'єктів та ідей);
- афективну орієнтацію (відчуття зв'язків, включення, протидії та інше щодо політичних об'єктів);
- орієнтацію на оцінки політичних об'єктів.

Класичне визначення, зроблене американськими дослідниками Г.Алмондом і С.Вербою, трактує політичну культуру як специфічну політичну орієнтацію особистості у ставленні до політичної системи, її частин, до своєї ролі в цій системі [240]. Сучасні вітчизняні дослідники категорії „політична культура” як правило пропонують порівняльний аналіз та систематизацію різних концептуальних підходів до вивчення поняття. Так,

О.І.Рябов, В.Б.Чистяков пропонують розглядати три напрями у вивченні поняття політичної культури. До першої групи відносять дослідників, які трактують її як сукупність (систему) знань і духовних цінностей, принципів і способів політичної діяльності, політичного досвіду і традицій, а також політичних інститутів [10; 31]. За такого трактування увага надається дослідженню колективного політичного досвіду регіону, класу, групи і таке ін. Другий напрям репрезентують науковці, які розглядають політичну культуру в якості узагальненої характеристики людини, рівня її політичного розвитку й активності, уміння застосовувати політичні знання на практиці [143; 218; 235]. До прихильників третього напрямку відносяться ті, хто вбачає у політичній культурі процес, спосіб, форму реалізації сутнісних сил людини, її знань, переконань в громадсько-політичній діяльності [97; 100].

Є.Вятр запропонував таке розуміння політичної культури: сукупність позицій, цінностей та кодексу поведінки, які стосуються взаємних відносин між владою й громадянами [147, 113].

Але годі було б сподіватися на уніфіковане тлумачення терміну „політична культура”, насамперед через те, що варіантів терміну власне „культура” існує понад 500 [21, 7]. І якщо додати до останнього епітет „політична”, кількість їх, мабуть, набагато не зменшиться.

Філософи розглядають політичну культуру як „найважливіший регулятор якості політичних відносин, активності політичної участі, масової та індивідуальної” [21, 7]. У даному разі політична культура розглядається як своєрідне відтворення людини як соціальної особи, включеної до суспільно-політичної системи зі специфічними духовною та матеріальною сферами, відносинами влад, рівнем політичного розвитку.

Історики схильні до більшої деталізації, стверджуючи, що „політична культура - це комплекс тих елементів і феноменів суспільної свідомості, й у ширшому плані загальної культури тієї чи тієї країни, які пов'язані з

суспільно-політичними інституціями та політичними процесами і мають значний вплив на форми, формування, функціонування й розвиток державних і політичних інституцій, надають ваги й спрямованості політичному процесові загалом і політичній поведінці широких мас населення в тому числі” [54].

Недостатній аналіз феномена, розбіжності в поглядах дослідників зумовили існування майже сорока визначень політичної культури, які, в свою чергу, піддаються науковцями систематизації й узагальненню [193, 50]. Умовно їх зводять у чотири групи, а саме:

- психологічні, в яких політична культура розглядається як сукупність психологічних орієнтацій на соціальні або політичні об’єкти і процеси;
- узагальнюючі, комплексні, які відносять до політичної культури все, що відбувається в політиці;
- об’єктивні, в яких трактування політичної культури як сукупності прийнятих політичною системою норм дає підстави для ототожнення її з цією системою;
- евристичні, в яких культура фактично використовується як гіпотетичний інструмент, створений для аналізу, а політична культура зводиться до утвердження бажаних політичних настанов, які сприяють стабілізації політичної системи.

Залежно від мети дослідження, кожна з перерахованих груп визначень політичної культури має свій сенс і цінність.

Визначення, яке сьогодні певною мірою є універсальним, трактує політичну культуру як сукупність поглядів, переконань, орієнтацій і зразків поведінки, що визначають ставлення людей до політичної сфери суспільства, рівень і спрямованість їх політичної активності [164, 3].

Також досить вдале визначення поняття „політична культура” зроблено сучасними українськими політологами. „Політична культура (від лат.

Cultura — вирощування; виховання, освіта; розвиток) - частина загальної культури, яка формується і виявляється у процесі політичного життя; історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, їх політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності і діяльнісних здібностей як суб'єктів політичного життя” [172, 263].

Наведене визначення деталізує, структурує політичну культуру, подає її в усьому обсязі і специфіці. Як більш узагальнене, спрощене, але не менш вдале можна подати визначення, запропоноване відомим російським політологом К.Гаджиєвим: „Політична культура - це система відносин і водночас відтворення складових елементів у ряді поколінь, що змінюють одне одного. Це динамічна система, що постійно розвивається, постійно збагачується, чутливо реагує на зміни в реаліях навколишнього світу, є це промислова, науково-технічна, комп'ютерна, інформаційна чи інша революція [53, 433].

Наведемо основні теоретико-філософські підходи до визначення поняття „політична культура”.

Перший. Політичною культурою вважають систему цінностей соціуму та його громадян, систему політичних інститутів і відповідних способів колективної та індивідуальної політичної діяльності.

Другий. Політична культура - це певна сукупність переконань, поглядів, орієнтацій та зразків поведінки.

Третій. Політична культура являє собою процес формування та реалізації певних сил таких соціальних суб'єктів, як класи, групи, особистості, у процесі їх суспільно-політичної діяльності.

Четвертий. Політична культура – об'єктивне відображення і реалізація у процесі протиборства корінних класових інтересів, політичних принципів і

гасел, які проголошуються політичними партіями, окремими політиками, державою.

П'ятий. Вважають, що політична культура характеризується як система переконань, ідей, уявлень, моделей поведінки, що склалися історично.

Спираючись на сучасні наукові визначення і прагнучи до широкого використання поняття, у даному дослідженні беремо за основу визначення за якими до політичної культури відносять: знання про політику, оцінку політичних явищ; узагальнену думку про те, як повинна здійснюватись влада; емоційний бік політичних позицій; визначення певних взірців поведінки, які діють у суспільстві, намагання їх наслідувати.

Проблема сутності політичної культури неослабно хвилює науковців світу впродовж останніх чотирьох десятиліть. Оволодіти секретами модерної демократичної культури прагнуть державні й громадські діячі. В чому ж таємниця цього феномена?

В українській політичній думці проблема сутності політичної культури вперше чітко сформульована і по-своєму розв'язана фундатором школи у вітчизняній історико-політичній науці В'ячеславом Липинським у праці „Листи до братів-хліборобів”. Було це за 30 років до того, як американський політолог Габріель А.Алмонд у 1956 році висунув власну версію цього феномена, якій судилося стати класичною. На якій же позиції стояв український вчений?

На думку В.Липинського, сутність політичної культури полягає в поєднанні, в „рівновазі” між „політичною творчістю” і „політичною наукою”, що забезпечує високу „політичну умілість” провідної верстви нації та всього народу. „Прикладування до політичної творчості даних політичної науки, - писав він, - входить у сферу політичної умілості. Така чи інша рівновага між першою і другою – таке чи інше уміння використовувати для творчості дані науки – лежить в основі того, що прийнято звати політичною культурою”

[117, 352]. Політична культура „тим більша в даній нації: 1) чим нація має більше нагромадженого досвіду, тобто чим більше спостережень вона в політичній життю поробила і чим більше науки з тих спостережень вона для потреб даної своєї політичної творчості в своїй збірній пам'яті, тобто в своїй власній традиції, заховала; 2) чим сильніша серед активної, провідної верстви нації свідомо свобідна воля, яка рішає про вибір найкращих методів здійснення хотінь стихійних і про уміння або неуміння цими стихійними хотіннями на підставі даних науки, досвіду і традицій керувати. 3) І, врешті, чим більша (впливаючи з двох попередніх прикмет) інтелігентність даної нації, тобто чим більше розвинена серед її провідної верстви здатність спокійно і правдиво обсервувати громадські явища, знаходити між ними найбільше наближений до правди причиновий зв'язок і уявляти собі наслідки акції, побудованої на такій логічній обсервації” [117, 353].

Наведений концептуальний підхід до політичної культури одні українські вчені оцінюють як такий, що багато в чому опередив ряд висновків, зроблених у світовій політології лише у 60-80-х роках ХХ століття [176].

Інші ж стверджують, що дефініція політичної культури В.Липинського „нічого не визначає і тому в політичній літературі її ніхто не вживає” [225, 94]. Автор процитованої думки Б. Цимбалістий неспроможність підходу В.Липинського пояснює тим, що „політичні науки належать до гуманітарних наук”, де висвітлення явищ і процесів „великою мірою залежить від позиції дослідника... Революцію Б.Хмельницького інакше інтерпретував М. Грушевський, а інакше В.Липинський”.

Підхід В.Липинського до суті політико-культурних явищ отримав своєрідний розвиток в умовах сучасного українського відродження. Формула „політична культура - це політика плюс наука” була видозмінена таким чином: „політична культура - це політика плюс культура”. Культура при

цьому трактувалася як система духовних цінностей народу - філософських, моральних, релігійних, естетичних та інших. Такий підхід продемонстрували, зокрема, учасники конференції „Політична культура українців”, організованої Спілкою письменників України за участю Республіканської асоціації українців ще наприкінці 1990 року. Відкриваючи цей форум, Іван Дзюба зауважив: „Політика і культура - поняття не дуже згідливі між собою і в чомусь навіть взаємовиключаються. Адже культура орієнтується насамперед на мораль, а політика виходить з інтересів певної суспільної групи. Але є і другий бік цієї суперечності: жодна культура не є поза політикою і політика неможлива без облагороджуючого впливу культури. На стику цих суперечностей і витворюється та грань, яка називається політичною культурою” [225].

Серед дослідників, які пов'язують феномен політичної культури із самим політичним життям - з генезисом і розвитком політичного способу організації суспільного життя, тобто з появою і еволюцією держави - слід виділити такі дві групи. Одні вчені представляють політичну культуру як якісну характеристику системи уявлень та практичної діяльності. Суть цього підходу чітко висловив В.Щегорцев: „Політика - це конкретна, реально здійснювана в сфері політичних відносин діяльність, в той час як політична культура - якісна сторона, характеристика цієї діяльності, ступеня компетентності й усвідомлення вчинків, змісту відповідних політичних відносин” [236].

У сучасній українській літературі подібної позиції дотримуються В.Бебик, В.Рєбкало та ряд інших дослідників.

Найбільш повно і послідовно концепт „політична культура - якісна характеристика політичного життя” розгорнув у теоретичну систему В.Рєбкало в докторській дисертації „Політична культура особи: теоретико-методологічні основи дослідження і формування”. Він, зокрема, зазначає, що

„під політичною культурою розуміється обумовлений історичними, соціально-економічними й політичними умовами якісний стан політичного життя суспільства, що відбиває рівень освоєння суб'єктом (класом, прошарком, особою) політичних відносин, діяльності, цінностей і норм та розкриває ступінь соціального розвитку людей та міру їх активності в перетворенні політичної дійсності. На думку дослідника, „політична культура як якісна характеристика політичного життя суспільства функціонує і реалізується у вигляді політичного виробництва”. Останнє ж „функціонує як соціально-практичний і концептуально-теоретичний механізм політичного життя”. З основами свого підходу професор В.Ребкало знайомить читачів в опублікованій колективній монографії „Політична культура сучасної молоді”.

Інший концептуальний підхід, прихильники якого також пов'язують політичну культуру з генезою самої політичної сфери, полягає в тому, що в будь-якому політичному явищі чи процесі присутні специфічні культурні елементи (атоми), які забезпечують певні якісні параметри формування, функціонування й розвитку як політичної системи в цілому, так і окремих її складових. Отже, принципова відмінність цього підходу від попереднього полягає в тому, що політико-культурна „матерія – це не „якість” і не „стан”, а конкретні політичні феномени, які самі володіють певною якістю і самі спричиняють ті чи інші стани, формують механізми політичного життя.

Суть політичної культури як системної, узагальнюючої характеристики стану суспільства, класу, групи, індивіда не може досягнути в належній повноті, якщо не брати до уваги її національних аспектів. Однак проблема ця ще не дістала достатнього висвітлення в науковій літературі. Тим часом труднощі в розбудові Української держави зумовлюють нагальну потребу не тільки смислово зануритися у світ зазначеного питання. Не менш важливою є стрижнева проблема - ефективне використання політичної культури для

мобілізації державо- і суспільствотворчих процесів, самоорганізуючого розвитку особи.

Зрозуміло, що виокремлення національних аспектів політичної культури значною мірою є чисто умовним і застосовується з метою поглибленого вивчення даного феномена, з'ясування їхньої специфіки та особливостей формування. У реальному житті політичні й національні аспекти тісно взаємопов'язані і утворюють складне інтегративне явище. І все ж, на наш погляд, національні чинники є базовими, вихідними у формуванні політичної культури особи, оскільки саме вони в умовах становлення й розвитку національних держав визначають її рівень, єднають людей у державу і спільноту. Об'єднання людей на національних засадах якраз і є тією первинною умовою, поза якою будь-яка розмова про національне відродження України втрачає сенс.

Як політична культура загалом, так і її національні аспекти зокрема інтегрують у собі пізнавальні, нормативно-оцінкові та практично-поведінкові елементи. На когнітивному рівні національні чинники політичної культури особи проявляються у:

- розумінні етносу як „дивовижного феномена, унікальної форми існування людства, його безцінного багатства”;
- загальних знаннях теорії націй і національних відносин, їхньої ролі й місця у взаєминах з іншими націями і народами, змісту і форм етнополітичних утворень;
- оволодінні поняттєво-категоріальним апаратом як основним ключем до розуміння суті національних проблем, засобом нарощування знань і перетворення їх на переконання;
- знанні особливостей історичного шляху української нації, компетентності в питаннях сучасної етнополітичної ситуації в Україні;

- усвідомленні суті української національної ідеї, баченні національних інтересів та майбутнього власної нації тощо.

Визначення суті політичної культури неможливе без розгляду співвідношення з родовими, вихідними поняттями „культура” та „політика”.

Політику, як правило, визначають за допомогою понять „державна”, „державне управління”, „влада”, „державна влада”. Багатогранність й багатство проявів визначає неоднозначність побутових уявлень про політику. Саме з цим пов’язане широке коло тлумачень, з яких політика постає як одна із сфер життєдіяльності суспільства; система певних суспільних відносин, взаємодія класів, націй, держав між собою і владою; сукупність дій, заходів установ, за допомогою яких узгоджуються інтереси різних верств населення; прагнення, пов’язані зі здобуттям і використанням державної влади, цілеспрямований вплив на неї; участь у справах держави, визначення форм, завдань, змісту її діяльності, наміри, мета і способи дій правлячої еліти та її оточення; прояви хитрощів, обережності, таємничості, ухилянь, обачності [169].

На різних етапах історії людства, серед різних соціальних верств переваги набувало те чи інше трактування політики. Реалії сьогодення вимагають орієнтації на демократичні засади політики, а саме:

- оптимальне поєднання класового й загальнолюдського, універсального й національного;
- гуманістична спрямованість, подолання технократизму, насильства, злочинності;
- демократизм і моральність у здійсненні політики;
- громадянськість і патріотизм.

За такого підходу політика визначається як сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів з приводу використання інститутів

публічної влади задля реалізації своїх суспільно значущих інтересів і потреб [169].

Зі словом „політика” в понятті „політична культура” пов’язана ще одна проблема. Як слушно зазначає В.Лісовий, можна виділити три різновиди розуміння політики: ціннісно-зорієнтоване (політика - мистецтво державного управління, метою якого є благо спільноти, що утворила дану державу); цинічне (політика - засіб для досягнення егоїстичних інтересів окремих осіб, верств, класів, націй); ціннісно-нейтральне (політика - вид практичної діяльності, що регламентується „правилами” дуже різної природи: традиції, цінності, правові обмеження тощо). Характер політичної культури, її зміст визначатиметься тим, який із зазначених смислів терміну „політика” домінує в суспільстві. Сучасна світова культура все більше характеризується визнанням як базових цінностей ідеалів свободи та соціальної справедливості, тобто ціннісно-зорієнтованим трактуванням політики, яке було притаманним ще Аристотелю (завдання політики полягає в тому, щоб узгодити і примирити різноманітні інтереси людей задля спільного блага полісу). Саме таке розуміння політики історично близьке українському народові.

Слово „культура” традиційно розглядається у широкому і вузькому значенні. В широкому, або антропологічному значенні, поняття культура охоплює все, що є продуктом людської діяльності, - матеріальні і духовні цінності, увесь комплекс ідей, звичаїв, соціальних і політичних інститутів, визнані норми і способи поведінки [34]. У такому широкому філософському контексті поняття культури вживається як синонім цивілізації і розглядається „... як суспільство в цілому, взяте з боку розвитку людини як суб’єкта діяльності, розкриття властивостей і обдарувань людини” [7]. У вузькому значенні, культура – це тільки духовні цінності (на відміну від матеріальних цінностей) і т.п.

З багатьох тлумачень понять культури загалом виділяють: біологічне (культура рослин, клітин тощо), суспільно-філософське (культура, як сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених суспільством); соціально-психологічне (культура, як рівень розвитку певної галузі діяльності чи сфери суспільного буття) [69]. Схиляємось до думки П.П.Горностай, що поняття політичної культури поєднує в собі два останніх аспекти.

Від того, у якому значенні використовуються поняття „культура” та „політика”, залежить ціннісна оцінка феномену політичної культури. Так, з одного боку, стверджується, що „... політична культура – це всі позитивні політичні утворення, які мають гуманістичну спрямованість..., позитивне соціальне утворення” [94]. За такого підходу політичну культуру розглядають не як складну, внутрішньо суперечливу систему, а як „планку”, рівень, до якого треба дотягнутися. З іншого боку, висловлюється думка, що політична культура не є ціннісним поняттям і не має однозначно позитивного значення, підкреслюється відмінність між культурою і політикою в сучасному світі [18; 29]. У даному підході недостатньо чітко окреслено суть взаємозв'язку політики і культури, який міститься у феномені політичної культури.

Вважаємо актуальним звернення до думки про те, що культура існує не поза людьми, а в людях. Хоча одночасно для кожної людини культура є чимось об'єктивним, незалежно від неї дане, з чого вона черпає, що вона оцінює і критикує [221]. Тому досліджуючи політичну культуру соціуму на конкретно-історичних етапах, слід уникати недооцінки, ігнорування внутрішньої суперечності і драматизму виявлення її культурно-творчої змістовності [20]. В основі такого підходу лежить розуміння культури як „збірної” системи, як сукупності позитивних та негативних явищ. В.А.Рєбкало зазначає, що політика не може бути головним виміром

громадської активності, політизація є виявом кризової форми суспільного розвитку, але не вірно трактувати політичну культуру лише як форму політичної ідентифікації людини, як засіб реалізації групових інтересів і політично сформульованих цілей, бо в політичній культурі відображається ступінь, міра людяності політичного життя і влади, політичного мислення і діяльності [20].

Таким чином, досліджуючи політичну культуру необхідно коректно, обережно користуватися ціннісно-нормативними характеристиками понять культури та політики, але воно допустиме, бо показує відповідність певним критеріям, оцінкам, цінностям. Проте домінуючими повинні залишатися науковість та об'єктивність аналізу.

Що ж слід віднести до елементів політичної культури? На думку класика американської політології Г.Алмонда - це політичні орієнтації громадян: „Всяка політична система вмонтована в певний зразок орієнтації на політичні дії” [239, 396].

У структурі політичних орієнтацій Г.Алмонд виділив орієнтації щодо політичної системи в цілому, її окремих ланок і орієнтації стосовно власної ролі в цій системі. З іншого боку, ці орієнтації дослідник поділяв на когнітивні, тобто споріднені, афективні та оцінні. Послідовники Г.Алмонда ішли шляхом розширення компонентного складу політичної культури. Спочатку цей процес відбувався у рамках політичної свідомості. Л.Пай, зокрема, стверджував, що „політична культура є сукупністю установок, переконань, почуттів, яка задає порядок і надає значення політичному процесу і яка представляє собою базові припущення й правила, що управляють поведінкою в політичній системі. Вона включає в себе як політичні ідеали, так і діючі норми правління” [245, 218]. Згодом у політичну культуру дослідники почали включати й елементи політичної поведінки. Скажімо, Д. Пол уявляв політичну культуру як „конфігурацію цінностей,

символів, а також зразків поведінки, що лежить в основі політики суспільства” [246, 3]. Були також спроби поширити політичну культуру й на політичні інститути, всю політичну систему (Р.Таккер). У вітчизняній літературі цю ідею підтримує, зокрема, професор А.Чередніченко, який вважає, що „політичні інститути, політичні режими мають культурологічний вимір і можуть розглядатися як елементи культури. За його визначенням, політична культура - це „культура політичного мислення і політичної поведінки, культура організації і функціонування політичних інститутів й усього політичного життя” [165, 10].

Прихильники так званого антропологічного погляду на культуру (культура - все, що створено людиною) радять відносити до політичної культури все, що створено суспільством у політичній сфері. В.Лісовий, наприклад, підкреслює, що „слово „культура” у фразі „політична культура” слід розуміти в широкому сенсі слова (тобто в антропологічному сенсі). Але з усієї сукупності звичаїв, вірувань, установок, ідей ми повинні виділити деяку підмножину (взяти лише те, що має якесь „відношення” до держави). Ця підмножина буде включати такі основні класи явищ:

а) політичні установи („політичні інституції”); б) політичну свідомість; в) політичну поведінку...” [118, 53].

Втім, В.Лісовий говорить і про „нормативний сенс” слова „культура” в понятті „політична культура”. Таке трактування культури використовується, „аби показати відповідність певним цінностям, оцінкам, критеріям” та зафіксувати певний „рівень культури”, а також, щоб відзначити „нагромадження елементів політичної культури” в суспільстві.

Структура політичної культури досить складна. Виділяють такі структурні компоненти: базовий рівень (політична свідомість спільноти); інформаційний рівень (політичні знання, погляди); ціннісний рівень (перетворення політичних знань в переконання); рівень духовно-практичної

діяльності (участь громадян у суспільно-політичному житті); нормативний рівень (загально визнані норми політичної поведінки) [40].

Саме структурні компоненти визначають основні напрями процесу формування політичної культури, серед яких:

- набуття політичних знань, поглядів під впливом певних ціннісних орієнтацій трансформація їх в переконання;
- включення певних політичних традицій, історичної пам'яті народу до формування політичної свідомості;
- залучення громадян до суспільно-політичного життя шляхом закріплення як традиційних загально визнаних норм політичної поведінки.

При теоретичному аналізі запропоновані напрями формування політичної культури набувають певної порядковості, рангового значення, але в практиці реального життя вони досить часто порушені.

Суб'єктом політичної культури є як індивід з його потребами, інтересами, ціннісними орієнтаціями, так і мала або велика соціальна група. На кожному з цих рівнів суб'єкт політичної культури виступає як носій і охоронець певних політичних цінностей.

Об'єктом політичної культури, на який спрямовані установки, орієнтації і переконання суб'єкта, є сама політична система та її окремі компоненти: режим, інститути, організації, партії та ін. Особистість громадянина також є об'єктом його власної політичної рефлексії. Адже людина може сприймати себе, або як „гвинтик” від якого нічого не залежить, або як важливий компонент політичної системи. Та чи інша позиція є похідною від певних традицій національної політичної культури.

Політична культура суспільства може досліджуватись як за сумарними показниками рівня політичної культури його членів – громадян, соціальних груп, прошарків і класів, так і за показниками, які характеризують суспільство як єдиний організм [84]. Основними компонентами політичної

культури, діалектична єдність і взаємозв'язок яких лежать в основі її системи, є політична ідеологія, політичний досвід і традиції, політичні інститути, способи і стиль політичної діяльності.

Політична культура - не нагромадження статичних, нерухомих речей, а процес, у якому беруть участь носії культурних функцій та суб'єкти політичного життя. Розгляньмо стисло основні компоненти (прояви) політико-культурного процесу.

1. Творення політичних знаків, формування їх цілісної системи.

Творцями політичної культури, її структурних елементів виступають усі учасники історичного процесу. Але особлива роль у культуротворенні належить національній еліті, яка осмислює історичний досвід народу, його потреби та інтереси, формує політичні ідеали та цілі, безпосередньо організовує політичну творчість соціально-активних верств. Безперечно, формування елементів політичної культури буде цілеспрямованим та ефективнішим, коли в цей процес буде включено політичну науку.

Крім власне політичних за походженням і суттю компонентів політичної культури, важливу роль у функціонуванні політичної системи відіграють цінності та норми інших сфер суспільного життя: від економічної і правової – до сімейно-побутової. При цьому особливе значення мають моральні регулятори (національні та загальнолюдські), на основі яких витворюється такий важливий компонент політичної культури, як політична етика.

У часи становлення національної державності чи в переломні епохи суспільного життя відбувається формування нових політичних цінностей та норм. Лише випробувані практикою на відповідність ментальності народу та ефективність розв'язання життєво важливих проблем елементи увійдуть до арсеналу політичної культури. Несформований до кінця зміст і форма політичних ідеалів та норм, їх слабе вкорінення в традиціях,

недовершеність, нецілісність політико-культурної системи фіксуються в понятті „протокультура”. В суспільстві одночасно можуть функціонувати, маючи різних чи спільних носіїв, і стара культура, яка стає все більше периферійною, і нова, перспективна, але ще до кінця не сформована система цінностей. Між ними йде невпинна боротьба і не завжди перемагають нововведення.

2. Трансляція, поширення політико-культурних цінностей на всю територію, всі верстви населення держави та вироблення навичок їх творчого використання.

Політична культура - це не просто система певних культурних елементів, а засвоєні політичними суб'єктами уявлення, ідеї, ідеали, норми, традиції та відповідні орієнтації, навички і вміння. Тому політична соціалізація - дуже важливий бік функціонування політичної культури. Її актуальність для сучасної України є очевидною. Ключовою проблемою набуття сучасної політичної культури широкими верствами українського населення є подолання байдужого, а то й негативного ставлення людей до політики, до політичної діяльності, включення їх у державотворчий процес та формування інститутів громадянського суспільства. Формування політичної культури, особливо в молодого покоління країни, повинно мати цілеспрямований, продуманий характер і спиратися на відповідну державну політику.

3. Функціонування політико-культурних елементів, усієї системи політичної культури.

Попередні два компоненти політико-культурного процесу створюють передумови виконання політичною культурою свого соціального призначення, своїх функцій. Саме цей факт спонукає окремих дослідників говорити про політичну культуру як систему „перетворення елементів свідомості, засвоєного об'єктом культурного спадку - знань, моральних

цінностей, традицій та ідеологічних установок і норм політичної поведінки - у політичну дію” [162, 151].

Головне соціальне призначення політичної культури - бути матрицею політичного процесу. Реалізуючи це призначення, політична культура виконує ряд соціальних функцій, таких як ідентифікація, орієнтація, адаптація, соціалізація, інтеграція, комунікація та мобілізація. Механізм функціонування політичної культури дозволяє розкрити діяльнісний підхід [183]. Суть полягає в тому, що політико-культурні елементи виконують у процесі політичної діяльності роль мотивів, цілей, засобів і форм діяльності, алгоритмів її здійснення. Завдяки відносній стабільності політико-культурних елементів, діяльність соціальних суб’єктів приводить до відтворення структурних компонентів та якісних характеристик політичної системи. Разом з тим забезпечується певна орієнтація суб’єктів політичного життя, здійснюється їх ідентифікація, інтеграція, мобілізація тощо. Наприклад, українська національна ідея - це й ідеал, і глибинний мотив практичної діяльності. Цей культурний феномен має особливу ідентифікуючу, інтегруючу та мобілізуючу роль, є основою функціонування та розвитку всіх політичних суб’єктів, усієї політичної системи.

4. Відтворення та вдосконалення елементів політичної культури.

Елементи політичної культури, вся її конструкція мають постійно відтворюватися й оновлюватися. Адже в процесі функціонування „витрачається”, „зношується” природний космос цієї культури, ідуть з життя його носії, а витворені в минулому політичні знаки відстають від вимог часу. Тому суб’єкти політичного процесу повинні створювати умови, в яких відтворюються і розвиваються політичні ідеї, настрої, установки, оберігаються національні та державні святині, національна пам’ять, функціонує і розвивається національна самосвідомість, а молодь з повагою ставиться до досвіду старших поколінь та сповна засвоює традиції народу.

Водночас важливо не творити штучних перепон на шляху самовдосконалення політичної культури, а постійно збагачувати її власним та чужим досвідом, рекомендаціями політичних наук.

5. Радикальне оновлення політико-культурних систем.

На революційних переломах суспільного життя відбувається якісний стрибок у розвитку політичної культури. Практика засвідчує, що елементи культури є найконсервативнішими структурними компонентами політичної системи. Здебільшого спочатку змінюється тип політичної влади, політичні інститути, пануючі ідеологічні системи, а потім уже домінуючого характеру набуває нова політична культура. Однак парадигма нової політичної культури зароджується в надрах старого ладу і саме вона стає основою майбутньої політичної трансформації чи революційного вибуху. З цієї точки зору, в політико-культурному житті постійно відбуваються процеси відмирання старих, периферійних культур і зародження та розвиток нових політико-культурних систем.

Особливим у політико-культурному перетворенні є руйнація політичної культури народу при поневоленні його чужою державою. Саме такою цілеспрямованою і тотальною була руйнація національної пам'яті, національної самосвідомості, політичних ідеалів і традицій українського народу впродовж століть його колоніального існування. При цьому використовувались різноманітні засоби і форми: від витонченої політики денаціоналізації та асиміляції - до фізичного нищення творців та активних носіїв культурних цінностей. Сьогодні для України актуальною є проблема радикального оновлення, трансформації посткомуністичної політичної культури в національну, суверенну і демократичну за змістом і духом, таку, що відродить українство, піднесе його до рівня найрозвинутіших народів світу.

У житті суспільства політична культура виконує кілька важливих і помітних функцій.

- Пізнавальну. Політична культура озброює людей знаннями, необхідними для діяльності у будь-якій, але переважно в політичній сфері. Це дає змогу людині (особистості, громадянину) самовдосконалюватися, саморозвиватися, формувати активну громадянську позицію. Фактично ця функція є основоположною, значною мірою такою, що зумовлює реалізацію усіх інших.

- Ідентифікаційну. Вона полягає у тлумаченні потреб людини з огляду на її групову (соціальну, етнічну, конфесійну) належність, та відповідну участь в обстоюванні інтересів цієї спільноти,

- Орієнтаційну. Характеризує прагнення людини до змістовного відображення політичних подій і явищ при реалізації прав і свобод у конкретній соціальній, політичній системі.

- Виховну. Сприяючи інтелектуальному розвитку людини, політична культура формує стійкий інтерес і зацікавленість у суспільно-корисній, суспільно-політичній роботі. Такий інтерес є найактивнішим збудником підвищення політичної активності людини.

- Регулюючу. Вона проявляється у прямому чи опосередкованому впливі на поведінку людини, організації, оцінюванні існуючих суб'єктів політики, політичного процесу і прийнятті певних рішень.

- Інтегруючу. Політична культура за будь-яких обставин і умов є базисною основою суспільства, його політичної системи, сприяє консолідації громадян, політичних сил, створюючи у такий спосіб засади для підтримки існуючого політичного режиму, системи влади.

- Комунікативну. Завдяки політичній культурі напрацьовані у суспільстві досвід, традиції передаються від покоління до покоління.

- Соціалізації. Політична культура сприяє відповідному засвоєнню норм – регуляторів суспільно-політичного життя. Йдеться про правові, соціальні та психічні норми політичної поведінки, системи цінностей політичної культури, властиві конкретному суспільству [170].

Політична культура виконує ряд взаємопов'язаних соціальних функцій, серед яких вираз політичних, групових інтересів та забезпечення соціального прогресу, в першу чергу шляхом формування громадянськості, передачі соціально-політичного досвіду.

Особливість реалізації функції забезпечення соціально прогресу, як формування нової громадянськості та передачі сталого соціально-політичного досвіду, спонукає розглядати політичну культуру і як процес, і як його результат, опиратися на поєднання статичних та динамічних елементів її структури.

Соціально-структурний аспект політичної культури характеризується неоднорідністю. Вона включає політичні культури класів, груп; містить як елементи політичних культур попередніх укладів життя, так і наступних. В рамках тієї чи іншої політичної культури нації розрізняють елітарну і масові субкультури, що відображає відмінності між тими, хто приймає рішення, і масою менш активних громадян. Масова політична культура також може складатись з багато численних субкультур, в основі яких лежать найрізноманітніші відмінності (регіональні, релігійні, статеві, вікові та ін.), що призводить до виникнення явища фрагментарності політичної культури в рамках одного соціуму. Вивчення проблем субкультур, фрагментарності політичної культури активно проводилося західними вченими, але останнім часом до них все частіше звертаються і вітчизняні дослідники [73; 78].

Типологія політичних культур також різноманітна. Вона проводиться за багатьма напрямками, а саме: за класовими, формаційними, ідеологічними ознаками; за ставленням до демократії (егалітарна, елітарна, демократична,

авторитарна, тоталітарна та ін.); за ставленням до соціального прогресу (прогресивна, реакційна); з точки зору міжнародних відносин (шовіністична, миролюбна, мілітаристська та ін.); з точки зору масштабу або характеру впливу на суспільство в цілому (пануюча, маргінальна, ортодоксальна, альтернативна); в залежності від наявності і особливостей субкультур (фрагментарна, інтегрована). Для створення базової типологічної моделі політичної культури більшість дослідників, услід за Г.Алмондом та С.Вербою беруть тип існуючих відносин між громадянським суспільством і політичною системою.

Виділені американськими дослідниками типи політичної культури: патріархальний, підданський і активістський у вітчизняній політологічній школі набули деякої видозміни, аналіз їх подається у змішаних видах. До чистих типів належать:

- *патріархальний* (парафіяльна, англ. Parochial culture) для нього властива відсутність у громадян будь-якого інтересу до політичної системи, до політики;

- *підданський* (англ. Subject culture) характеризується сильною, помітною позитивною орієнтацією особистості на політичну систему суспільства, однак слабким ступенем особистої участі в політичних діях і процесах; відповідає централізованим, авторитарним структурам;

- *активістський* (учасницької, англ. Participant culture) громадяни намагаються брати особисту активну участь у функціонуванні політичної системи, у політичних процесах, що відбуваються в суспільстві [169].

Важливо, що найбільш розвинений тип культури участі не витискає інші орієнтації. Він комбінується з патріархальною та підданською культурами, але не може бути визначений через попередні стадії розвитку. Останні, навпаки, продовжують жити у більш високих видах культури і народжують складні, змішані види політичних культур.

До змішаних культур можна віднести такі види: патріархально-підданський тип культури, який розділяє населення на тих, хто поділяє вимоги різних родів та племен, та на тих, хто стоїть за централізовану владу; притаманний багатьом постколоніальним країнам, які будують суверенні централізовані держави на основі авторитарної влади; патріархально-активістська поєднує орієнтацію на традиційні авторитети з вертикальними зв'язками, де горизонтальний діалог не існує; притаманна для країн, які розвиваються у демократичному напрямку; піддансько-активістська втілює традиційні цінності (локальні авторитети, муніципальні корпорації, релігійні об'єднання) в авторитарному правлінні. Один із різновидів піддансько-активістського типу було названо „громадянською культурою” (civil culture), яка визначалася як комбінація модернізації і традиції, як плюралістична культура, що засновується на принципах комунікабельності та поваги до переконань, як культура консенсусу й розмаїття, як культура обміну [240, 498].

Помітними характеристиками політичної культури є її динамічність, поліфункціональність, різнорівневність. Загалом можна погодитися з науковцями, які виокремлюють у середньому чотири рівні політичної культури [98]:

- номінальні політичні знання та вміння використовувати їх у повсякденній суспільно корисній діяльності;
- наявність досить глибоких суспільно-політичних знань, уміння їх реалізувати в конкретній і активній політичній діяльності;
- політична культура, притаманна політичному діячеві великого регіону чи національного масштабу;
- політична культура людини, для якої політична діяльність фактично є професійною (президент, глава уряду, спікер, народний депутат, член уряду, лідер партії, об'єднання тощо).

Можна також виокремити такі види політичної культури, як культура депутатської, парламентської діяльності; культура діяльності громадських організацій, політичних партій, груп, об'єднань громадян; культура електоральної політичної діяльності, або діяльності громадян під час виборів, референдумів, опитувань громадської думки, плебісцитів тощо.

Залежно від перехрещення характеристики об'єкта політичної культури з характером її суб'єкта ми використовуємо у своєму дослідженні різні типології політичної культури, а саме: демократична – тоталітарна, інтегрована – фрагментарна, патріархально-підданська – активістська та ін.

Так, тоталітарна культура характеризується політичною заангажованістю свідомості і поведінки членів суспільства, існуванням однієї, офіційної ідеології, міфологізацією, культом вождя, підданським ставленням до влади. А для авторитарної політичної культури притаманна аполітичність на фоні активного виявлення своєї позиції членами суспільства в інших галузях суспільного життя та пасивно-підданське ставлення до влади.

На противагу демократична політична культура відзначається толерантним ставленням до різних політичних поглядів та існуванням опозиції, де найважливішою політичною цінністю є громадянські права та свободи. Демократична політична культура – це культура громадянського суспільства. Саме у межах громадянського суспільства відбувається організація плюралізму, тобто поєднання й урахування інтересів самих різноманітних соціальних і політичних сил. Тільки в розвинутому громадянському суспільстві може сформуватися культура, що відповідає демократичному режиму.

Перехід до демократичної політичної культури це – налагодження постійного зворотного зв'язку у системі „політика – громадська думка”.

Громадська думка – це історично зумовлений, динамічний стан масової свідомості великих груп людей, який своїм змістом віддзеркалює співвідношення соціальних сил, що фактично діють у суспільстві. У демократично розвиненому суспільстві громадська думка набуває значення потужного важеля політичного балансу, стану досягнення політичної рівноваги [172].

Складовими демократичної політичної культури є сформовані у процесі життєдіяльності багатьох поколінь політичні традиції, практики, ідеї, концепції, переконання про взаємовідносини між різними елементами системи. Те, що демократична політична культура вбирає в себе певні уподобання та настанови людей стосовно демократії в цілому, дозволяє розглянути її як частину більш широкої загальної культури, яка є певною системою досвіду попередніх поколінь, що допомагає відтворенню соціуму.

Іншими словами, демократична політична культура визначає правила гри в демократичній політичній сфері та надає відчуття компетентності та права брати участь у політичному процесі, тобто надає системотворчу структуру цінностей та раціональних доводів, які забезпечують єдність, взаємодію інститутів і організацій, тобто цілісність політичної сфери. Зрушення у структурі інтересів, що притаманні кожній групі, вибір форми реалізації власних інтересів визначають перетворення соціальної структури та суспільної свідомості. Внаслідок злагодженої взаємодії відбувається процес упорядкування, виникнення із хаосу певних структур, їх перетворення та ускладнення.

Вивчення процесу формування політичної культури природно підводить до розгляду співвідношення понять політичної культури і національного характеру. Тривалий час історики та антропологи писали про „національний характер” або „традиції” як фактори, які визначають хід

політичних подій. Саме термін „національний характер” став попередником терміну „політична культура”.

Національний характер, як і політична культура є соціально-психологічним феноменом, який формується в процесі накопичення історичного, передусім соціального досвіду, який передається в процесі соціалізації [33]. Національний характер у значній мірі впливає на суспільну поведінку людини, малої і великої соціальної групи. Політична культура утворює основу політичної поведінки. Поняття соціальної поведінки значно ширше, ніж політична поведінка. Вважається, що вплив національного характеру на поведінку тим сильніший, чим ближче до індивіда ті суспільні структури, на які вона спрямована (сім'я, освіта, виховання ін.). Чим віддаленні ці структури, тим слабший вплив національного характеру. Оскільки в ієрархії суспільних структур політичні інститути найбільш віддалені від індивіда, то вплив на них рис національного характеру вважається мінімальним. Для політичної культури політичні інститути є головними об'єктами впливу. Тому інтенсивність їх впливу значно вища від національного характеру.

На нашу думку, сучасне національне відродження в Україні надає співвідношенню феноменів політичної культури і національного характеру дещо відмінних від попередніх характеристик особливостей. По-перше, науковці, досліджуючи проблеми сучасної політичної культури, більш активно та аргументовано звертаються до поняття національної ментальності ніж національного характеру. По-друге, процес розбудови незалежності демократичної держави наблизив політичні інститути (багато з яких перебувають ще на стадії формування) до індивіда, отже можливість впливу на них національної ментальності громадян потенційно збільшується.

Сучасні особливості взаємовпливу національного і політичного викликали дискусії стосовно національної політичної культури українців,

політичної ментальності нації. В одних увага акцентується на необхідності відродження політичної культури українського народу, бо „ ... політичний розвиток українського народу був безперервним і характеризувався збереженням його основних політичних традицій” [185, 16]. В інших, навпаки, стверджується, що „ ... існуюча українська державність не має сталої і розвиненої історичної традиції державництва, ... а відтак – політичної культури” [203, 8].

Ми вважаємо, що еволюція національної політичної культури з усіма підсистемами (субкультурами) – закономірний історичний процес, який час від часу виявляється перерваним соціально-політичними катаклізмами: війнами, революціями, втратою незалежності і таким ін. Чим частіше стикається з ними нація, тим більш суперечливою, багаторівневою, нестійкою виявляється її політична культура. Взагалі політична культура – це складне системоутворення, де функціонують світоглядні, нормативно-ціннісні, практично-поведінкові та інституційні компоненти. За твердженням М.І.Пірен, вони близькі за суттю до ментальних компонентів нації, є їхнім конкретним втіленням і проявом у політичному житті суспільства [159].

Феномен регресу політичної культури відбувається тоді, коли нація, народ стає жертвою політичної реакції, зазнає гніту антинародних режимів [49]. Довготривала втрата Україною державної незалежності та утвердження тоталітарних і авторитарних режимів позначились на всій системі культури народу і, в першу чергу, на її політичній складовій. Було втрачено багато політичних традицій, норм, звичаїв, символів, сформувались політична інертність, конформізм, страх перед владними структурами. Та поряд з цим у громадянському житті українців завжди простежувався політико-культурний контекст та гуманні риси національної політичної культури: волелюбність, прихильність до народовладдя, миролюбність та ін. У їхній основі такі чинники ментальності українців, як цілеспрямованість і „впертість”,

нескореність, не мстивість, щиросердність, щирість, філософічність душі, терпимість до інших вірувань. На користь політичної ментальності українців свідчать такі події сучасного життя, як мирний шлях здобуття суверенітету, відсутність збройних та міжнаціональних конфліктів у країні тощо.

Поряд з цим, окремі ментальні якості (крайній індивідуалізм, жадоба соціальної рівності, неприйняття влади над собою, тяжіння до невеликих спільностей) неодноразово приводили українців до краху державотворчих починань. У політичній культурі, на думку дослідників, вони проявляються у схильності певної частини українців до анархізму, в політичній роздробленості українства та міжособній боротьбі, протиставленні й зверхності особистих інтересів над загальнонародними і державницькими [187].

Одним із найбільш авторитетних дослідників проблем розвитку політичної культури українців вважається американський професор-психолог Богдан Цимбалістий. Що ж є визначальним чинником розвитку політичної культури з його точки зору? “Найбільший вплив на розвиток політичної культури населення має політичний досвід кожного, тобто життя людини в даній політичній системі. Якщо система працює справно, якщо населення вдоволене з неї – воно виробляє в собі потрібні громадянські прикмети: лояльність, вірність і навіть відданість їй, готовність до співпраці з іншими для її підтримання й розвитку, готовність до компромісу в ім’я добра загалу” [225, 99-100]. Чи означає це, українсько-американський професор недооцінював роль виховання у розвитку політичної культури? Аж ніяк. “У нових державах велику роль у витворюванні потрібної громадянської культури відіграє виховання” [225, 101]. І все ж, застерігаючи від переоцінки виховання в школах, професор Цимбалістий особливі надії покладає на “всі інші сили й інституції, що допомагають формувати поведінку людини, творити ефективний демократичний процес та орієнтацію людей – родину,

професійне життя, добровільні об'єднання, всякі символи, події чи постаті, які допомагали б витворювати почуття духовної спільності між усіма членами чи частинами народу” [225, 101].

Особливо важливу роль у розвитку політичної культури, згідно з Цимбалістим, відіграє “можливість участі у владі, в керуванні самим собою – навіть в обмежених вимірах”. І щодо цього дуже повчальним, на його думку, є досвід австрійських українців на межі XIX – XX століть. Саме у цей час мешканці Галичини, “найтемнішої діри Європи”, “вийшли на європейський політичний форум і здивували всіх своєю політичною зрілістю” [225, 101]. Яким же чином це їм вдалося? Особливу роль, на думку Цимбалістого, тут відіграли три чинники: 1) поява групи “високоосвічених, непересічних індивідуальностей”; 2) довір'я широких мас до цих провідників; 3) “австрійська держава була й намагалася бути правовою державою”, оскільки “австрійські закони давали можливість боротися за свої права легальним шляхом і добиватися успіхів” [225, 104].

Внаслідок взаємодії вказаних трьох чинників “ріст демократичної політичної культури” в австрійській Україні досяг, згідно з Цимбалістим, на початку XX ст. “рівня, безприкладного до 90-х років XX ст. в якій-небудь частині української землі” [225, 104]. У контексті подібних поглядів дуже цікавим виглядає висновок ученого щодо перспектив розвитку політичної культури українців: “Якщо хтось хоче переконатися в здібності українців до свого державного життя й розвитку власної політичної культури, повинен вивчити політичний розвиток Галичини наприкінці XIX й на початку XX століть. Обставини галицького суспільства того часу не були ідеальними, але з погляду розвитку політичної громадянської культури вони знаменні тим, що для того, щоб народ доріс до зрілості, ... вистачило, щоб одне-два покоління мали нагоду жити у правовій державі з однаковими законами для

всіх та можливості брати участь у рішеннях локальних та загальнодержавних питань політики й адміністрації тодішньої Австрії” [226, 89].

Політична культура - це встановлений стан, який формується впродовж десятиліть і століть, а не є піднесенням окремих років. На це звертає увагу Б. Цимбалістий, який підкреслює, що „політична культура – це продукт історичного розвитку та досвіду народу. У випадку України цей досвід був гірким... Для того, щоб зрозуміти політичну культуру українців, треба звернути увагу на джерела впливу, які протягом історичного шляху стимулювали чи спиняли розвиток української політичної культури...” [226, 78].

Б.Цимбалістий виділяє три особливості історії України, які мали важливий вплив на розвиток української політичної культури: 1. Довга багатовікова бездержавність, тобто відсутність нагоди здобувати досвід влади, бути підметом у стосунках з іншими народами й почуватися вільним господарем на своїй землі; 2. Розчленування української території та включення поодиноких її частин у різні держави з окремими культурами, політичними системами, що мусило призвести до психологічного, побутового та політичного відчуження між різними частинами українського народу; 3. Кількократна денаціоналізація провідної верстви України. У XVI – XVII століттях наша боярська та шляхетська верства спольщилася. У XVIII – XIX ст. нащадки козацьких старшин зросійщилися. У XX столітті пролетарська провідна верства була знищена, або здебільшого пішла на службу інтересів советсько-російської імперії [226, 78].

Нові концептуальні підходи до проблеми розвитку політичної культури запропонували вчені незалежної України у 1994 році. Так, О.Валевський вважає, що найбільш перспективний шлях розвитку політичної культури в сучасній Європі пролягає через поширення „ліберально-демократичної доктрини”, яка „виявилась найбільш відповідною до умов

постіндустріального суспільства” [38, 28]. А в умовах України найбільш прийнятним було б поширення соціал-демократичних цінностей, які цілком узгоджуються з ліберально-демократичною доктриною, з одного боку, і відповідають ціннісним орієнтаціям населення, соціальній структурі та економічному становищу України, з іншого боку [38, 34-35]. Такий шлях розвитку політичної культури нашого суспільства органічно поєднувався б із посиленням орієнтації на „нову генерацію прагматиків” (вони керуються здоровим глуздом, а не абстрактними ідеями), яка стала помітною, на думку Валевського, з середини 90-х рр. [38, 39].

Інші українські автори, Ю.Полунєєв і Ю.Загоруйко, розглядають проблему формування нової політичної культури в Україні в контексті нарізних загальнокультурних змін. Передусім вони зазначили, що „суспільства розвиватимуться лише тоді, коли застарілі культурні звички замінюються продуктивними системами культурних цінностей” [175, 78]. Потім обидва вчені вказали на те, що посткомуністичні суспільства переживають культурний шок, коли „більшість наявних цінностей, концепцій, напрямки думок та поведінки несподівано стають застарілими, непотрібними...” [175, 80]. Причинами цього культурного шоку (несподіваного порушення психологічної рівноваги) були не лише стрімкий характер змін, а й колізія трьох культурних векторів: 1) нової системи цінностей, „імпортованих” із країн західної цивілізації; 2) „старої „совєтської” системи цінностей, настанов та поведінкових стереотипів, які поки що домінують у суспільній свідомості”; 3) цінностей традиційної національної культури, яка швидко відроджується [175, 80-81]. „Специфічною рисою культурного шоку в Україні, - вважають Полунєєв і Загоруйко, - є те, що він виник внаслідок небажання ексконуністичної політичної еліти активно впроваджувати необхідні ринкові реформи” [175, 81].

Отже, при яких умовах можна подолати „культурний шок” і „вакуум політичної культури” у таких посткомуністичних суспільствах, як українське? Як впливає з поглядів вищеназваних авторів, необхідною передумовою формування і розвитку нової політичної культури в контексті виходу з культурного шоку є прихід до влади такого типу політиків-професіоналів (молодих юристів, економістів, політологів, менеджерів), які „вірять, що будівництво держави на ринкових засадах має починатися ініціативою знизу за допомогою створення сприятливого юридичного та підприємницького середовища” [175, 83].

На наш погляд, найбільш цінним тут є наголос саме на необхідності розвитку політичної культури самими громадянами, за їх власною ініціативою. Політики і державні діячі повинні лише створити для цього сприятливі умови.

Отже, розвиток політичної культури сучасного українського суспільства неминуче відбуватиметься на межі взаємодії індустріальної і постіндустріальної парадигм суспільного розвитку, з урахуванням усіх особливостей подібного проміжного становища.

Свої підходи до проблеми вдосконалення і розвитку політичної культури продемонстрували автори статей, які були опубліковані у 1995 р. Так, М.Молчанов висловив свого роду реалістичний песимізм із приводу перспектив швидкого зникнення радянської політичної культури у незалежній Україні. Для витіснення радянської політичної культури, на його думку, „потрібні десятиріччя, зміна кількох поколінь”, а „тим часом усталена політична культура трансформується, так або інакше пристосовується до нових обставин дії, виявляє себе під новими обличчями” [135, 63].

Яким же чином удосконалюється і розвивається політична культура? Згідно з Молчановим, „в епоху змін структурні, а не культурні чинники політичного процесу висуюються на перший план” [135, 65]. Спочатку, на

його думку, змінюється політичний режим, потім – політична організація суспільства, а вже значно пізніше – політична культура. Крім того, нові можливості розвитку політичної культури українського суспільства він пов'язує з такими процесами: 1) зміни в соціальній структурі; 2) виникнення нових політичних партій і асоціацій [135, 67].

У реалізації „ідеалу демократичної політичної культури” Молчанов також відводить особливу роль позиції держави. На його погляд, для розвитку демократичної політичної культури потрібно „водночас втручання й самоусунення держави”: „Посткомуністичне панування держави над суспільством мусить припинитися, але ефективно припинити його неможливо без свідомого самоусунення держави в окремих, чітко визначених ділянках і планового втручання в інші” [135, 68].

О.Рудакевич вважає, що удосконалювати і розвивати політичну культуру українців потрібно саме через подолання негативних рис та деформації української ментальності й політичної культури. А для цього треба спочатку вказати на негативні риси української політичної культури, які він розділяє на дві групи: 1) природні і споконвічні, тобто перевага особистих інтересів над загальнонародними і державними, небажання підкорятися органам державної влади, анархізм (громадоцентризм), критиканство, політична фракційність, бунтарство, перевага емоцій над розумом і волею при вирішенні політичних проблем, неорганізованість, притуплене почуття громадянського обов'язку; 2) набуті в умовах політичного поневолення, а саме - поверхове, формальне сприйняття політичних явищ і процесів, недооцінка їх як вирішальних факторів національного життя, недостатнє усвідомлення корінних потреб та інтересів народу, особливо потреби у власній державі, некритичне сприйняття чужоземних політичних цінностей і норм, невіра у сили власного народу,

принижене почуття національної гідності, кар'єризм ціною зради національних інтересів, чужинецькі політичні орієнтації [184].

О.Рудакевич дотримується тої думки, що основними шляхами вдосконалення політичної культури українців повинні стати: 1) побудова суверенної, соборної і демократичної української держави; 2) формування демократичних суспільних відносин і правової держави; 3) включення України у світове співтовариство; 4) повсякденна освітньо-виховна робота серед усіх верств населення державними інституціями, політичними партіями, церквами, навчальними закладами, засобами масової інформації [184, 30].

Головними чинниками, які сприяють формуванню власної політичної культури, як зауважував О.Рудакевич, є такі:

- лібералізація і демократизація суспільних відносин, внаслідок чого створюються умови для політичної творчості еліти та широких верств населення;
- пропаганда знань про історичний досвід українського та інших народів і про сучасні досягнення світового співтовариства;
- підтримка різноманітних ініціатив, новацій, експериментів, вивчення та поширення вітчизняного політичного досвіду;
- включення науковців у розробку політичних технологій та програм;
- поширення джерельної бази формування новітньої політичної культури та створення умов для прояву позитивних тенденцій у політичному житті;
- законодавче закріплення продуктивних політичних ідей, норм, інституцій та розробка системи заходів їх повсюдного використання [186, 29].

В.А.Ребкало, один із співавторів книги „Політична культура сучасної молоді” (1996), звертає увагу на те, що і в наш час молодь переважно

розглядається як об'єкт соціального впливу (освітнього, виховного), а не як рівноправний суб'єкт суспільно-політичної взаємодії [20]. Але, на його думку, “політична культура в демократичному суспільстві повинна бути спрямована на виховання таких молодих людей і всього населення, які поважають закони, але чинять супротив у тому випадку, коли їх права порушуються” [20, 13]. Особливу роль у формуванні нової політичної культури має відіграти зростаюча „освіченість людей”, яка є „основою демократії і, відповідно, постійної модернізації суспільства...” [20, 19]. Процес змін повинен привести до появи „нової парадигми політичної культури молоді”, що включатиме такі цінності, як злагода, співдружність, співпраця, толерантність, національне відродження [20, 30].

Інший співавтор вищеназваної книги, В.М.Бєбик вважає, що у „контексті виховання молодого покоління бажано звернути особливу увагу акцентуації на подолання посттоталітарних синдромів „совєтської” людини, вихованої в умовах соціальної пасивності, очікування від держави-благодійниці моральних і матеріальних благ” [20, 84].

Ще один автор книги про політичну культуру сучасної української молоді М.Ф.Головатий вважає, що в сучасних умовах „політична пасивність молоді скоріше благо, ніж шкода” [20, 84]. Аргументує це він тим, що внаслідок низької політичної свідомості надмірна політична активність молоді могла б легко перетворити її у здобич деструктивних сил [20, 85]. Особливу роль у формуванні нової політичної культури молоді повинно відіграти, на його думку, виховання почуття громадянськості, тобто „почуття своєї співпричетності до справ і турбот усього суспільства” [20, 110]. Адже громадянськість, згідно М. Ф. Головатим, „перетворює людину з покірливого підданого влади в громадянина, який знає свої права і обов'язки, вмє грамотно, на основі закону, за допомогою демократичних інститутів і процедур відстоювати свої інтереси” [20, 110].

При формуванні нової політичної культури сучасної молоді також важливо враховувати „поліцентризм її політичних орієнтацій” [20, 84]. Адже „основою демократії” (і демократичної політичної культури) є, згідно з Є. Бистрицьким, „розвинутий публічний діалог (комунікація) представників різних політичних орієнтацій” [168, 65].

Характер цього „публічного діалогу” між різними за своїми політичними поглядами громадянами особливо яскраво проявляється під час виборів, чи, якщо говорити точніше, під час передвиборної кампанії. Водночас, оцінювати цей діалог потрібно у контексті динамічних змін. Тому цілком доречним є зауваження професора С.Рябова, який вважає, що політичні вибори є не лише „ознакою демократичного реформування українського суспільства, становлення політичної, правової і громадянської культури”, але і „знаряддям такого реформування та становлення” [190, 63].

Як на нашу думку, однією з фундаментальних характеристик політичної культури є класифікація її за геополітичними (у планетарному розумінні) ознаками: східна — західна. Як тестове завдання тут, як правило, пропонується з’ясувати характер ставлення громадян до свого політичного або державного лідера. Західному типові політичної культури притаманне ставлення до останнього як до першого серед рівних громадян держави. Східний тип передбачає ставлення до політичного лідера як до духовного вождя, „батька” народу. То до якого ж типу можна віднести політичну культуру українського суспільства? Слушна думка М.Грушевського стосовно того, що політична культура України є творчою комбінацією західних (60%) і східних (40%) компонентів.

Водночас слід мати на увазі, що ми живемо в суспільстві, яке прагне позбутися спадщини тоталітаризму й перейти до цінностей правової демократичної держави, і сьогодні наша політична культура є культурою

маргінального, перехідного суспільства. Хоча зневажати політичні традиції, що йдуть від Київської Русі та козацької держави, не варто.

Ще один аспект, своєрідний лакмусовий папірець, це орієнтація громадян при проведенні виборів: або на особистість політика, або на програмні настанови партії. У суспільстві з розвиненою політичною культурою (усталеною багатопартійністю, ефективністю правової системи та напрацьованими парламентськими процедурами), що належить до західного типу, громадяни орієнтуються переважно на політичні структури.

Класичні приклади того — Великобританія, Німеччина, Італія і тощо.

У країнах Сходу (в Японії, Індії, Таїланді тощо), які творчо „переплавили”, західний парламентаризм, прищепили його до своїх політичних традицій, орієнтація йде переважно на особистість політика.

Отже, зазначимо, що політична культура сучасної України, безперечно, є культурою маргінального суспільства, що намагається позбутися вад тоталітаризму й розбудувати правову, демократичну державу. Це позначається на ідеологічній, політичній, психологічній та інших сферах, на формах державного устрою й ступені розвиненості політичних інституцій та ін. Як і будь-яка культура, вона творчо переплавила й успадкувала елементи сусідніх політичних культур, скориставшись зі свого прикордонного розташування між Сходом і Заходом, водночас залишившись по суті культурою західного типу з досить вагомим східним компонентом,

З огляду на відкритість, комунікабельність українського національного характеру, його схильність до новацій, є підстави вважати, що корисний досвід традиційних парламентських демократій набуде досить високого рівня й сприятиме формуванню повнокровного громадянського суспільства в незалежній Україні.

На нашу думку, політична культура українців має свої основи в багатовіковій політичній історії України, які збереглися в історичній пам'яті і

свідомості частини сучасних громадян. Вважаємо, що основним стрижнем політичної культури будь-якої нації є усвідомлення потреб власної держави і, відповідно, формування державотворчої психології. Але, твердження про необхідність відродження національної політичної культури видається на сьогодні недостатньо науковим та коректним, бо так чи інакше воно набуває ідеологічного трактування. До того ж, в період тоталітарного радянського суспільства відбувалось цілеспрямоване нищення національної політичної культури шляхом блокування історичної пам'яті українців, деформації і нищення національної свідомості. Як наслідок, в українців (як і в інших народів колишнього СРСР) утвердилась відповідна політична культура, побудована на фактичному ігноруванні права і закону (неправова культура), на користь авторитарних партійно-державних структур і вождів, які очолюють їх (авторитарно - вождистська культура), орієнтована не на людину, не на громадянина, а на державу-партію (етатистська культура), яка безжалісно знищувала прояви будь-якої автономії, абсолютно позбавлена толерантності і орієнтації на політичний плюралізм [18]. Хоча в 60-70-х роках у підпіллі зародився опозиційний рух з яскраво вираженим національно-демократичним характером, він не зміг внести радикальних змін до масової політичної культури населення України.

Одним із специфічних факторів, який впливатиме на формування і функціонування сучасної держави в Україні, політичної культури її громадян, є той факт, що не лише посткомуністичні країни, а весь сучасний світ переживає процес переходу в якісно нову стадію суспільного розвитку. Він характеризується принципово новим розв'язанням техніко-економічних і політичних проблем з огляду на морально-духовні і культурологічні протиріччя в них. Йдеться про нову парадигму світового суспільного розвитку. Центр ваги в політиці переноситься на соціальні самоорганізовані

процеси „знизу”, місцеве самоврядування, розвиток допоміжних незалежних соціальних структур (добровільні асоціації, місцеві громади та ін.).

Українське суспільство перебуває у стані формаційних змін – від тоталітаризму до демократії, від адміністративно-командної до ринкової економіки, від ідеологічного монополізму до ідейного плюралізму, від моноцерковності до поліконфесійності і що найскладніше – до самостійної держави. Перед громадянами України постали проблеми, від вирішення яких залежать напрямки, темпи, засоби й форми подальшого функціонування і розвитку національного буття. Йдеться про звільнення від тоталітарної політичної культури і патерналістичних поглядів, усвідомлення і прийняття цінностей і норм демократії; переорієнтацію активності громадян від виконавських на самоправні й самостійної ролі; перехід від бездержавності, від безнаціональності до національного самоствердження і, поряд з цим, входження до сучасного світового співтовариства народів.

Викладене вище має принципове значення для організації національного виховання молоді, основною метою якого є формування національної самосвідомості, національного світогляду, чуття єдиної держави, громадянських рис характеру.

Одним із найбільш динамічних і насичених політико-культурних процесів, що розгорнувся у незалежній Україні, є творче запозичення світового досвіду суверенного й демократичного життя. В його розвитку зацікавлені як прогресивні сили українського суспільства, так і весь цивілізований світ.

Головними питаннями, які постали на шляху політично-культурного запозичення в Україні, є такі: що і від кого запозичати, як впроваджувати набутий досвід у життя?

Для сучасної України найактуальнішим є досвід цивілізованих народів з організації ефективної діяльності органів законодавчої, виконавчої та

судової влади, їхньої взаємодії в рамках демократичного режиму, стосунків центру та регіонів, традицій місцевого самоврядування, забезпечення прав і свобод громадян, їхньої відповідальності перед суспільством і державою. Особливо цінним для політичних суб'єктів України є іноземний досвід трансформації тоталітарних режимів у демократичні, переходу від заідеологізованого суспільства до плюралістичного, відродження національної культури та держави [186].

За роки суверенного існування України сформувалася певна система запозичення світового досвіду. Це цільові відрядження за кордон урядових та парламентських груп, делегацій партійних та громадських організацій, стажування студентів, аспірантів, докторантів та викладачів у політологічних центрах Європи й світу, участь політиків та науковців у міжнародних конференціях, симпозіумах, виставках, перебування в ролі спостерігачів на виборах та інших політичних заходах.

Вельми цікавим і показовим є той факт, що західні демократії самі прагнуть потрапити в Україну, щоб тут принести користь своїми порадами, аналізами, практичною участю у розв'язанні політичних проблем. Отже, йдеться не лише про відповідну активність української сторони, але і міжнародного співтовариства, не лише про запозичення, а й про цілеспрямовану пропаганду, передачу політичного досвіду.

Які ж шляхи можна виокремити в розвитку політичної культури в сучасних умовах?

- Для вірного сприйняття громадянами суспільного прогресу, створення наукових уявлень про політику потрібен також високий культурний і освітній рівень країни, піднесення життєвого рівня громадян, вільних від тоталітарної ідеології. Політична культура не обмежується виключно сферою політичних відносин. Вона пов'язана з усіма аспектами духовного життя суспільства: наукою, освітою, літературою та мистецтвом.

Як своєрідне соціальне явище політична культура є складовою духовної культури, що надає останній світоглядну орієнтацію. Ось чому незадовільний стан розвитку загальної культури, занедбаність пам'яток історії, сільських шкіл, клубів, музеїв, бібліотек, низька заробітна плата працівників культури та освіти негативно впливають на формування також і політичної культури.

- Одночасно з розвитком об'єктивної й незалежної політичної науки треба активізувати участь політологів у державно-експертній роботі, засобах масової інформації, у створенні єдиної системи політичного знання для всіх верств населення. Як відомо, роль ЗМІ в сучасному світі надзвичайно велика, недаремно мас-медіа назвали четвертою владою. Вони не просто інформують населення про процеси, що відбуваються в країні і світі, але й пропагують певні ідеї, погляди вчення, політичні програми, формують (прямо чи опосередковано) суспільну думку. За допомогою об'єктивного розгляду політичних подій також дозволяє формувати політично компетентних громадян, які можуть правильно орієнтуватися в складних суперечливих політичних процесах, приймати відповідальні рішення.

- Великою проблемою є створення умов для набуття громадянами політичних знань. В Україні формування цілісної системи політичної науки і освіти, що спирається на багатовікові традиції вітчизняної політичної думки, розпочалось водночас із здобуттям нею державної самостійності й початком реформування суспільства на принципах демократії та цивілізованості. На початковій стадії становлення цієї системи найсерйознішою проблемою постала проблема подолання серед широкого загалу і в структурах державної влади упередженого, негативного ставлення до самої ідеї запровадження вищезазначеної системи. Названа проблема була пов'язана з існуванням стереотипів на кшталт кваліфікування певної частини гуманітарної інтелігенції як політично небезпечної, ототожнення політичної науки з попередньою заідеологізованою, заформалізованою, задогматизованою

системою політичної освіти під патронатом однієї партії. За цих об'єктивно несприятливих умов, перешкод суб'єктивного характеру в Україні все ж сформувалась упродовж перших п'яти років державної самостійності розгалужена інфраструктура політичної науки і освіти. Політологія вивчається в усіх вузах України та в середніх спеціальних навчальних закладах [172].

- На розвиток політичної культури впливає також і стан історичного знання. Ще в античні часи історію називали „магістра віта” - вчителькою життя. Це дуже важливий аспект уявлень людини про суспільство. Об'єктивні історичні дослідження, без ідеологічної догматики, звільняють людей від стереотипних оцінок інших народів та держав. Історія є надійним ґрунтом для пізнання перспектив розвитку суспільства, сприяє зміцненню почуття єдності світової цивілізації. Можна цілком погодитися з думкою Б.Цимбалістого, що „політична культура, як кожна культура, - це делікатний цвіт попереднього розвитку. Вона в'яне і вмирає, коли суспільство регресує до примітивного способу життя, коли обставини несприятливі” [226, 89].

- Однією із необхідних граней виховання в нашому суспільстві політичної культури є утвердження в суспільстві поваги до права і до правопорядку, подолання правового нігілізму. До того ж, як з боку громадян, так і з боку влади, у справжній, а не декларованій правовій державі панує культ права. Розвинуте у політичному відношенні суспільство розуміє, що міцний соціальний порядок є важливішим від політичних амбіцій.

Порядок, лад не може бути „лівим” чи „правим”, він має бути порядком. Ладом, а не безперервним тасуванням рядків. У такому суспільстві, де стабільність ладу спирається на демократичні закони і підтримку суспільства, неможливі хаос, анархія і громадянська війна. Формування політичної культури має йти в напрямі виховання почуття

єдності суспільства зі своєю гамою інтересів і відносин, які підтримують громадянську злагоду.

Таким чином, демократичну політичну культуру можна сформувати шляхом перетворення суспільства на справді демократичне, яке надає можливість кожному громадянину вільно брати участь у політичному житті, створює належні умови розвитку культури та освіти, дбає про духовний та моральний стан населення.

Сучасна Україна, вже як незалежна держава, в черговий раз стала перед потребою реалізації принципу політичного і культурного плюралізму. Тому політична культура нового суспільства, яка формується в незалежній Україні, мусить бути культурою злагоди, громадянського миру, пошани до свобод і прав людини.

Доля кожного суспільства залежить від молодого покоління, яке поповнює його лави. Тому суспільство повинно бути зацікавлене у тому, щоб виховати молодих людей здатних виконати завдання нової епохи – епохи ХХІ століття. Яким чином?

Демократичне суспільство передбачає пріоритет відповідальної, свідомої особистості, її саморозвитку, становлення її громадянської позиції за власними бажаннями, інтересами, мотивами. Традиційно молодь розглядається в науці як велика соціально-демографічна група, виділена на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану і таких, що зумовлені тими чи іншими соціально-психологічними якостями, які породила епоха, в яку живе молодь.

У процесі вивчення молоді та тенденцій, що відтворюються в молодіжному середовищі, сьогодні ми найперше маємо брати до уваги суттєві зміни за останні десятиріччя не лише молоді, але й її оточення, усіх факторів соціального впливу на особу. Змінилося, врешті, саме суспільство.

Відтак, споглядаючи на молодь як об'єкт і суб'єкт історичного процесу, маємо необхідність враховувати наступні принципові обставини об'єктивного характеру.

Головний напрям посткомуністичних перетворень суспільства, в тому числі і в Україні, як у самостійній незалежній державі, пов'язаний, передусім, з його демократизацією, розвитком політичного плюралізму, формуванням принципово нових соціальних відносин. У цих умовах особливого значення набула зміна пріоритетів, коли на перший план соціального розвитку суспільства вийшла не держава, не якась окрема соціальна спільнота людей, а саме особа людина як вищий витвір природи.

Таким чином, теоретичний аналіз проведений в цьому параграфі дозволяє зробити наступні висновки:

- вивчення сучасних наукових підходів дає підстави розглядати політичну культуру як системне соціально-психологічне утворення, що поєднує в собі елементи макро- і мікрорівня: політичну свідомість, політичну діяльність, національну ментальність, ідеологічні настанови з одного боку та особистісні цінності, потреби, норми і навички політичної поведінки – з іншого;

- дослідження політичної культури зобов'язує коректно, обережно користуватися ціннісно-нормативними характеристиками понять культури та політики, але вони допустимі, бо показують відповідність певним критеріям, оцінкам, цінностям. Проте домінуючими залишаються науковість та об'єктивність аналізу;

- виділення структурних компонентів політичної культури дає можливість з'ясувати основні напрями її формування, серед яких: набуття політичних знань, поглядів та під впливом певних ціннісних орієнтацій трансформація їх в переконання; формування політичної свідомості, в основі якої – певні політичні традиції, історична пам'ять народу; залучення

громадян до суспільно-політичного життя шляхом закріплення як традиційних загально визнаних норм політичної поведінки;

- залежно від перетину суттєвих характеристик об'єкта політичної культури з її суб'єктом в дослідженні доцільно використовувати різні типології політичної культури, а саме: демократична-тоталітарна, інтегрована-фрагментарна, патріархально-підданська - активістська та ін.;

- процес розбудови незалежної демократичної держави наблизив політичні інститути до індивіда. Отже можливість впливу на них національної ментальності потенційно збільшується;

- вважаємо, що основним стрижнем політичної культури будь-якої нації є усвідомлення потреб власної держави і, відповідно, формування державотворчої психології;

- перехід до національного самоствердження, державної незалежності в Україні відбувається одночасно зі входженням до сучасного світового співтовариства народів, що накладає свої особливості на політичну культуру громадян України;

- сучасна політична культура громадян України характеризується як така, що містить демократичні та тоталітарні компоненти (політична культура змішаного типу). Це фрагментарна політична культура перехідного етапу розвитку українського суспільства.

1.3. Молодь як суб'єкт політологічного аналізу в контексті процесів демократизації суспільства

Прискорення темпів суспільного життя (особливо в другій половині ХХ століття) зумовило підвищення ролі та значення молоді в усіх сферах суспільного життя. І справа не лише в абсолютному зростанні числа молодих

людей, скільки в соціальних умовах, що докорінно змінилися. Життя показало, що чим вищий темп економічного розвитку, чим швидше поновлюються знання, умови праці та побуту, тим помітнішим стає соціально-культурна різниця між поколіннями. Нові проблеми й події зумовлюють пошук принципово нового їх вирішення та критичну переоцінку досвіду попередніх поколінь.

Молоді люди сьогодні – це досить значна частина населення країни. І якщо врахувати специфічні риси цієї демографічної групи (підвищена активність, максималізм, відсутність життєвого досвіду тощо), то стане зрозумілим, наскільки важливо сьогодні старшому поколінню, особливо владним структурам, знати справжній стан справ у молодіжному середовищі.

Молодь – це суспільно диференційована соціально-демографічна спільнота, якій притаманні специфічні фізіологічні, соціально-психологічні, теоретико-пізнавальні, культурно-освітні та інші властивості, що характеризують її біосоціальне дозрівання як здійснення самовиразу її внутрішніх сутнісних сил і соціальних якостей [200, 221]. Молодь тому і є специфічною спільнотою, що її суттєві характеристики і риси, на відміну від представників старших поколінь і вікових груп, знаходяться в сані формування і становлення. Сутністю молоді та проявом її головної соціальної якості є міра досягнення нею соціальної суб'єктивності, ступінь засвоєння суспільних відносин та інноваційної діяльності.

Розуміння молоді як субсоціетальної спільноти, гетерогенної за характером, дозволяє виділити в її складі ряд внутрішніх гомогенних груп, що об'єктивно посідають у структурі суспільства помітне становище, різняться широтою і змістом сфер діяльності, специфікою духовного світу і відповідно відіграють у процесі розвитку суспільства різну роль. Такий підхід дає змогу більш адекватно і диференційовано проаналізувати окремі контингенти молоді в ході конкретних соціологічних досліджень.

На перший план, крім зазначених характеристик молоді, висувуються форми її життєдіяльності, спосіб життя, зміст спільної та групової свідомості, а також діяльність соціальних інститутів, які покликані не лише здійснювати функцію контролю і управління процесами у молодіжному середовищі, а й вивчати запити, потреби, інтереси молоді та сприяти створенню певних умов для її ефективного соціального старту.

„Молодіжні проблеми”, починаючи з суспільно-політичної активності та споживацьких орієнтацій і закінчуючи злочинністю та іншими формами антигромадської поведінки молоді, стають все більш актуальними.

Нині змінились умовні соціально-психологічні межі молодості. З одного боку, процес акселерації істотно прискорив фізичне, і, зокрема, статеве дозрівання дітей і підлітків, котре традиційно вважається нижчою віковою межею юності. З іншого боку, ускладнення трудової та суспільно-політичної діяльності, в якій повинна брати участь людина, викликає продовження суспільно необхідного строку підготовки молодого покоління до самостійного життя, і зокрема, періоду навчання, з яким асоціюється відома неповнота соціального статусу. Сучасна молодь довше навчається в школі й, відповідно, пізніше починає самостійне трудове життя. Ускладнились і самі критерії соціальної зрілості. Початок самостійного трудового життя, завершення освіти і набуття стабільної професії, отримання політичних і громадянських прав, матеріальна незалежність від батьків, вступ до шлюбу і народження першої дитини – усі вони в своїй сукупності і дають людині почуття повної дорослості та відповідний соціальний статус, але настають не одночасно.

З приводу феномена „молодь” є багато різноманітних суджень, точок зору і аргументів. Перш за все предметом суперечок є вікові межі молоді.

ООН, ЮНЕСКО, як відомо, вважають молоддю юнаків та дівчат віком від 17 до 25 років.

Соціологи деяких країн, як то США, період молодості визначають з 12 до 24 років. При цьому у тих же США поділяють молодь на „юнацтво” (12-18 років) і „ молодих дорослих” (18-24 роки) [16].

У багатьох монографіях вчені доводять, що у 70-80-і роки завдяки акселерації ускладненню процесу соціалізації, вікові межі молоді суттєво розширилися й нині знаходяться: нижня – між 14 і 16 роками; верхня – між 25 і 30 роками, а у окремих країнах і до 35 років.

У колишньому СРСР, в Україні вікові межі молоді були визначені від 14 до 29 років.

Традиційно вважалось, що межа молодіжного віку від 16 до 30 років. У багатьох монографіях вчені доводять, що у 70-80-і роки завдяки акселерації ускладненню процесу соціалізації, вікові межі молоді суттєво розширилися й нині знаходяться: нижня – між 14 і 16 роками; верхня – між 25 і 30 роками, а у окремих країнах і до 35 років. Основою цього є висловлене рядом науковців міркування про продовження часу молодості, збільшення віку вступу до трудового життя, підготовки молоді до праці, досягнення економічної самостійності та незалежності від допомоги батьків. Це відображає об’єктивні процеси у житті і розвитку людства: з одного боку, все наполегливіше висувається завдання більш ранньої соціалізації молоді, включення її в трудову практику в більш ранніх етапах, а з другого – зростають межі середнього і старшого віку, тривалості життя в цілому, продовжуються терміни навчання та соціально-політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу молодих людей тощо. У прийнятому Законі України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді” із змінами, внесеними згідно із Законом від 23.03.2004 записано: молоддю вважаються молоді громадяни віком від 14 до 35 років [92].

Межі молодіжного віку обумовлені особливостями підготовки і вступу молоді у продуктивне життя і, об’єктивно, (на ґрунті цього) фіксуються у

відповідних нормативно-правових документах. Тобто, в таких документах обумовлено право і можливість молодих людей займатися самостійною професійною діяльністю, створювати сім'ю, нести відповідальність за свої вчинки.

У тодішньому радянському законодавстві права молода людина отримувала в 16-18 років, що і обумовлювало нижню межу молодіжного віку. Що стосується верхньої межі такого віку, то вона, як ми вже зазначали, у різних країнах різна у залежності, насамперед, від рівня їх соціально-економічного розвитку, географічного положення та ін.

ООН визначає також молодь не тільки як певну вікову групу населення, але як „період між закінченням дитинства і початком трудової діяльності” [145, 2].

Є достатньо прикладів (і навіть на регіональному, обласному, скажімо, рівні, коли визначення вікових меж молоді здійснюється за іншими критеріями, досить таки умовними. Наприклад, в Архангельській області (Росія) при розробці молодіжної політики, заходів по реалізації проблем молоді, верхню межу молодіжного віку визначили з урахуванням таких обставин: „економічна незалежність, можливість самим розпоряджатися власним майном, приймати самостійні рішення з усіх питань свого життя: наявність власної домівки” [144].

Доречно нагадати і про те, що деякі відомі вчені (наприклад, І.Кон, В.Боряз) вважають, що вікові межі молодості (16-30 років), прийняті в 60-70-і роки, вже не відображають реальних соціальних процесів, що відбуваються у суспільстві. І тому верхню межу молодості піднімають до 35 років.

Поняття „молодь” значною мірою базується на врахуванні особливостей психологічного розвитку людини. За даними вчених приблизно з 14 років особа починає усвідомлювати свої соціальні зв'язки і своє місце у суспільстві. До 18 років практично закінчується формування основних

психофізичних особливостей людини, а до 24 років закінчуються процеси росту у людському організмі і формується соціальний статус особи, що в умовах України, зокрема, пов'язано із отриманням до цього часу освіти, демобілізації з армії і набуттям фахових знань.

Радянське законодавство у минулому пов'язувало зі згаданими психофізичними особливостями розвитку людини надання їй повного права і дієздатності з 18 років. Конституція Української РСР згідно зі статтею 85 гарантувала молодим людям зокрема право обирати і бути обраними у органи народовладдя.

Неоднозначне, стосовно вікових меж, подавалася молодь і у різних збірниках, довідниках. Так, у найбільш повному статистичному збірнику „Молодь в СРСР”, підготовленому в 1990 році, до молоді віднесені всі особи віком від 16 до 30 років [132]. В аналогічному збірнику, підготовленому в 1991 році в Українському науково-дослідному інституті проблем молоді (упорядники М.Головатий, О.Яременко), молоддю вважаються громадяни до 29 років [131]. Беремо до уваги і те, що молодіжний вік неоднозначний щодо соціальних ролей, специфіки діяльності людини. Окремі вчені розглядають три основних періоди у житті молодої людини.

До першого відносять так званий період пошуку, коли молода людина визначає, ким бути, якою бути, яку професію, спеціальність обрати, де реалізувати свій талант.

До другого періоду можна віднести час, протягом якого молода людина інтегрується у суспільство. Йдеться про декілька перших років роботи юнаків та дівчат у будь-якій сфері - на виробництві, в науці, культурі, тощо.

Врешті є період, коли розпочинається інтенсивна творча праця молодої людини, її соціалізація та становлення (вже, здебільшого, обраний фах, набута освіта, професійні навички, створена сім'я, є власне житло).

Як специфічна соціально-демографічна група суспільства, молодь

характеризується не лише за віковими межами, але і місцем котре вона займає у соціальній структурі суспільства, особливостями соціального становлення та розвитку.

Саме все це у поєднанні, з одного боку, відрізняє молодь від інших вікових соціальних груп суспільства, а з іншого - дає їй змогу об'єктивно займати цілком своєрідне місце і відігравати роль в усіх сферах життєдіяльності цього суспільства. Тобто, стосовно молодого покоління можна вести мову, як про первинні, так і вторинні його особливості. До первинних (або основних) відносяться фізіологічні, психологічні, вікові і соціальні характеристики. Що стосується вторинних (другорядних), то вони витікають з первинних і виявляються у залежності від виду громадсько-корисної діяльності, місця проживання, соціального статусу у суспільстві взагалі.

Окремої уваги заслуговує з'ясування такого важливого поняття, як молодіжні проблеми. Висловлюється думка, що соціальні проблеми молоді – це не будь-які суперечності її життєдіяльності, а лише такі, які поглиблюються і свідчать про недостатність існуючих способів їх вирішення, а отже, призводять до появи дезорганізуючих процесів у системі „суспільство – молодь”. Молодіжні проблеми поділяються на два типи: в першому з них мова йде про зрослі вимоги суспільства до молоді, в другому – про особистісні сподівання і прагнення молодих людей та складності з їх реалізацією [200, 223].

З огляду на вік, включення у соціально-економічні стосунки, вчені-юнологи поділяють молодь на окремі групи. Нині до цього вдаються філософи, соціологи, політологи, практичні працівники у сфері молодіжної політики практично всюди.

Не втручаючись у глибоку полеміку з цього питання, відзначимо, що є точки зору стосовно розподілу молоді на окремі групи, які ми підтримуємо.

Це, зокрема, стосується В.Бовкуна, котрий сьогоднішню молодь поділяє на п'ять груп: підліткова - 14-15 років; передюнацька - 16-17 років; ранньоюнацька - 18-20 років; середньоюнацька - 21-25 років; старшоюнацька - 26-30 років [132].

Є, нехай і поодинокі, але цікаві спроби розробити типологію різних поколінь молоді. Так, Ю.Качанов та М.Шматко, здійснивши досить оригінальне дослідження, прийшли до ось якого висновку: „У головних обрисах портрет нашого молодого сучасника такий: суворий, впевнений, владний, стрімкий, більше інтуїтивний, ніж логічний, неформальний, відкритий для спілкування. А такі якості як терпимість, м'якість, доброзичливість, простота, податливість, нині, за оцінками самих молодих людей, залишаються незатребуваними” [99].

Для України портрет сучасного молодого покоління вітчизняні дослідники подають таким чином [80, 232]:

- молодь стала більш прагматичною і самостійною у своїх діях. Вона більше покладається на власні сили та можливості, а не на державу чи будь-кого іншого у вирішенні особистих питань;

- молодь має низький рівень соціальної активності, участі у діяльності політичних партій і громадських організацій, у тому числі молодіжних;

- молодь має бажання вчитися, набути професії та кваліфікації, що дає можливість впевнено почуватися в житті, саморозвиватися і самореалізуватися;

- серед молоді вирізняється зниження культурних запитів, нехтування ціннісних орієнтацій, певна криза ідеалів, втрата духовних орієнтирів.

В ринкових умовах перед молоддю України стоїть багато проблем. Однак молодь порівняно з іншими соціальними групами суспільства завдяки віковому статусу має найбільшу соціальну, професійну та життєву перспективу. Внаслідок своїх психологічних особливостей вона здатна

швидше, ніж інші соціальні групи суспільства, оволодівати новими знаннями, професіями та спеціальностями, що необхідні при переході до ринкових відносин та інших проблем державотворення в Україні.

Суперечки про те, є молодь об'єктом чи суб'єктом суспільних процесів, відбувалися давно і пояснювалися небажанням визнати самостійність молоді як певної спільноти. Визнання це з точки зору офіційної ідеологічної доктрини радянських часів суперечило класовій структурі суспільства, тому і в науковій літературі, і на практиці молоді відводилось проміжне становище всередині соціальної структури як певному резервуару, звідки відбувається поповнення основних класів і прошарків соціалістичного суспільства. „Боязнь молоді” в керівних колах партійно-державної номенклатури особливих масштабів набула в останні десятиріччя режиму, буквально пронизуючи всі структури суспільства. Вона проявлялася у тотальному патронажі будь-яких форм діяльності молодого покоління, в нерівноправному, залежному від старших вікових груп соціальному становищі, в небажанні рахуватися з її специфічними інтересами й особливостями способу життя, у придушенні інакомислення. У результаті свідомо виховувалося покоління, нездатне на соціальну творчість та новації, зате слухняне і спокійне. Сучасне розуміння соціології виключає подібні орієнтації і вимагає розгляду молоді як повноправного суб'єкта всіх ланок суспільного життя.

Молодь – не тільки суб'єкт – нащадок матеріальних та духовних багатств суспільства, а й творець нових, більш прогресивних політико-демократичних суспільних відносин. Щоб іти далі своїх попередників (старшого покоління), молодь повинна бути готовою до відтворення, розвитку не тільки матеріальних, а й політичних, духовних цінностей, культури своєї нації, народу, саме це і робить її основою прогресивного суспільно-політичного розвитку державотворення в Україні на даний час, час

історичних звершень української політичної нації.

Основними функціями Молодіжної державної політики в Україні є: створення гарантованих соціально-економічних, політичних та інших необхідних стартових умов для соціалізації молоді; реалізація проблем, запитів, інтересів молоді не за рахунок інших соціальних груп суспільства; координація зусиль усіх державних органів, партій, організацій, об'єднань, рухів, різноманітних соціальних інститутів суспільства щодо забезпечення умов для розвитку і самореалізації молоді; соціальний захист тих груп молоді, що неспроможні самостійно розв'язувати власні проблеми або хоча б полегшити власне життя [172, 367].

Молодіжна політика повинна збільшувати можливості для посадового, професійно-кваліфікаційного, освітнього, наукового зростання молоді, забезпечити вільний вибір шляхів і засобів соціального просування.

У справі вироблення ефективної молодіжної політики важливу роль відіграє з'ясування суті і змісту процесів життєвого самовизначення молодої людини. Ці процеси поділяються на: соціальне самовизначення; політичне самовизначення; професійне самовизначення; економічне самовизначення.

Зараз молодь – це одна з найвразливіших в економічному плані та найбезправніших у соціально-правовому відношенні соціальних спільнот, яка живе в умовах підвищеної соціальної напруги і психологічного дискомфорту. Як наслідки такого становища з'являються все нові і нові факти зростання наркоманії, токсикоманії, алкоголізму, проституції, „дідівщини” в молодіжному середовищі.

Більшість молоді стоїть перед складним вибором у житті, до якого вона не підготовлена ні психологічно, ні організаційно. Тому мета молодіжної політики в цій галузі – зміцнення соціального статусу молоді в структурах суспільства, які оновлюються або кардинально змінюються, посилення правової, економічної та соціальної захищеності молодого покоління.

Щодо політичного самовизначення, то відчуженню молоді від участі в управлінні властиві дві взаємопов'язані тенденції: а) наростання пасивності і недовіри молоді до офіційних органів управління, де дуже мало їх ровесників; б) підвищення інтересу до суто молодіжних угруповань та об'єднань, в яких немає бюрократично заформалізованих форм роботи. Тому мета молодіжної політики у цьому плані – підтримка політичної визначеності молоді, сприяння молодіжним політизованим утворенням про соціальної спрямованості, посилення їх конструктивної активності, консолідація зусиль для зміцнення української держави, демократизації та гуманізації суспільства. При загальній стратегічній спрямованості соціальної політики в бік інтеграції молоді в суспільство сьогодні тактично важливо сприяти і дезінтеграційним тенденціям в її середовищі з метою формування власних молодіжних соціально-політичних структур та їх подальшого включення у суспільні структури на новій демократичній основі.

Щодо професійного самовизначення молоді, то в цій сфері зазначаються такі тенденції:

- зростаючі диспропорції у структурі зайнятості у різних регіонах країни;
- поява швидко зростаючого безробіття серед молоді;
- розтягування у часі періоду набуття освіти, що відсуває для більшості молоді момент вступу до трудового життя і досягнення професійної зрілості;
- масовий характер вимивання молоді із виробничих структур у сфері приватного бізнесу та приватних підприємств з причин низької (порівняно із старшими віковими групами населення) ефективності праці, використання її на тимчасово вигідних та добре оплачуваних, які не вимагають фахової підготовки роботах тощо;
- загострені прояви соціальної нерівності, які характерні для різних категорій молоді при виборі нею професійної освіти та місця праці.

Протягом тривалого часу молоді відводилося другорядне місце у сфері праці, що призвело до посилення матеріальної (і відповідно психологічної) залежності від старших поколінь. Близько 90% молодих сімей живуть за допомогою батьків та рідних [217].

Мета молодіжної політики в цьому плані – зміцнення професійного статусу молоді шляхом економічного (а не адміністративного) регулювання молодіжної зайнятості, особливо у працenaдлишкових районах, докорінна реформа системи профтехосвіти, розробка спеціальних економічних та юридичних гарантій, які попереджатимуть або компенсуватимуть різні можливі форми дискримінації молоді.

Здійснення ринкових реформ в Україні потребує певних трансформацій не тільки суто економічної свідомості суспільства та окремих його індивідів, а й стереотипів економічної, політичної поведінки людей, зайнятих в будь-якій сфері праці. Найбільш успішно ці процеси проходять у молодіжному середовищі, бо свідомість молоді не є настільки ортодоксальною, як у людей зрілого віку. Тому на даний час в Україні принципове значення мають проблеми освіти, професійної підготовки молоді, її мотивації до праці, до підприємницької діяльності, політики, духовності, щоб творити імідж української демократичної держави у світі.

Усі країни перехідного періоду в наш час відчувають конкуренцію на ринку праці, хоча різною мірою. Складно в таких умовах доходить до молоді, бо за відсутності досить високої кваліфікації та досвіду трудової діяльності конкурувати з тими, хто їх має, кому від 28 до 55 років, досить складно, а інколи й неможливо.

Економічні негаразди останніх років, відсутність роботи, загальна криза в економіці суттєво вплинули на соціальне становище молоді та рівень її життя. Так, 73% опитаних молодих людей не задоволені матеріальним станом своєї сім'ї, 44% - житловими умовами, 42% - тим, як харчується їх

сім'я [217, 16].

Нині існує відчутна нерівність серед молоді у можливостях набуття загальної освіти, духовного і культурного розвитку, професійної підготовки, виборі місця праці. Причин цього явища багато: це і соціальні наслідки демографічних, організаційних, структурних диспропорцій у межах цілої країни, які утворювалися історично і поглиблюються в умовах економічної кризи, і зростання соціальної нерівності у всьому суспільстві, що особливо позначається на молоді, і відсутність сильної державної соціальної політики тощо. Наприклад, у порівнянні із міською молоддю у сільських хлопців та дівчат невисокі можливості набуття якісної освіти, престижних місць працевлаштування, змістовного проведення дозвілля. Все це спричиняє помітне зменшення питомої ваги молоді у складі сільського населення, її переміщення у міста.

Мета молодіжної політики у цій сфері – вирівнювання стартових позицій молоді, подолання дискримінації окремих груп молодих людей, для чого придатні розвиток кредитування молоді та молодих сімей на сприятливих умовах, надання пільг для працевлаштування випускників навчальних закладів у перші два роки після їх закінчення, організація (в тому числі у сільських населених пунктах) служб профорієнтації, перепідготовки та працевлаштування молоді, служб юридичної допомоги та консультування юнаків та дівчат тощо.

Молодь України, як і інших країн, за наявності малих можливостей вибору все ж вибирає, щоб утримувати себе і сім'ю. Цікаво, що молодь в більшості випадків обирає недержавний сектор, збільшилася так звана „вторинна зайнятість”. В Україні 50% молодих людей засвідчують про те, що працюють в кількох місцях: двох, трьох і більше [217]. Це не зовсім прогресивно, бо вічна поспішність погано впливає на психіку (стреси) та якість справи.

Молодь все більше прагне вибрати професії, що приносять швидкий та порівняно високий прибуток (комерсанта). Рейтинг професій у свідомості молоді змінився порівняно з радянським періодом на такі спеціальності, як: бухгалтери, фінансисти, менеджери, юристи, працівники страхової або банківської справи, податкової інспекції, а з гуманітарного циклу – соціологи, психологи, політологи, соціальні працівники тощо.

Вирішенню виниклих і традиційно існуючих молодіжних проблем мають сприяти законодавчі акти, прийняті українською державою: Декларація про загальні засади державної молодіжної політики в Україні від 15 грудня 1992 року; Закон України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, прийнятий 5 лютого 1993 року тощо. Експертиза прийнятих актів дозволяє відмітити як їх позитивні сторони, так і певну недосконалість їх положень. Безумовно, позитивним є те, що держава визначила пріоритетність своєї молодіжної політики і закріпила це законодавчо. Як позитивне можна також вважати прийняття єдиного узагальнюючого закону і подолання в такий спосіб розпорошеності існуючого законодавства стосовно молоді (сьогодні налічується більш як 1,5 тис. законодавчих актів у справах молоді).

Активна роль молоді в процесі соціалізації зумовлена тим, що вона не лише копіює усталені взірці адаптивної поведінки і взаємодії, але й вносить у них новий зміст залежно від умов життя, що швидко змінюються.

Як засвідчують реалії життя, в соціалізації молодого покоління, підготовці молоді до праці в умовах формування ринкових відносин важливу роль має відігравати привернення молоді до підприємницької діяльності. До прикладу, аналіз практики ринкових трансформацій в таких країнах, як Чехія, Польща, Угорщина та інші, свідчать про те, що успіх у подоланні кризових явищ в економіці значною мірою забезпечується саме за рахунок розвитку та розширення підприємництва.

Якщо взяти Україну, то поки що підприємництво не орієнтується на виробництво, а у більшості випадків носить комерційний характер, пов'язано воно лише з наданням торгово-посередницьких послуг. Молодь зобов'язана змінити сучасну політику підприємницької діяльності, вона і має для цього шанс – вік, освіта, знання мов, схильність до ризику.

Дослідження громадської думки з цього приводу засвідчує, що найбільший інтерес до підприємницької діяльності проявляють молоді люди у віці до 28-30 років, а 10% називають себе підприємцями, стільки ж респондентів вважають, що підприємництво має хороші умови та перспективи в Україні, а якщо так, то важливо робити все, щоб молодь цю можливість в Україні змогла реалізувати своїм інтересом до праці, навчання через добре продуману молодіжну політику та реформування освіти [217].

Підаючи аналізу соціальний стан молоді та проблеми професійного вибору, науковці, роботодавці вважають, що період молодості обтяжений специфічно віковими моментами:

- 1) до виробничий, що потребує знань і набуття професії;
- 2) труднощі початку трудової діяльності, що викликані працевлаштуванням, та зміною праці тощо.

В даному контексті має мати місце робота по психологічній підтримці молодих громадян, а також підтримці державою, партіями, фондами тощо.

Життєві інтереси молодої людини пов'язані із прагненням зайняти певне соціальне становище, що дасть можливість самореалізуватися як соціальному суб'єкту, а також як професійному політику.

В останні роки у світі відбулися зміни глобального характеру, які суттєво вплинули на статус та соціальне самопочуття молоді. Перехід від індустріально-технологічних суспільств до інформаційних склав абсолютно відмінні від попередніх соціально-економічні умови соціалізації та інтеграції молоді в усі сфери життя і діяльності.

Відбулися суттєві зміни у стосунках між окремими державами, особливо європейськими. Ідеологічне протистояння, образ ворога, „залізна завіса” – усе це відійшло в минуле. Іде інтенсивний процес міждержавної інтеграції, в результаті якого молодь має більш широкі можливості для плідного оволодіння усіма досягненнями людської культури, тією гуманістичною спадщиною людства, без якої неможливе становлення соціально активної особи.

Людство, а значить, і молодь, нині, як ніколи раніше, знаходиться під загрозою як регіональних, так і загально планетарних екологічних криз і катастроф, тобто під загрозою біологічного винищення.

Саме ці глобальні зміни у світі примушують нині радикально змінювати підходи й судження стосовно молоді, молодого покоління в цілому.

Для України характерних ознак набуває проблема взаємостосунків двох поколінь, проблема батьків і дітей. Якщо батьки, як молоді люди 60-70-х років, виховувались в умовах командно-адміністративної системи, у процесі пасивної соціалізації, то їх діти, молоді люди 90-х років, знаходяться у суспільстві перехідного періоду. Таке суспільство досить динамічне, поки що не зовсім чітко структуроване. Молодь у ньому отримала можливість дійсно сама обирати свій шлях. Однак, цей вибір став ще складнішим, не прогнозованим, а по деяким параметрам і значно звуженим. Адже за останні роки ми наочно зіткнулись з молодіжним безробіттям, сплеском проявів девіантної поведінки, СНІДу, змінами ціннісних орієнтацій, культурних запитів тощо, які раніше не були такими відчутними та вражаючими.

Проблема в тому, що на даний час наша держава і наше суспільство не мають ні певних матеріальних умов, ні досвіду у вирішенні цих проблем. Це розуміють і молоді люди і тому самі корелюють свою поведінку. Як засвідчують дослідження Українського НДІ проблем молоді, три чверті

молодих людей у вирішенні власних проблем покладаються нині лише на самих себе. Вони не довіряють державі, критично ставляться до всіх гілок влади, мало сподіваються на те, що зможуть забезпечити себе завдяки отриманій освіті чи професії.

Цілком природно, що коли нині не знайти засобів, щоб допомогти молоді у набутті освіти, конкурентоспроможної професії, допомогти у працевлаштуванні, то ми можемо вже в недалекому майбутньому отримати втрачене покоління.

Сучасна молодь в Україні нині ще мало усвідомлює, що справжня свобода полягає не в тому, щоб бути максимально незалежним від зовнішнього середовища. Суттєвим є формування розуміння, що свобода – це наявність у молодій особі максимуму можливостей для власної самореалізації кожного.

1. В умовах тоталітарного суспільства, як відомо, кожна людина виконує саме заплановану для неї функцію, а не обрану самостійно. І тому в нашому суспільстві серйозно гальмувався внутрішній розвиток кожного громадянина. Тоталітарні системи тому й розвалюються, що нехтують творчим потенціалом особистості, у тому числі й тих, хто вступає в життя, маючи життєві установки та потенціал.

Отже, є реальна потреба поліпшити й поглибити вивчення проблем молоді саме в контексті глобальних змін, котрі відбулися, як у світовому просторі загалом, так і в кожній з держав, громадянином якої є молоді люди. Це є постановка проблеми співвідношення загального і конкретного в дослідженні суті молоді та молодіжного середовища на тлі сьогодення.

2. Загальновідомо, що у колишньому СРСР молодь, молодіжне середовище вивчалось досить активно, великою кількістю фахівців. Далеко не всього напрацьованого нині нам, очевидно, варто зрікатися – твердити, що то все хибне й помилкове, не варте уваги. Має сенс уважно передивитись

вивчене й досягнуте, взяти від нього все те, що є корисним на всі часи.

Та все ж, з точки зору методології та методики, задля дійсно об'єктивного вивчення сучасної молоді, деякі постулати минулого в науці стосовно молоді конче необхідно переглядати. Центральним з них, на наш погляд, є трактовка та погляд на молоду людину виключно як на об'єкт впливу – ідеологічного, економічного, і, головне, виховного. Так було в теорії і в практиці формування нового покоління „будівників комунізму”, коли суб'єктивні характеристики, дії особи відносилися на другий план. Врешті, на цьому будувалася вся система комуністичного виховання, її форми і методи, структура відповідних інституцій, в тому числі державних, громадських. Демократизація ж суспільства обумовлюється приматом особистості, її саморозвитком, активною життєвою позицією за власним покликом душі, а не за вимогами та потребами будь-кого.

А коли це так, то абсолютно по-новому мають вивчатися інтереси, потреби, збуджуючі мотиви діяльності молодої особи, механізми формування особистості, становлення її громадянської позиції, розвиток історичної і свідомості молоді.

Усі верстви населення в Україні мають нині свої проблеми, в тому числі і молодь. І це при тому, що духовне відродження й розбудова державності в Україні об'єктивно залежать саме від того, наскільки активно в цей процес буде включено молодь, молоде покоління. Зробити це можна лише за умови збереження, формування та цивілізованого розвитку національного менталітету, піднесення духу патріотизму, національної самосвідомості молодих.

3. Для сучасної науки про молодь, її плідного розвитку чи не найголовнішого значення набуває визначення та інтерпретація таких головних понять, як „молодь”, „молодіжна політика”, „молодіжна робота”, „соціальна адаптація молоді”, „соціалізація молоді” тощо. І хоча тут безліч

суперечностей, неясностей, наукова громадськість, зокрема України, на жаль, мало уваги надає саме визначенню таких понять за умови абсолютно іншої соціально-економічної та політичної ситуації становлення молодого покоління.

Зрозуміло, що очікувати якихось уніфікацій не варто. Це було б хибним шляхом. Кожне поняття має свої особливості при визначенні фахівцями різних галузей знань. Йдеться про загально концептуальні підходи. Наприклад, в усіх суспільних дисциплінах стосовно молоді, особи взагалі, вживається поняття „розвиток”. Однак, одні вчені розуміють його як певну зміну об’єкту (прогресивну, регресивну), інші – як незворотність якісних змін, безкінечність руху від нижчого до вищого. Хоча, на наш погляд, праві ті вчені, які вважають, що розвиток є не що інше, як сукупність якісних змін стану системи, що веде до нового рівня її цільності.

Проблема визначення наукових понять має не лише теоретичний аспект. Вона не менш важлива для спеціалістів-практиків, тих, хто безпосередньо працює з молоддю. Наприклад, у період розробки перших проектів законів щодо молодого покоління в Україні вчені Українського НДІ проблем молоді зіткнулися з сильним опором фахівців із державних структур, котрі поняття „адаптація” сприйняли та інтерпретували лише на рівні його визначення в біологічній науці – як пристосування. Хоча стосовно соціалізації особи таке поняття об’єктивно може трактуватися як активне акумулювання молодого особою соціального досвіду, входження до якісно нових соціальних умов. На законодавчому рівні поняття „адаптація” так і не вдалося закріпити.

Понятійний апарат у всіх наукових дисциплінах, об’єктом дослідження яких є молодь, настільки на сьогодні змінився, став динамічним, що є нагальна потреба ґрунтовного його вивчення, аналізу та впорядкування. Це одна з центральних проблем методики і методології при вивченні сучасної

молоді.

4. Загальновідомо, що прискорення процесу соціального розвитку молодого покоління залежить від рівня його активної діяльності у нових соціально-економічних умовах. Це значить, що на перший план у науковому пошуку стосовно молоді висуваються проблеми вивчення життєвого рівня молодого покоління; визначення пріоритетів, ціннісних орієнтацій молоді в усіх сферах життєдіяльності; дослідження світоглядних орієнтацій, духовних запитів і потреб.

5. Оскільки соціальне становище молоді залежить від місця, яке вона займає в системі відтворення й розвитку суспільства, то вивчати молодь слід із врахуванням усіх сфер її життєдіяльності: праця, освіта, громадсько-політична, культурно-естетична діяльність, сімейно-побутове життя тощо. Йдеться не стільки про пріоритет будь-якої з таких сфер, але про їх тісний взаємозв'язок та взаємовплив.

Враховуючи важливість для становлення у особи загальнолюдських цінностей, акцентуємо увагу на тому, що молодь сьогодні в нашій вітчизняній науці надто недостатньо вивчається з точки зору наявності у неї таких рис, як людяність, культурність, інтелігентність, тобто рис, що вирізняють особу, особистість із загальнолюдського соціуму [44].

6. Теоретики, а особливо практики, ті, хто безпосередньо займається молодіжною роботою, нерідко спростовують або заперечують ряд суттєвих положень, що стосуються молоді, молодого покоління в цілому. Головним з таких положень є те, що молоді люди, на відміну від інших соціальних груп, є такими, що потребують першочергової уваги, соціальної підтримки з боку держави, суспільства.

У період становлення незалежної Української держави значно посилився інтерес до вивчення національної історії, традицій, побуту і звичаїв, витоків матеріальної і духовної культури, зокрема релігії. Це

зумовлено не лише розширенням демократичних прав українського суспільства й особистості, а й посиленням потреби людей в осмисленні свого духовного начала, його сутності і значення [44].

Складність життєвих планів молоді особистості залежить від багатьох обставин, де духовність є досить важливим чинником (дослідження показують, що рівень її дуже низький; зафіксовано тенденцію зниження потягу до краси і прекрасного, рівня естетичних потреб, інтересу до поезії, літератури, класичної музики; підвищуються захворювання серед молоді: серцево-судинні, зокрема у студентів знайдено ознаки різних хронічних захворювань, кожний десятий призовник звільняється від служби в армії за станом здоров'я; зміцнення молоді сім'ї: посилюється руйнація традиційної родини з її чіткими культурними нормами і регламентом сімейних відносин, новоутворені молодіжні сім'ї погано захищені економічно і соціально, поява дитини означає перспективу перейти в категорію людей нужденних) [44].

Економічна криза, складні соціальні проблеми негативно вплинули на структуру дозвілля молоді, його обсяги, духовно-культурний зміст, спрямованість, відтворюючі можливості. Зменшилася частка молодих людей, яка свій вільний час використовує для відвідування музеїв і театрів. Погіршується матеріальна база багатьох традиційних закладів культури, недостатнє фінансування призводить до того, що вони не спроможні створити індустрію розваг, яка б відповідала вимогам часу і могла привернути до себе увагу сучасної молоді.

Падає інтерес юнаків і дівчат до художньої літератури, мистецтва, духовної спадщини взагалі. Зростають споживацькі настрої молоді. зорієнтовані перш за все на сферу розваг. Негативно впливають на молоде покоління низькопробні зразки іноземної масової культури, зокрема найпривабливішої для молодих людей її частини – кінематографу, які перенасичені елементами жорстокості, порнографії, пропагандою чужих для

українського народу моральних і світоглядних цінностей.

З метою захисту глядача від пропаганди насильства, жорстокості, порнографії та недопущення таких аудіовізуальних творів на екрани телебачення прийнято постанову Кабінету Міністрів України „Про внесення змін і доповнень до Положення про державне посвідчення на право розповсюдження і демонстрування фільмів”.

Духовність безпосередньо пов'язана із світоглядом, прагненням, ідеалами, зумовлює життєвий вибір молодої людини. Осмислюючи наявний стан в Україні з проблемами духовності, тривожним є те, що храми будуємо, це дуже позитивно, але мусить суспільство робити все, щоб молодь знаходила свою дорогу саме до храму, до моралі, до громадянськості, до чесної політики і практики державотворення і власного життя.

Однією з ознак трансформування сучасного інформаційно-культурного простору є збільшення кількості молодіжних періодичних видань. Так, протягом 2001 р. було зареєстровано 1817 періодичних видань, з них 8 молодіжних (2,36% від загальної кількості зареєстрованих видань), у 2002 р. з-поміж 1933 видань молодіжна періодика становила 84 одиниці, або 4,34% [44]. Закладами культури проводиться робота з відродження національних свят та обрядів, популяризації культурних цінностей, підтримки та розвитку народних традицій, які сприяють зміцненню української родини, вихованню любові до рідної землі.

Таким чином, доцільно зауважити, що сьогоденне молоде покоління має свою, властиву XXI століттю, власну психологію і філософію життя, відповідні часу ціннісні орієнтації в політичному процесі. Проте важливо направляти формування у молоді психології державного народу і духовності.

Молода людина стає повноцінним представником суспільства тільки тоді, коли вона оволодіває певною мірою цінностями, нормами, способами дій і спілкування, здатністю до самооцінки себе як члена певної спільноти.

Від спрямованості ціннісних орієнтацій сучасної української молоді залежить формування зразків та норм суспільної поведінки, що визначатимуть характер соціального розвитку в найближчому майбутньому.

Поведінка особистості переважно зумовлена не ззовні, а зсередини, з глибин її душі. Тому турбота про мораль, духовність повинна бути важливим чинником національного, громадянського виховання в системі державних інститутів та громадських організацій, бо бездуховні, аморальні люди не можуть творити добро людям.

Необхідно формувати особистість, органічно адаптовану до життя у світі багатоманітних зв'язків. Тому важливо навчити молодь співжиттю з іншими людьми і суспільними структурами, виробляти вміння регулювати різні психологічні, соціальні, політичні зв'язки, дотримуватися вимог культури та плюралізму думок. Світоглядними принципами особистості мають бути: „єдність у розмаїтті” та „домовленість замість протиставлення”.

В нинішніх умовах процеси соціалізації молоді особистості об'єктивно ослаблені, що досить тривожно, бо це сприятиме проявам антигромадської поведінки, порушень правопорядку, законності, словом девіантності. Тому для формування політики сучасного державотворення України потрібно продумати і реалізувати Комплексну програму гуманітарного розвитку суспільства. В основу такої програми на найближчий період уряд повинен покласти стратегію розвитку особистості-громадянина, змінивши психологію меншовартості на психологію гідного громадянина держави – України. Для успішного здійснення програми соціально-гуманітарного розвитку України, управління суспільством необхідно більш активно залучати вчених, сім'ю, молодіжні політичні організації, громадські фонди та об'єднання.

Відповідно до такого принципу елітаризації суспільних процесів в США існує таке поняття, як меритократія. Це американська еліта, яка

визначається вищою освітою, здобутою у найпрестижніших вузах, та видатними здібностями (саме вони, а не спадкоємці багатіїв або вихідці із знатних родів вважаються представниками меритократії), вмінням робити успіхи в політичній, економічній діяльності і честолюбством, великою працелюбністю, духовністю, громадянськістю та патріотизмом.

У „Прощальній промові” Джордж Вашингтон зазначив, що „з усіх традицій, необхідних для політичного гаразду, релігія й моральність є найнеобхідніші”. Запозичуймо цей досвід, він допоможе оздоровити українське суспільство.

Молода українська еліта спільно з її народом повинні знайти власний „код” державницького шляху. Цьому, безумовно, може сприяти така модель української національної ідеї, яка критично переосмислить минуле, змінить так званий психологічний стереотип „бездержавності” української нації на психологію державного народу та гідних елітарних політиків з мораллю, духовністю та професіоналізмом. Особливе місце в цьому процесі повинна посідати молодь та зростання її інтересу до політики.

В контексті аналізу політико-психологічних проблем соціалізації молоді доцільно зупинитися на психоаналітичній орієнтації, в основі якої лежить виведена з психоаналізу концепція „життєвого шляху особистості”. Вона базується на ідеях З.Фрейда та його учнів і послідовників неофрейдистського спрямування (Р.Бенедикт, Л.Фойер, Л.Шелефф, Е.Еріксон) [64, 78].

Епігенетичний принцип Е.Еріксона дав змогу уявити розвиток людини як послідовне проходження ряду станів, кожен з яких має необхідною умовою успішне подолання всіх попередніх. Р.Бенедикт показала, що в кожному стані індивід відчуває цілеспрямований вплив суспільства, яке формує в нього певний тип соціально-психологічної зрілості, тобто „соціальний характер”, який властивий кожному конкретному суспільству

[64, 78].

Дуже важливо врахувати, що специфіка політичної соціалізації молоді не вичерпується національно-культурними особливостями, вона має складову, в якій є невідповідність між біологічним, соціальним та психічно-віковим. Так в умовах нестабільності та кризи суспільства, радикальних перетворень і потрясінь соціальний вік молодих людей починає випереджати фізіологічний. Психологи і соціологи, педагоги стверджують, що в такому разі відбувається більш раннє „подорослішання”, тобто інтеграція молодого покоління в структури суспільства та виконання ними тих соціально-політичних ролей, які покладаються на старший віковий період. Еволюція суспільства передбачає потреби, щоб кожне молоде покоління оволодівало більшим обсягом інформації та знань. XXI століття у своєму поступі цілком залежне від знань, духовності, культури та інформації. Якщо конкретизувати цю думку, то молодь продовжує період свого становлення (в плані виконання соціально-політичних ролей). Цікавий чинник стосовно характеристики молоді – це те, що вікова самосвідомість залежить від напруження в суспільстві, наповнення життя подіями та суб’єктно сприйманого ступеня самореалізації особистості.

У кожного покоління – своя історична місія, своє покликання і тільки йому притаманні світосприйняття і світорозуміння. В умовах перехідного періоду, міжгенераційної зміни цінностей ті покоління, в чиїх руках на даному етапі перебуває доля України, мусять відсікати негативи і чесно послугувати своєрідним мостом для передачі від минулого всього доброго, робити все з тверезим глуздом, чистими руками і помислами – це не є лише власною відповідальністю, а є доленосною справою: щоб відбулася Україна як держава і щоб українська політична нація мала майбутнє через увагу до молодого покоління. Тут важливо звернути увагу на створення стартових умов для саморозвитку молоді, розвитку освіти, культури, на відчуття

молоддю своєї значущості для суспільства, подолання відчуження від суспільно-політичних процесів. формування у молоді громадянської позиції, національної самосвідомості, духовності, патріотизму тощо.

Кожне покоління молоді вирішує свої завдання у історико-політичному процесі, проходить через ті чи інші випробування. Сучасний розвиток людської цивілізації ставить перед молоддю проблеми не лише національного, а й глобального, загальнолюдського характеру (екологія, роззброєння, енергетика, продовольство, глобалізація, а останнім часом – всесвітній тероризм).

Політичною проблемою в процесі трансформації українського суспільства стало байдуже ставлення певної частини молоді до тих процесів, що відбуваються у нашому суспільстві, прагнення відійти від труднощів і проблем у світ суто індивідуальних переживань, сексу, наркотиків, що створює реальні передумови моральної деградації особистості. В такому становищі частіше опиняються невдахи, аутсайдери, особи, не здатні до боротьби за себе. Політика соціального захисту та майбутнього нації повинна бути спрямована на те, щоб надати таки молодим людям допомогу.

Виходів з такого стану багато, проте найбільш ефективний пов'язаний з регулюванням з боку держави економічних процесів, функціонування права та масова активізація громадських організацій, впливу духовного на суспільство. В Україні політикам бажано зрозуміти, що цю потребу слід реалізувати, щоб захистити націю від деградації, а себе – від природного усунення від влади.

З метою вивчення особливостей стану політичної культури громадян України група вітчизняних науковців організувала і здійснила у 2004 році всеукраїнське дослідження, яке спиралося на використання психосемантичного методу. Вибір саме цього методу пояснюється тим, що психосемантичні техніки збору й обробки інформації дають можливість

глибоко і диференційовано вивчити такі складні речі, як ставлення суб'єкта до світу політики, соціального оточення і самого себе, а також взаємозв'язок цих форм. Дослідження здійснювалося за репрезентативною вибіркою. В ньому взяли участь 2517 респондентів - 1754 дорослих та 763 старшокласники і студенти з усіх областей України й Автономної Республіки Крим.

За допомогою факторного аналізу зроблених респондентами оцінок запропонованого ряду суджень, були виділені основні вектори, що визначають семантичний простір значень політичної свідомості українців [86, 11-18]. За основу була взята шестифакторна модель.

Першим, найбільш інформативним, виявився фактор, позначений як „**усвідомлення життєздатності громадянських цінностей**”. До нього увійшли судження:

№ п/п	Зміст судження	Ф1 (фактор на вага)
1	Закони справедливі тільки для тих, хто має владу	0,538
2	Звичайній людині не варто сподіватися на допомогу з боку представників влади у вирішенні будь-яких проблем	0,472
3	Усі, хто приходить до влади, дбають тільки про те, щоб напхати власні кишені	0,464
4	Прагнення до компромісу, діалогу, орієнтація на мирне вирішення конфліктів – лише гарні мрії, які не можуть здійснитись через те, що суперечать людській природі	0,435
5	Толерантність, повага до права і свободи вибору неможливі без утиску прав одних заради інших	0,417
6	Людина, яка ототожнює себе з певною спільнотою (групою), втрачає власні моральні цінності, ідеали, підпадаючи при цьому під ідеологічні впливи групи, стає її „сліпим” знаряддям	0,413
7	Свобода – це вигадка для наївних, насправді її немає у жодній країні	0,412
8	Участь громадян у виборах ніяк не впливає на їх остаточний результат, а тому не варто марно гаяти час і йти на виборчу дільницю	0,412
9	Людина, яка прагне бути вільною у виборі своїх життєвих цілей, обов'язково прийде до конфлікту з тими, хто її оточує	0,402

Другий фактор, який об'єднав судження, що визначають ставлення українців до права й закону, дістав назву „**фактор правосвідомості**”:

№ п/п	Зміст судження	Ф2 (факторна вага)
1	Закон –це святиня для кожного громадянина	0,596
2	Громадянин мусить дотримуватись норм і правил, які регулюють суспільне життя	0,532
3	Для того, щоб мати політичні й соціальні права, їх необхідно вимагати законним шляхом	0,432
4	Закони існують для того, щоб їх обходити	0,426
5	Я з великою повагою ставлюсь до того культурного спадку, який має мій народ	0,416
6	Права людини – найвища суспільна цінність	0,407

Третій фактор, позначений як „**фактор інтернальності**”, об'єднав такі судження:

№ п/п	Зміст судження	Ф3 (факторна вага)
1	Результати моєї діяльності залежать насамперед від моєї цілеспрямованості	0,598
2	Ніхто не може позбавити людину її прав	0,530
3	Тому, хто вміє і любить працювати, немає чого боятися безробіття. Він завжди знайде, де і як заробити	0,516
4	На моє ставлення до людини ніяк не впливають її переконання	0,515
5	Захист честі і гідності – приватна справа особи і кожен сам вирішує, як краще це зробити	0,445

Четвертий фактор, як і шостий, містить судження, що характеризують політичну толерантність:

№ п/п	Зміст судження	Ф4, Ф6 (факторна вага)
1	Люди, які критикують уряд у виступах на мітингах, дестабілізують ситуацію в державі	0,417
2	Люди, які мають відмінні від моїх погляди на життя, викликають у мене антипатію	0,415
3	Толерантне ставлення до опозиції – запорука успіхів взаємодії різних політичних сил	0,557
4	Те, що політичні партії мають різні думки (позиції) щодо важливих питань, сприяє розвитку суспільства	0,512

П'ятий фактор об'єднав судження, зміст яких обумовив його назву – „фактор державності”:

№ п/п	Зміст судження	Ф 5 (факторна вага)
1	Найнебезпечнішим ворогом народу України, його державності та демократії є націоналізм	0,578
2	Вивести країну з кризи здатні українські патріоти. Відродження національної самосвідомості дають Україні змогу стати могутньою державою	0,518
3	Щоб бути гарним громадянином, необов'язково знати державну мову і спілкуватися нею	0,492
4	Політика західної орієнтації, зближення України з НАТО і Європейським союзом – це політика антинародна й безперспективна	0,488
5	Хоча на шляху нашої держави і багато перешкод, я все одно вважаю, Україна мусить бути незалежною	0,424

Кількісно-якісний аналіз розподілу оцінок респондентів у межах виявлених факторів дає підстави для висновку про те, що **основними чинниками політичної свідомості українського суспільства, які задають вектори її розвитку, є недовіра громадян до влади й її інституцій, зневіра у можливості забезпечення цією владою прав і свобод**

громадян та, водночас, переконаність у необхідності верховенства права й закону, налаштованість на законослухняність, готовність самостійно визначати власну долю, прагнення до політичної толерантності. Близько 75 % респондентів переконані у тому, що Україна мусить бути незалежною, однак у питанні шляхів її розвитку та інтеграції немає одностайності й досі. Водночас, третина респондентів вважають, що можна бути добрим громадянином, не володіючи державною мовою.

Порівняльний аналіз результатів факторизації двох отриманих масивів даних („дорослого” та „молодіжного”) дає змогу визначити якісні відмінності у структурі семантичного простору значень, які характеризують політичну культуру дорослого населення України та учнівської і студентської молоді.

Таблиця “Політична культура дорослого населення України та учнівської і студентської молоді”

ДОРΟΣЛІ	МОЛОДЬ
<i>Фактор 1</i>	<i>Фактор 1</i>
<p style="text-align: center;">„Толерантність”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Прагнення до компромісу, діалогу, орієнтацій на мирне вирішення конфліктів лише гарні мрії, які не можуть здійснитись через те, що суперечать людській природі • Той, хто слабкий і не може постояти за себе, має менше прав • Толерантність, повага до права й свободи вибору неможливі без утиску прав одних заради інших • Ніхто не може позбавити людину її прав • Почуття власної гідності, потреба у самовираженні лише заважають людині у прийнятті суспільних норм і правил 	<p style="text-align: center;">„Ставлення до громадянських цінностей”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Свобода — це вигадка для наївних, насправді її немає у жодній країні • Людина, яка ототожнює себе з певною спільнотою (групою), втрачає власні моральні цінності, ідеали, підпадаючи при цьому під ідеологічні впливи групи, стає її „сліпим” знярядям • Усі, хто приходить до влади, дбають тільки про те, щоб напхати власні кишені • Закони справедливі тільки щодо тих, хто має владу

<ul style="list-style-type: none"> • Прагнення окремих людей чимось вирізнитися з-поміж інших завжди дратує • Будь-які права — це насамперед обмеження у чомусь • Вживання грубих і різких висловів цілком виправдане у розмові з людиною, яка порушує права інших 	<ul style="list-style-type: none"> • Звичайній людині не варто сподіватися на допомогу з боку представників влади у вирішенні будь-яких проблем • Участь громадян у виборах ніяк не впливає на їх остаточний результат, а тому не варто марно гаяти час і йти на виборчу дільницю • Людям абсолютно байдуже, буде в нашій країні демократичний устрій чи ні головне, аби їх сім'ї мали достойний рівень життя • Самостійна і впевнена у собі людина не має потреби вступати у будь-які об'єднання, їй значно комфортніше бути самій по собі
<i>Фактор 2</i>	<i>Фактор 2</i>
<p style="text-align: center;">„Правосвідомість”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Закон – це святиня кожного громадянина • Громадянин повинен дотримуватись норм і правил, які регулюють суспільне життя <p>Для того, щоб мати політичні і соціальні права, їх необхідно вимагати законним шляхом</p> <p>Права людини — найвища суспільна цінність</p> <p>Кожна людина повинна мати право вільно висловлювати свої думки</p> <ul style="list-style-type: none"> • Терпимість, повага до прав і свободи вибору інших забезпечують нормальне існування меншин <p>Для України сьогодні життєво важливо, щоб на чолі держави стояв сильний президент, який обирається всенародно і несе відповідальність тільки перед народом</p> <ul style="list-style-type: none"> • Політики мають нести відповідальність перед суспільством 	<p style="text-align: center;">„Правосвідомість”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Громадянин повинен дотримуватись норм і правил, які регулюють суспільне життя • Вивести країну з кризи здатні українські патріоти. Відродження національної самосвідомості дасть Україні змогу стати могутньою державою • Закони існують для того, щоб їх обходити • Для того, щоб мати політичні і соціальні права, їх необхідно вимагати законним шляхом <p>Участь у заходах на благо спільноти громадянський обов'язок кожного</p> <ul style="list-style-type: none"> • Я приймаю більшість норм і правил, які регулюють наше суспільне життя, і намагаюсь їх дотримуватись

Продовження таблиці

<i>Фактори 3-4</i>	<i>Фактори 3-4</i>
<p align="center">„Довіра до влади”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ситуація, коли всі телевізійні канали пропонують одну й ту саму думку, свідчить про стабільність у державі • Люди, які критикують уряд у виступах на мітингах, дестабілізують ситуацію в державі • В законі відображається воля більшості • У демократичній державі громадяни повністю довіряють політичним лідерам • Усі, хто приходить до влади, дбають тільки про те, щоб напхати власні кишені • Звичайній людині не варто сподіватися на допомогу з боку представників влади у вирішенні будь-яких проблем • Найгірше те, що тепер не знаєш, кому вірити • Закони справедливі тільки до тих, хто має владу • У вирішенні складних життєвих ситуацій громадяни можуть сподіватись на допомогу представників влади різних політичних сил 	<p align="center">„Толерантність”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ситуація, коли всі телевізійні канали пропонують одну й ту саму думку свідчить про стабільність у державі • Люди, які мають відмінні від моїх погляди на життя, викликають у мене антипатію • Терпимість, повага до прав і свободи вибору інших забезпечують нормальне існування меншин • Толерантне ставлення до опозиції—запорука успіху взаємодії різних політичних сил • Те, що політичні партії мають різні думки (позиції) щодо важливих питань, сприяє розвитку суспільства • Відмовитись від претензій на абсолютну й остаточну істину може лише розумна, високоосвічена людина
<i>Фактор 5</i>	<i>Фактор 5</i>
<p align="center">„Державність”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Політика західної орієнтації, зближення України з НАТО і Європейським Союзом — це політика антинародна й безперспективна • Повна інтеграція України в НАТО та Європейський Союз зможе надати їй цілковитої гарантії національної безпеки 	<p align="center">„Готовність до громадянської участі”</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ототожнення з певною групою допомагає людині почуватися більш захищеною • Людина, яка ототожнює себе з певною групою, поділяє її цінності, ідеали, має більше можливостей відстояти й власні інтереси, погляди

<ul style="list-style-type: none"> • Вивести країну з кризи здатні українські патріоти. Відродження національної самосвідомості дасть Україні змогу стати могутньою державою • Хоча на шляху нашої державності багато перешкод, я все одно вважаю, Україна повинна бути незалежною • Щоб бути гарним громадянином, обов'язково знати державну мову і спілкуватися нею 	
--	--

Перелік факторів, що структурують політичну свідомість дорослих та молоді, свідчить про суттєві відмінності у політичній культурі цих груп респондентів. У той час як дорослі долають власну нетолерантність і потерпають через гостру недовіру до влади, молодь вирішує для себе питання принципової життєздатності громадянських цінностей. І хоч більшість молодих людей усе ще не впевнені у тому, що демократичний устрій держави є самостійною цінністю і не залучатися до жодних об'єднань - то не найкраща життєва позиція, вони вже налаштовані на участь у політичному житті й готові обстоювати власні інтереси. До того ж показники толерантності у молодіжному масиві значно вищі. Рівень правосвідомості в обох масивах („дорослому” та „молодіжному”) однаковий, а проблеми державності, які все ще актуальні для дорослих, молодь, схоже, вирішила для себе однозначно.

Роль і значення молоді у суспільстві обумовлена рядом наступних обставин:

1. Молодь є достатньо великою суспільно-демографічною групою, (у окремих країнах, особливо Азії, Африки, Латинської Америки, до половини всього населення), що займає важливе місце у виробництві. Вона, по суті, єдине джерело поновлення трудових ресурсів.

2. Молодь є головним носієм великого інтелектуального та фізичного потенціалу свого народу. Вона має хороші здібності до праці, технічної і культурно-художньої творчості, до продуктивної діяльності у будь-якій сфері людського буття.

3. Молодь має досить велику соціальну і професійну перспективу. Вона спроможна скоріше інших соціальних груп оволодіти новими знаннями, професіями і спеціальностями, необхідними в умовах перебудови, перспективного розвитку економіки своєї країни.

Отже, можна зробити наступні висновки стосовно молоді як поняття і як соціально-демографічної групи, її значення у суспільстві.

1. Найгрунтовнішим є таке трактування поняття „молодь”. „Молодь - це соціально-демографічна група, що виділяється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану і обумовлених тим і іншим соціально-психологічних якостей, що визначаються суспільним ладом, культурою, закономірностями соціалізації, виховання даного суспільства [92].

2. Питання про вікові межі „молодості” - це не просто предмет теоретичних суперечок. Верхня вікова межа, попри всю її умовність, передбачає той вік, у якому молода людина стає економічно незалежною, спроможною створювати будь-які матеріальні і духовні цінності, продовжувати рід людський. А це означає, що всі ці умови нами повинні розглядатися у тісній єдності, взаємозалежності і, понад усе, без будь-якої ідеалізації. Наприклад відомо, що багато молодих людей стають економічно незалежними (мають можливість і здобувають засоби до існування самостійно) значно раніше 25 чи 28 років. Звичайно, це не виключає, що вони і навіть пізніше, мають можливість отримувати економічну допомогу від рідних та близьких. У зв'язку з цим нам здається, що межа молодості (28 років) обумовлена періодом закінчення навчання, отримання професії, тобто

завершенням підготовки до продуктивної праці у народному господарстві. Як би то не було, а з часом вікові межі молоді, в тому числі і в Україні, доведеться переглядати і визначати з урахуванням нових соціально-економічних, політичних та інших умов формування і становлення української державності.

3. Молодість - це не тільки біологічний, але і соціальний процес, що діалектично пов'язаний саме з відновленням суспільства як у демографічному, так і соціальному плані. Молодь, натомість, є не просто суб'єктом - спадкоємцем матеріальних і духовних багатств суспільства, а суб'єктом - перетворювачем суспільних відносин. Дійсно, „у якому тоні буде йти розмова між батьками, що передають спадщину, і дітьми, що її приймають, залежить стійкість, стабільність системи” [173, 11].

4. Для спілкування, реалізації власних інтересів і потреб, вирішення будь-яких проблем, в тому числі і суспільних, молодь завжди об'єднувалася і об'єднується в організації. Такі організації не мають політичного характеру, оскільки їх головне призначення не в політичній боротьбі. Молодіжні організації є тими соціальними структурами суспільства, завдяки яким регулюються стосунки молоді з державою, зі всіма елементами її політичної системи. А відтак створюються найбільш сприятливі умови для соціального становлення і розвитку молоді як у її власних, так і загальносуспільних інтересах.

Отже, існує прямий і безпосередній зв'язок між станом суспільства та його ставленням до молоді. Забуття цього принципу, гіркий досвід минулого мають послужити пересторогою для сучасних політичних діячів та урядовців. Молодь – це майбутнє країни, і щоб належним чином забезпечити це майбутнє, держава повинна виробити реалістичну, збалансовану, виважену політику щодо молодого покоління.

Підсумовуючи розгляд даного питання, можна зробити наступні

ВИСНОВКИ:

- основи ціннісних орієнтацій особистості закладаються саме у молодому віці, а з віком та набуттям життєвого досвіду лише відповідним чином коригуються, не зазнаючи принципових змін;

- старша вікова група молоді, котра практично завершила процеси соціалізації і вступила до дорослого життя, вже сьогодні є активною і впливовою складовою суспільства, унаочнюючи собою не лише його майбутнє, але й істотно визначаючи сучасне обличчя українського народу, змістовні характеристики громадсько-політичного, економічного та духовного життя в Україні;

- соціальне становище української молоді, її ціннісні орієнтири, духовний світ формуються під впливом усього спектру чинників суспільного життя, дія яких упродовж останнього часу характеризується, з одного боку, доленосними здобутками народу, пов'язаними з виборенням Україною незалежності, а з іншого боку, погіршенням соціально-економічної ситуації, спричиненим складними умовами перехідного періоду;

- переміни в суспільному житті, реалізація державної молодіжної політики внесли корективи в життєві орієнтації молоді, в її поведінку. Молодь значно більше від людей середнього та старшого віку підтримує ринкові перетворення, спостерігається високий рівень молодіжної підтримки інститутів приватної власності, підприємництва. Значно зросли потреби молоді, якісно змінилися її уявлення про гідний рівень і стиль життя. Багато молодих людей прагне мати власні джерела доходів;

- до кола важливих, набутих за роки незалежності України якостей молоді необхідно віднести її здатність більш вільно, ніж люди середнього й похилого віку, висловлювати свої думки з політичних питань, не побоюючись за особисту свободу, усвідомлення нею можливості критики і демократичного контролю рішень владних структур;

- відбулися певні переміни у ставленні молоді до такої важливої життєвої цінності, як освіта. Переважна частина молодих людей вважає, що підвищення освітнього рівня для них є важливою цінністю, і хотіли б, щоб їхні діти також отримали в майбутньому вищу освіту;

- сталися певні позитивні зміни в бажанні молодих людей бути причетними до суспільних, політичних процесів, які відбуваються в житті країни, що зокрема проявляється в громадській активності молоді, хоча вона залишається у своїй масі досить аполітичною;

- збільшується питома вага молодих людей, котрі ідентифікують себе з Україною, вважають її своєю Батьківщиною;

- за роки незалежності в Україні відбулося становлення на політичному, законодавчому та організаційному рівнях державної молодіжної політики, важливою складовою якої є створення умов для виховання молодих людей патріотами, національно свідомими громадянами своєї країни.

Висновки до першого розділу

За довгі часи перебування на перетині західної та східної політичних культур власна політична культура українського народу, його ментальність сформувались як творче злютовання, неповторний симбіоз різних компонентів культур (з перевагою все-таки західних компонентів). Це дає нам право й надію говорити про можливість еволюційного розвитку нашого суспільно-політичного ладу на шляху до парламентської демократії.

Становлення української нації відбувалося в екстремальних умовах, коли українцям доводилося постійно утверджувати право на своє існування в якості цілісного етнічного організму.

Ситуація, яка склалася нині у державі, залежить не тільки від зовнішніх обставин, але й від історично обумовлених змін, від ментальності, яка, в свою чергу, впливає на перебіг політичних подій та державне будівництво. З того часу, як на базі єдиної території та мови виникла українська нація, сформувалася лише їй властива ментальність, яка не є чимось сталим, а зазнає змін під впливом різноманітних внутрішніх та зовнішніх чинників. На формування менталітету впливають такі чинники, як: геополітичне положення українських земель; тривала бездержавність української нації; а також тривале роз'єднання українських земель.

Існує тісний взаємозв'язок ментальності з політичною сферою, яка несе відповідальність за організацію та цілеспрямований розвиток народу. Ментальність створює певну картину світу, позначається на всіх сферах життєдіяльності, а отже, і на культурі.

Політичну культуру слід розглядати як нерозривну частину загальнонаціональної культури. Вона становить сукупність усього духовного, що пов'язане з типом владних відносин та специфікою реалізації влади, притаманних певній нації, системі її політичних цінностей, почуттів, уявлень і переживань. Разом з тим, це певна система політичних ідеалів і символів, підсистема громадянського виховання, багатства національної літератури та мистецтва, яка спирається на етнічний матеріал, традиції та звичаї нації.

Визначення, яке сьогодні певною мірою є універсальним, трактує політичну культуру як сукупність поглядів, переконань, орієнтацій і зразків поведінки, що визначають ставлення людей до політичної сфери суспільства, рівень і спрямованість їх політичної активності.

Демократичну політичну культуру можна сформувати шляхом перетворення суспільства на справді демократичне, яке надає можливість кожному громадянину вільно брати участь у політичному житті, створює

належні умови розвитку культури та освіти, дбає про духовний та моральний стан населення.

Політична культура в демократичному суспільстві повинна бути спрямована на виховання таких молодих людей і всього населення, які поважають закони, але чинять супротив у тому випадку, коли їх права порушуються.

Характеризуючи портрет сучасного молодого покоління можна визначити такі чинники: молодь стала більш прагматичною і самостійною у своїх діях. Вона більше покладається на власні сили та можливості, а не на державу чи будь-кого іншого у вирішенні особистих питань; молодь має низький рівень соціальної активності, участі у діяльності політичних партій і громадських організацій, у тому числі молодіжних; молодь має бажання вчитися, набути професії та кваліфікації, що дає можливість впевнено почуватися в житті, саморозвиватися і самореалізуватися; серед молоді вирізняється зниження культурних запитів, нехтування ціннісних орієнтацій, певна криза ідеалів, втрата духовних орієнтирів. Політичну культуру переважної частини молоді в умовах перехідного суспільства характеризує полярність позицій: політизація і деполітизація, зацікавленість і апатія, активність і пасивність. На характер цих коливань впливають такі чинники: повільна реалізація демократичних процесів в Україні, слабкий рівень політико-правової ланки у системі виховання громадянина України; різне розуміння та сприйняття державної політики, що виявляється в наявності дуже широкого спектру політичних партій і рухів, низький рівень в молодіжному середовищі політичних партій, молодіжних рухів, громадсько-політичних молодіжних об'єднань.

РОЗДІЛ 2

ПРОЦЕС СОЦІАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

2.1. Сутність та особливості політичної соціалізації української молоді

Перш ніж безпосередньо перейти до розгляду поняття політична соціалізація з'ясуємо власне поняття соціалізації.

Що ж таке соціалізація? З'явившись на світ, кожна людина, чи індивід, починає поступово освоювати людську культуру, набувати своїх особливостей, входити в суспільство, самоутверджуватися серед інших людей і стає особистістю. Це підводить нас до важливих понять соціалізації. „При первинній соціалізації немає жодних проблем з ідентифікацією, оскільки немає вибору значимих інших... Батьків не вибирають... Через те, що в дитини немає вибору значимих інших, її ідентифікація з ними виявляється квазіавтоматичною... Дитина інтерналізує світ своїх значимих інших не як один з багатьох можливих світів, а як єдино існуючий і єдино мислимий. Саме тому світ, інтерналізований у процесі первинної соціалізації, набагато міцніше укорінений у свідомості, ніж світи, інтерналізовані в процесі вторинної соціалізації” [26, 219].

Соціалізація починається в самому ранньому дитинстві і не припиняється, власне кажучи, до глибокої старості. Вона охоплює всі процеси залучення індивіда до культури: його навчання і виховання, взаємодію з іншими людьми, освоєння ним цінностей і норм суспільства, різних соціальних ролей і видів спільної діяльності, набуття певних прав і обов'язків, поглядів, звичок і т.д. Інший вид соціалізації забезпечують

численні соціальні інститути, у тому числі школа й освіта. „Вторинна соціалізація являє собою інтерналізацію інституціональних чи інституційно обґрунтованих підсвітів... Вторинна соціалізація - це набуття специфічно-рольового знання, коли ролі прямо чи побічно пов'язані з розподілом праці” [26, 225]. У результаті людина з біологічної істоти поступово перетворюється на істоту соціальну, здатну жити і діяти в суспільстві. Соціалізація - двосторонній процес. Перша сторона процесу соціалізації - засвоєння соціального досвіду - характеристика того, як середовище впливає на людину; друга його сторона характеризує момент впливу людини на середовище за допомогою стосунків, діяльності і спілкування. „...Первинна соціалізація не може відбуватися без емоційно зарядженої ідентифікації дитини з її значимими іншими, вторинна соціалізація у більшій частині може обійтися без такої й ефективно протікати лише на тлі взаємної ідентифікації, що є складовою частиною будь-якої комунікації між людьми. Грубо кажучи, необхідно любити свою матір, але не вчителя. Соціалізація в більш дорослому житті звичайно починається для того, щоб упоратися з емоційними спогадами дитинства, з метою радикальної трансформації суб'єктивної реальності індивіда” [26, 230]. Саме ці феномени, що актуалізують формування особистості в динамічному соціальному житті, фіксують не тільки пасивне її прийняття, але й передбачають активність індивіда в застосуванні перетворюючого досвіду, мобілізації суб'єкта на побудову певної стратегії організації і самоорганізації в межах структурної моделі соціуму. „Небезпека екзистенціалізму, - відзначає Е.Еріксон, що як і раніше адресується молодим, - у тому, що він ухиляється від відповідальності за процес зміни поколінь і, таким чином, захищає безплідну ідентичність. Вивчення біографій різних людей виявило, що за межами дитинства, яке закладає етичні основи нашої ідентичності, та ідеології юності тільки етика зрілого віку може гарантувати наступному поколінню

можливість пройти повний цикл людського життя. А тільки це дозволяє індивіду подолати межі своєї ідентичності - по-справжньому досягти дійсної індивідуальності й одночасно зробити крок за її межі” [85, 51]. Орієнтація молоді на життя в системі ринкових економічних відносин, на наш погляд, - найактуальніше завдання державної влади й освіти. Для формування інноваційної поведінки молоді в соціально-економічній сфері необхідно чітко уявляти собі модель соціального виховання, а також відповідні сучасним вимогам форми і засоби (механізми) соціалізації. А тому своєю „середньорозвинутою” свідомістю, налаштованою лише на прагматичний інтерес професіоналізації кадрів, наша освіта по-своєму інтерпретує цю безперервність як постійне професійне перенавчання. У підсумку виходить „нудотне довічне вікування всіх і вся за аудиторними столами, що являє собою, звичайно ж, блеф, чергове дороге педагогічне прожектерство” [154, 19]. Стратегічним орієнтиром соціалізації української молоді має стати ідея формування нової генерації людей з інноваційним, творчим типом мислення, з розвинутою світоглядною культурою; висококваліфікованих професіоналів з етично відповідальним ставленням до світу. „На відміну від усіх попередніх століть писаної історії, ХХ століття ознаменувалося надзвичайно швидким, „катастрофічним” зростанням народонаселення планети і настільки ж приголомшуючим зростанням кількості і номенклатури нових речей. Це призвело до того, що старі соціальні просвітницькі установи й інститути не встигають тепер упоратися з такою масою людей, соціалізувати і „окультурити” їх належною мірою. Звідси така надмірна в наш час кількість ледь соціалізованих напівлюдей, не здатних до творчої діяльності, але здатних і схильних до руйнування культури, а також до взаємо- і самознищення” [46, 11]. Суспільний ідеал нового типу соціальності - благополуччя кожного - неодмінна умова благополуччя всіх і навпаки.

Довгий час тоталітарна педагогіка розглядала особистість тільки як

об'єкт виховання. Людина ж (навіть дитина, тим більше юнак) виступає в процесі соціалізації як система, що самоорганізується, суб'єкт, що має свої мотиви, потреби, що ставить сам собі цілі. Звідси, сутністю соціалізації є як входження у світ конкретних соціальних зв'язків, так і освоєння соціального - загальної характеристики людства. „Головне в гуманістичному вихованні - створення умов для цілеспрямованого систематичного розвитку людини як суб'єкту діяльності, як особистості і як індивідуальності. Виховання, будучи частиною соціалізації особистості, здійснюється через освіту й організацію життєдіяльності вихованців” [31, 16].

У ВНЗ не тільки відбувається професійне становлення особистості, але й формується громадянин, повноцінний суб'єкт суспільно-політичного життя, політик, громадський діяч. Які ж особливості характерні для системи вищої освіти як найважливішого соціалізаційного інституту? Таких особливостей нами виділено кілька.

По-перше, освіта, яку отримує частина молоді, продовжуючи навчання у ВНЗ, є не загальною, а спеціальною, професійною. Саме навчання у ВНЗ розглядається як особливий вид трудової діяльності (навчальні й виробничі практики тощо). Це сприяє певній матеріальній незалежності студентів від батьків, особливо якщо це підкріплено отриманням стипендії. Свого апогею в цей час досягають і відносини, які ґрунтуються на коханні й взаємних симпатіях й неминуче супроводжуються початком активного статевого життя – найважливішим атрибутом самостійності, якої не було в шкільні роки.

По-друге, вища освіта все більше стає не тільки свідченням інтелектуальних здібностей власників дипломів, але й необхідною умовою існування людини в сучасному світі.

По-третє, отримання вищої освіти припадає на час розквіту життєвих, інтелектуальних, творчих сил людини, саме в цьому віці закладаються всі основні світоглядні основи, з якими особистість ввійде в наступні

соціалізаційні інститути. Ця особливість вищої освіти як соціалізаційного інституту суттєво трансформується в останні роки. Тривалі десятиліття провідною фігурою в системі вузівської й узагалі освіти був викладач – носій знань, культури, наукового світогляду. Сьогодні акценти змістились, і відбулось це не тільки з огляду на демократизацію освітнього простору й зростання суб'єктивності студентства. Найважливішим внутрішнім чинником стало повсюдне впровадження нових освітніх технологій, дистанційного навчання, організації навчального процесу на принципах Болонського процесу. Все це разом зміщує центр відповідальності за результати навчання в бік студентської ініціативи, активності, прагнення самостійно оволодіти знаннями.

По-четверте, найважливіша особливість системи вищої освіти полягає в тому, що процес оволодіння сучасними науковими знаннями й практичними вміннями в різних галузях людської діяльності доволі тривалий, і при всіх спробах не вдається скоротити його менш ніж на 5 років.

По-п'яте, система вищої освіти чутливо реагує на суспільні запити в економічній, технологічній, у тому числі політичній, галузях. Уже сьогодні багато ВНЗ країни налагоджують партнерство з суспільними, політичними, соціальними інститутами, що, безумовно, розширює соціалізаційні можливості для випускників.

По-шосте, найважливішою особливістю системи вищої освіти як соціалізаційного інституту є те, що фактично тільки вона реально сприяє процесу залучення молоді в особливий вид людської діяльності – науково-дослідну.

По-сьоме, найважливішою особливістю системи вищої освіти як інституту соціалізації є підготовка студентської молоді, яка змогла б стати новою генерацією української інтелігенції, бізнес-еліти, діячами культури світового рівня й т. ін. Особливість процесу полягає в тому, що жоден із

соціальних інститутів українського суспільства (сім'я, школа, трудовий колектив, армія, церква) неспроможний забезпечити його повноцінну реалізацію так, як це відбувається у ВНЗ. Це пояснюється особливостями віку молоді, її специфічними соціально-психологічними характеристиками, а також професійними педагогічними впливами й особливою атмосферою вузівського життя, яка визначається нами як культурно-освітній простір ВНЗ.

Проблема біологічного і соціального в детермінації поведінки людини залишається однією з найбільш суперечливих і неоднозначних. Немає спеціальних генів, наприклад, гуманізму чи альтруїзму, або генів антисоціальної поведінки, але є генетично детерміновані властивості психіки, сполучення яких, переломлюючись через певні соціальні умови, сприяє формуванню або сумлінної людини, що відчуває відразу не тільки до злочинної діяльності, але і до кар'єризму і корисливості, або ж людини, що погано розуміє, що таке совість з усіма наслідками, які звідси випливають. „У традиційному суспільстві, - відзначає Н.Ю.Лапіна, - раціоналізму в економічному житті відповідали цінності протестантської етики: орієнтація на матеріальний успіх, престиж і успіх разом із збереженням традиційних норм у повсякденному житті. Розвиток раннього капіталізму і зміни, що торкнулися у зв'язку з цим деяких аспектів системи суспільних норм і цінностей, однак, не перервали традицій повсякденного життя. І поки це залишалось, зберігався ґрунт для стабільного соціального відтворення поколінь. Модернізаційні процеси новонароджуваного суспільства, були збалансовані традиційним вихованням і укладені в релігійну освітню рамку, що освячувала новації і легітимувала їх у життєвозначимій системі” [114, 18].

Пружина механізму соціалізації - не в пошуку біологічних, психологічних чи соціальних основ; вона - у прийомах гармонічного самоузгодження активності діючих індивідів, їхньої самоорганізації.

Доцільно виділити кілька механізмів соціалізації, які необхідно

враховувати і частково використовувати в процесі соціального виховання молоді. Умовно їх можна назвати й охарактеризувати в такий спосіб:

- постійнодіючий - через родину і мікросоціальне середовище;
- соціально-суспільний - через соціально-суспільні інститути;
- модернізований - через субкультури;
- зразково-міжособистісний – через суспільно значимих осіб;
- щиросердний - індивідуальне переживання й усвідомлення.

Вивідним загального поняття „соціалізація” є термін „політична соціалізація”, який у 50-60-ті роки ХХ ст. міцно входить до наукового політологічного лексикону. Свідченням тому є його широке використання в роботах Г.Алмонда, С.Верби, Р.Зігель, Д.Істона, Р.Гесса, П.Шарана, Г.Хаймена. Саме з іменем останнього пов’язане безпосереднє використання терміна в роботі „Політична соціалізація”, яка вийшла друком у 1959 році.

Американський політолог Ф.Грінштейн стверджує, що використання цього поняття можливе в таких ситуаціях:

- 1) при вивченні політичних орієнтацій у дітей;
- 2) при вивченні норм і правил, які переважають у суспільстві;
- 3) при вивченні впливу різноманітних політичних теорій на громадян у будь-якій стадії їх життєвого циклу;
- 4) у ході спостережень за діяльністю інститутів соціалізації, які є своєрідними каналами впливу суспільства на людину [90, 11].

Під політичною соціалізацією слід розуміти сукупність тих форм діяльності, внаслідок яких індивід чи група засвоює політичну культуру, набуваючи тим самим властивості політичної суб’єктивності.

Простіше кажучи, політична соціалізація молоді – це процес входження молодої людини в політичне життя суспільства, що передбачає оволодіння певними політичними цінностями, нормами, взірцями поведінки та способами політичної діяльності і поведінки, а також творчо-активне

ставлення до них. Уже у підлітковому віці під впливом педагогічних настанов та родинних умонастроїв починається етап політичної соціалізації. Але при цьому політичні інтереси ще не стають складовими життєвих виборів підростаючого покоління.

Політична соціалізація включає пізнавальну, виховну та практичну політичну діяльність в їх єдності.

Політологи виділяють достатньо широкий діапазон типології політичних індивідуальностей:

- 1) людина-автомат сприймає все, реагує на політичні процеси без індивідуальних коректив;
- 2) псевдоконсервативний тип – думає, що він радикал, але стоїть на консервативних позиціях;
- 3) політичний агітатор, що вмiє своєю поведінкою викликати емоції;
- 4) політичний адміністратор – особа, що вмiє керувати ситуаціями;
- 5) бюрократична особистість;
- 6) індиферентна особистість, що не має ніякого відношення до політики;
- 7) політичний теоретик, особистість, що вмiє маніпулювати ідеями;
- 8) мораліст [17].

Зустрічаються і інші типології: соціократ, бюрократ, конформіст, догматик, соціальний робот та ін [17].

В політичній палітрі України (та й інших пострадянських країн) зайняла провідне місце так звана партійно-державна номенклатура – невідомий до цього часу історії тип політичного бюрократа, якого більшість української молоді не шанує. Швейцарський психолог Піаже зауважує, що на даному етапі мають місце певні зміни у політичному мисленні – НТР, засоби масової інформації, комп'ютеризація та інші чинники посприяли тому, що не все від досвіду попередніх поколінь використовується. Час

плинний, він приносить багато нового, що і потребує нових підходів, оцінок і по-новому сприймати динамічний світ речей.

Всі фактори, що впливають на політичну соціалізацію особистості, можна поділити на:

- неpolітичні (сім'я, школа, колектив, церква);
- політичні (політичні інститути, політичні режими).

Державотворчі процеси, що мають місце в сучасному українському суспільстві, спонукають до глибокого осмислення політико-психологічних аспектів проблеми соціалізації молоді. Більшість учених розглядають проблеми соціалізації як процес входження молоді у соціум шляхом засвоєння нею соціального та політичного досвіду, накопиченого суспільством та сконцентрованого у традиціях і нормах поведінки.

Політична соціалізація молоді забезпечує спадкоємність як суспільного, так і політичного розвитку соціуму і сприяє досягненню консенсусу та злагоди між суспільством і молодим поколінням, дає змогу молоді адаптуватися до тих обставин, які мають місце в суспільному житті, та виконувати там певні функції управління справами соціуму та політичної системи.

У кожному конкретному суспільстві існують свої специфічні механізми суспільно-політичної соціалізації. Разом з тим мають місце універсальні суспільно-політичні інститути, які неминуче включені в цей процес: сім'я, система освіти, засоби масової інформації, трудові колективи, державні органи, партії та суспільні організації.

Цікавим, на наше бачення, є підхід до даної проблеми вітчизняного дослідника-соціолога Е.І.Головахи, який вважає, що при вивченні проблем соціально-політичної соціалізації доцільним є порівняльний аналіз трьох вікових когорт молоді: 1) до 22 років (вік підготовки до самостійного соціального життя та соціальної адаптації переважно в умовах сім'ї та

учбової діяльності); 2) 22-25 років (період початку трудової кар'єри та модального віку створення власної сім'ї); 3) 26-29 років (вік переходу до ранньої зрілості та активної соціальної самореалізації) [66, 174].

У свідомості більшості молоді вже сформульовано розуміння того, що незалежність та свобода у демократичному суспільстві для кожного окремого громадянина означають само активність, самовідповідальність та всебічне самозабезпечення в процесі свідомого, вільного вибору життєвого шляху.

Як засвідчують соціологічні опитування останніх років, що стосуються соціально-політичних перетворень в Україні, молодь віддає переваги тій перспективі розвитку, що зв'язана з питаннями демократичних реформ в економіці, освіті, політиці, інтересу до власної підприємницької діяльності тощо [214].

Останнім часом в Україні значно зростає мережа молодіжних організацій (від 7 в 1993 р. до 60 в 2001 р.), але залишається високим рівень соціально-політичної апатії, а також аполітичність молоді. Криза довіри молоді поширюється сьогодні на всі політичні партії і неполітичні об'єднання України, в тому числі й на молодіжні. Молодь займає незначне місце у власне політичних партіях і становить незначний відсоток серед прибічників практично всіх партій. В сучасній українській молодіжній політиці це одна із найактуальніших проблем сучасного українського державотворення на даному етапі. Це дає нам підстави стверджувати, що сучасне українське суспільство повинно відкрити молодь як об'єкт його політичної історії, як виключно важливий фактор змін, як носія нових політичних ідей та програм суспільного розвитку. Без фундаментального переосмислення ролі молоді в соціально-політичних процесах, без змін у свідомості та осмислення гідної ролі молоді Україна не зможе вийти з кризового стану суспільно-політичного життя. сенс молодості – ризик,

енергія, сучасність освіти. Держава повинна вміло використовувати ці реалії.

Освоювати політичну культуру – означає вчитися політики, ставати активним учасником політичного життя, формувати у себе політичну свідомість та самосвідомість.

Ядром політичної культури є політична свідомість. В її основі лежать орієнтації, установки, цінності, стереотипи і т. ін., які й визначають сприйняття особистістю політичних подій і фактів, її ставлення до системи влади та владних стосунків, до державного управління і політичних інститутів, зрештою, її поведінку в політичному процесі. Керуючись своїми уявленнями про свободу, справедливість, про демократичні принципи та права людини, кожна особистість вибирає свій спосіб поведінки в політичному житті. Відтак, окрім переліченого, політична свідомість має в своєму арсеналі стереотипи поведінки, норми і правила гри та багато іншого.

Політична свідомість – це система політичних знань, цінностей і ідейно-політичних переконань, на основі яких виробляються найбільш стійкі і значимі політичні орієнтації і установки людей по відношенню до політичної системи та їх місце у ній [172].

Політична свідомість явище багаторівневе. В її структурі виділяють два взаємопов'язані рівні: емпіричний та теоретичний. Емпіричний рівень політичної свідомості формується на ґрунті повсякденного практичного досвіду людей і пов'язаний з їхньою безпосередньою політичною поведінкою. Ця свідомість знаходить своє відображення в спостереженнях, навиках і уяві суб'єктів політичного процесу. Емпіричну політичну свідомість часто ототожнюють з буденною свідомістю, але ці поняття не співпадають. Буденна політична свідомість окрім емпіричної включає в себе певні ідеологічні і теоретичні елементи. Вона являє собою сукупність ідей, поглядів, уявлень, що безпосередньо виникають з буденної практики.

Теоретичний рівень політичної свідомості – сукупність ідей, поглядів, знань, що виробляються вченими на базі наукових досліджень політичних відносин, процесів, глибокого вивчення їх сутності, суперечностей та закономірностей розвитку [17].

Однією із форм політичної свідомості є політична ідеологія. Теоретичний та ідеологічний рівні політичної свідомості відрізняються, оскільки, на відміну від науки, ідеологія не тільки несе знання, а й відбиває певне ставлення до предмету знання.

Для визначення ідеології скористаємося висновками західного вченого К.Нільсона, цінність яких полягає в тому, що вони ґрунтуються на дослідженні цілого ряду марксистських і немарксистських концепцій. К.Нільсон застосовує наступні параметри для опису ідеології:

- вона поєднує набір норм, цінностей або ідеальних характеристик суспільства, окремих субкультур суспільства або декількох суспільств;
- містить принципи дії;
- містить загальні теоретичні погляди на людину і суспільство, функція яких полягає в поясненні практики і обґрунтуванні принципів поведінки;
- намагається змінити людське життя і суспільство, а також санкціонувати і виправдати встановлений порядок шляхом підтримки і захисту;
- пов'язує ці норми з питаннями розподілу влади у суспільстві [244].

Для того, щоб організувати прихильників, всі суспільно важливі політичні інтереси повинні отримати ідеологічне оформлення. Треба зазначити, що не тільки групи створюють свої уявлення, але й самі ідеї сприяють об'єднанню людей у політичні угруповання та рухи. В цьому випадку вони не мають вузького соціального адресата і звернені до всієї спільноти, рекрутуючи своїх послідовників запропонованими проектами і рішеннями. На цій основі формуються об'єднання не за соціальним

становищем, а за політичними й ідейними орієнтаціями. Такі ідеї здатні об'єднати значну кількість однодумців за умови дотримання принципу добровільності і власного вибору.

Політична поведінка – це практична взаємодія особи з політичним середовищем, яка виявляється в тій або іншій формі політичної участі (про яку буде йти мова нижче) [170].

Отже, політична свідомість особистості є першим результатом засвоєння пануючої в суспільстві політичної культури. Другим результатом є участь людини в політичному процесі. Адже вона засвоює політичну культуру не задля самої здатності розуміти світ політичного, знати закони та правила його функціонування, а задля власної участі у процесі владних стосунків. Політична культура і дає кожній людині принципи політичної поведінки, політичні норми та ідеали, тобто визначає комплекси орієнтацій і установок стосовно існуючої системи в цілому та окремих її інститутів, і в першу чергу стосовно своєї особистої ролі в системі „людина - суспільство - держава”.

Таким чином, політична культура особистості включає два основних компоненти: політичну свідомість і політичну поведінку. Відтак маємо говорити про культуру особистої участі в процесі реалізації влади. Поняття „особиста участь” має свої межі. Від голосування за певного кандидата як акт передання йому своїх повноважень в управлінні державою; до - виконання безпосередніх функцій управління державою [231].

Культуру політичної поведінки людини визначають насамперед особливості суспільних відносин в даний конкретний момент. Тоталітаризм обумовлює свої правила гри, демократичний устрій - свої.

Далі, культура поведінки залежить від особливостей психотипу кожної особистості. Політична психологія визначає три основних психотипи. Революційний тип базується на уявленні про можливість та доцільність

обірвати всі зв'язки між минулим і сьогоdnішнім і жити бажанням кращого майбутнього. Консервативний бачить можливість будь-якого прогресу лише на фундаменті традицій минулого. Нарешті, реформаторський психотип пов'язує розвиток людства з розумним використанням досвіду (в тому числі політичного) попередніх поколінь та поміркованою його трансформацією. Кожна особистість є конгломератом цих трьох психотипів, і їх співвідношення є щоразу унікальним, що й зумовлює розмаїтість поведінки в політичному процесі [158, 236].

Одним з головних завдань політичної науки й освіти є формування політичної свідомості та культури. Політична свідомість — це система ідейно-політичних поглядів, установок та емпіричного ставлення до явищ і процесів політичного життя суспільства, а також політичні розуміння, та усвідомлення [17]. Вона обумовлює пізнавальну та практичну функції політичної діяльності, вибір форм і засобів, розвиток соціальної активності і тому є визначальним фактором політичної поведінки особи.

Основою усіх демократичних перетворень у нашому суспільстві є розвиток духовності, національний ренесанс, зміцнення національної самосвідомості кожного громадянина.

Впродовж десятиліть, перш за все через відсутність сповна сформованої власної державності, ми багато втратили стосовно нашої історії, духовних коренів, національних особливостей, традицій тощо. Як результат, у свідомості багатьох людей розмито розуміння національної самосвідомості, державного мислення й відповідальності перед суспільством.

Не будемо забувати й того, що свідомість нашого народу формувалася в неоднозначних умовах, а тому й сьогодні вона має різні кореневі залишки. Ю.Саєнко зазначає: „У пам'яті „західного” і „східного” українця закарбовані різні моделі виживання. Перший ще пам'ятає роль господаря своєї землі та справи, роль вояка проти сталінізму, пам'ятає жах винищення та депортації

українців. У пам'яті другого - здебільше радянські образи: „колгосп”, „партбюро”, „Стаханов”... , „Догоним и перегоним” [20, 80].

До цього слід додати й загальні обставини, що стосуються всіх громадян України, і особливо молодих, незалежно від місця проживання. Свідомість кожного з нас наприкінці ХХ століття зазнала потужних ударів, що розділили все наше світосприймання на „до” і „після”. Йдеться про Чорнобильську катастрофу, розпад російсько-радянської імперії, крах таких міфів тоталітарного суспільства, як „нова радянська людина”, „загальна рівність та братерство”, „торжество пролетарського інтернаціоналізму” та інші. Відтак кожен громадянин України опинився перед неминучою необхідністю вибрати подальший шлях: чи то повернення до патерналістської моделі, у якій за нас робить вибір якийсь „старший брат”, чи зробити рішучий крок до самостійного вибору свого подальшого життєвого шляху. Зрозуміло, що найважче робити такий вибір людині, що лише входить у життя.

Аналіз феномену політичної свідомості і мислення, його наукова розробка, визначення зв'язку з іншими категоріями (політична соціалізація, політична культура, політична поведінка, політичні інтереси) в сучасних умовах є однією з найактуальніших проблем політичної науки. Бо нині створюється новий зміст цих явищ і нові суспільно-політичні парадигми.

Сучасне суспільство не може обмежуватися буденною свідомістю, здатною віддзеркалювати лише поверхову картину явищ і подій.

Свідомість вибору та активності більшості громадян значною мірою залежить від їх здатності до прийняття раціональних рішень, уміння правильно оцінити відповідний суспільний устрій, усвідомити своє місце і роль у державі, конституційні права та обов'язки. Головна мета розвинутого політичного мислення - сприяти громадянину адекватно орієнтуватися в складному і суперечливому сучасному світі, представляти і

захищати свої інтереси, поважаючи при цьому інтереси і права інших людей. Розвинуте політичне мислення сприяє також цивілізованому розумінню сутності політики, подоланню стереотипних уявлень про політику як переважно боротьби, протистояння. Це дає змогу розв'язати головне завдання - сформувати високу культуру спілкування між особистостями, партіями, групами, суспільством і державою. Демократичне політичне мислення покликано надати політиці людський вимір, забезпечити ставлення до людини як до найвищої цінності, поважати її гідність, право на життя, вільний розвиток, реалізацію своїх здібностей. Це - універсальний планетарний принцип, який не протиставляє людей за національним, класовим, релігійним чи яким-небудь іншим принципом. Такий тип мислення забезпечує утримання особи в політичних діях від егоцентричної мотивації, ідеологічного, класового чи націоналістичного ірраціоналізму, що нерідко виступає під прапором боротьби „за тотальну раціоналізацію суспільства”.

Треба мати на увазі, що в посттоталітарних країнах, охоплених системною кризою, існує небезпечність руйнівної сили нових радикалістських ідеологій. Демократичне політичне мислення сприяє подоланню цих явищ. Воно формується в процесі політичної соціалізації особи, введення її до системи політичних відносин, заснованих на демократичних, гуманістичних цінностях свободи, гідності і громадянської відповідальності кожного. Такий тип мислення є основою засвоєння норм цивілізованої політичної поведінки, культури спілкування між громадянськими, політичними організаціями, і державою, між різними народами, поважання прав людини та законів України.

Формування і розвиток демократичного політичного мислення також сприяє розробці і реалізації обґрунтованої стратегії реформування суспільства, обрання та обґрунтування шляхів розв'язання багатьох

духовних проблем. Механізм його формування взаємопов'язаний із розвитком політичних інститутів і процесів, з поглибленням та розширенням демократії, з реалізацією конституційних принципів.

Вивчення особливостей розвитку політичного мислення передбачає дослідження тенденцій, динаміки соціально-політичних орієнтацій студентства, уявлень про його прагнення, цілі суспільно-політичної діяльності, їх досягнення. Серед таких орієнтацій визначальними є ставлення молоді до політичної системи, влади, правових норм, соціально-економічних перетворень, що відбуваються, до ідейних напрямів та сил, які діють у суспільстві, вміння молоді брати активну участь у громадських діях та акціях.

Успішна робота в цьому напрямі можлива за умови, коли сповна враховується ментальність української нації нашого народу. Важливо зазначити, що на формування політичного мислення молодшої людини насамперед впливає суспільне (системна криза суспільства, матеріальні труднощі, політична нестабільність, некритичне перенесення на наш національний ґрунт сумнівних цінностей та моральних норм сучасної масової культури західного світу, що певною мірою формує свідомість населення взагалі, а молоді особливо) [44].

Розв'язання складних завдань формування політичної свідомості і культури потребує від викладачів політології розробки цих проблем, високої наукової ерудиції, педагогічної майстерності і такту.

Зростає значення системи підвищення педагогічної кваліфікації викладачів, рівень якої нині не відповідає зростаючим вимогам.

Необхідно розвивати міжвузівські, міждисциплінарні зв'язки, створювати умови для вільної, творчої дискусії.

Проблема адекватного розуміння сутності нинішнього етапу політичних трансформацій в нашій державі є досить заплутаною. На думку

відомого українського політолога В.Полохало, зараз період акумуляції наукової інформації щодо посткомуністичного розвитку у т.ч. й України завершується. Питання, яке постає перед науковцями - адекватна теоретизація наявного емпіричного матеріалу, концептуальна інституціоналізація наших знань щодо посткомуністичних трансформацій [174, 10]. На думку автора, не можна вести мову про однопорядковість політичних процесів в Україні та Східній Європі. Серед найважливіших факторів відставання процесу суспільно-політичних трансформацій називаються, зокрема, етатизм та соціальна і політична неструктурованість суспільства. Деякі дослідники називають також відсутність демократично налаштованої національної еліти, цілісної політичної нації та національної культури. В цілому, неупереджений порівняльний аналіз практики незалежного існування змушує зробити висновок, що наявне не просто відставання України від її західних сусідів, а якісна відмінність внутрішніх трансформацій.

Наявність в Україні періодичних „напіввільних” виборів та багатопартійності сама по собі ще не свідчить про демократичність суспільства. Партії в Україні не є продуктом громадянського суспільства; вони „пов'язані” тіньовими грошима і зобов'язаннями і скоріше протистоять йому. Демократичність українських виборів також занадто часто ставиться під сумнів спостерігачами з західних країн.

Окрім домінування в державі кланів, фактичного їх перетворення на ключові інститути політичної системи України, серйозним процесом є укріплення авторитарного характеру української президентури. Замість піднесення ролі місцевого самоврядування, розвитку прямої демократії, сприяння свободі слова, наполегливої розбудови громадянського суспільства єдиним осмисленим напрямком політичної реформи в державі стало укріплення виконавчої влади (де-факто на чолі з Президентом).

Неоднозначність політичних трансформацій створює передумови для того, щоб конфлікт поколінь, яким супроводжується соціалізація молоді в будь-якому суспільстві, набув в сьогоднішній Україні особливої гостроти, в тому числі і в своєму політичному вимірі. Конфлікт поколінь - феномен, що характеризує всяке суспільство, і можна сміливо вважати, що він є невід'ємною характеристикою соціального буття. Молоде покоління набагато легше сприймає нововведення - як позитивні, так і не дуже, оскільки поки що не має необхідного життєвого досвіду - що сприймається людьми старшого віку як свідчення падіння моралі, освіченості або втрату гарного смаку. Очевидно, справа в тому, що з одного боку специфіка молоді людини, надто молоді людини інтелектуально розвиненої, в тому, що вона несвідомо будує своє ставлення до навколишнього світу як критичне. В соціальній реальності немає для неї нічого, що вона б не піддавала сумніву, свого роду перевірки на міцність. Проходить певний час, і молоді люди на власному досвіді пересвідчуються, що є добрим, що - поганим, а що лише здавалось добрим або поганим їхнім батькам. Відповідно, кожне нове покоління, що досягає зрілості, вносить певні корективи в ту систему цінностей, яку воно в цілому успадковує від попередників.

В соціальній системі ключове місце займає політична підсистема - тобто система державних та недержавних соціальних інститутів, діяльність яких пов'язана з виробленням та впровадженням в життя державної політики. Безумовно, саме інститути політичної системи, а також дотичні до них феномени - система політичних цінностей, стереотипи політичної поведінки - найчастіше і стають свого роду мішенню, в яку молодь вважає за потрібне спрямувати якомога більше критичних стріл. Це й зрозуміло: адже саме стосовно державних інститутів (уряду, парламенту, інколи проти конкретного політичного лідера або людини в поліцейській уніформі) набагато легше спрямувати своє невдоволення суспільством, якщо ти

вважаєш, що воно побудовано на несправедливих засадах. А саме таке ставлення до суспільства і характерно для більшості критично мислячих молодих людей, адже доводиться визнати, що всяке сучасне суспільство побудовано за принципом соціальної машини, в якій в більшій чи меншій мірі існує проблема відчуження людини від результату її праці, існує проблема підходу до людей як до статистичних одиниць, існує проблема соціальних ролей, які в решті-решт інколи позбавляють людину її сутності, і саме тут і слід пригадати вищенаведені висновки про специфічні риси політичних трансформацій в Україні.

Безумовно, термін „конфлікт поколінь” є до певної міри умовним, оскільки максимально схематизує реальний стан речей. Насправді, процес зміни поколінь - це не дискретний процес, тобто ніколи не буває більш-менш одночасної зміни при важелях управління суспільством людей одного покоління людьми іншого покоління. Завжди існує феномен „політичного довгожителства”, коли вже б здавалось повністю належна минулому особистість довгі десятиліття залишається на політичній арені; по-друге, досить умовним тут є дефініція „покоління”. Схематично, безумовно, можна сказати, що сьогоднішні 20-30 річні люди - це „нове” покоління, а 30-50 років - це вже свідчення приналежності до „більш старшого” покоління. Поки ми знаходимось на максимальному рівні абстракції, схема „працює”; як тільки ми переходимо до більш конкретного аналізу, виявляється наприклад, що між людьми віком, скажімо, 29 та 32 роки, яких ми схематично віднесли до різних поколінь, набагато більше спільного, ніж у перших з 20-річними, а у других - з 45-річними, що їх ми вважали належними до тих же поколінь. Власне, парадигма розгляду дефініції „покоління”, як це не парадоксально на перший погляд, полягає саме у визнанні певної другорядності біологічно-вікового фактору, первинною є наявність інтенсивно сприйнятої молодими людьми центральної історичної події - перемога у війні, формування нової

держави тощо [79, 6].

Таким чином, якщо розуміти конфлікт поколінь не лише як метафору, а як конкретний об'єкт аналізу, то слід чітко усвідомити, що в цьому випадку схема конфлікту поколінь не може бути введена в обіг конкретного дослідження інакше, як у статистичному, імовірнісному вимірі, що претендує лише на визначення дуже загальної тенденції.

Що ж означає ця загальна тенденція для політолога? Насамперед, виходячи з специфіки описаної вище молодіжної політичної свідомості, треба як аксіому прийняти деякі припущення стосовно участі молоді в політиці, які є прямим відображенням „конфлікту поколінь”, бунтівної політичної свідомості молоді.

На думку автора, такими аксіомами могли б бути:

1) Аксіома революційності молоді. Специфіка сприйняття суспільства як об'єкту критичного аналізу приводить до фактичного нонконформізму більшості політично активної молоді, незалежно від того, яку ідеологію формально сповідують відповідні організації. Так, по суті праворадикальна СНПУ (Соціал-Національна партія України) постала з осіб, що роками формували молодіжне крило респектабельного центристського Народного Руху на Львівщині; сталіністськи та троцькістськи налаштовані ліві екстремісти (на кшталт російської Нової Революційної Альтернативи) як правило переходять до „прямої дії” після перебування у легальних комуністичних та соціалістичних структурах. Така тенденція є загальною, і саме цією аксіомою революційності молоді слід пояснювати всі внутрішньопартійні суперечки старих лідерів та молодого покоління, навіть у ліберальних політичних угрупованнях;

2) Аксіома позаідеологічності молоді. Ця аксіома переплетена з першою в нерозривній єдності, як це не парадоксально на перший погляд. Молодь схильна до „прямої дії”, її не цікавить ідеологія — і саме тому вона

найчастіше або обирає ті політичні угруповання, які демонструють майже максимальну ідеологічну екстрему, або утримується від активної участі в політиці взагалі. Пояснення цього парадоксу - в тому, що молодь орієнтується не на ідеологію як таку, а конкретно на філософію „прямої дії”, що є складовою частиною політичного екстремізму. Молоді цікавіше повалення пам’ятника чи сутичка з опонентами, ніж занадто нудна політична агітація чи участь у виборах. Показово, що вчорашні молоді „фанатики-екстремісти” як правило ведуть в зрілому віці класичне бюргерськи-міщанське життя.

Ці дві аксіоми на різних історичних етапах розвитку різних суспільств проявляються неоднаково, і є актуальними лише з точки зору розгляду молодіжного руху взагалі, на найвищому рівні абстракції. По суті, в цих двох аксіомах реалізуються дві можливі стратегії суспільного протесту молодої людини або, якщо ми ведемо мову про „конфлікт поколінь” - молодого покоління проти суспільної машини [79].

В конкретному суспільстві як правило „працює” лише одна з стратегій, інша зберігається як потенційна можливість. Конфлікт поколінь - явище, іманентне для людського роду, і від нього не може бути вільним жодне покоління. Цей неунікнений характер конфлікту поколінь підкреслюється тим, що ми можемо його усвідомити, описати, проаналізувати - але не можемо на нього вплинути або вийти з нього, так чи інакше ми залишаємось в якості його дійових осіб. Весь вибір, який є за молоддю - це обрати одну з двох стратегій в конфлікті.

Бувають моменти в історії, коли молодь бере на озброєння яку-небудь екстремальну ідеологію і фактично переводить конфлікт поколінь в „гарячу” фазу - а, як відомо, всі революції є справою молоді.

Але найчастіше конфлікт поколінь протікає в „холодній” фазі - як, до речі, в сучасній Україні - і проявляється в основному через існування

специфічної молодіжної субкультури та підкресленої відстороненості молоді від „дорослих” сфер суспільного життя, наприклад політики.

Участь молоді в політичних трансформаціях в сучасній Україні полягає в тому, що молодь має можливість впливати на підготовку, прийняття та реалізацію політичних рішень як через організаційні структури молодіжного руху, так і через вибір своїх адаптаційно-поведінкових стратегій. Але ефективність такого впливу залишається низькою через специфіку політичних трансформацій в Україні. Наявна авторитарно-олігархічна політична система практично не передбачає цивілізованого механізму узгодження позицій владних структур, з одного боку, та різноманітних (у т.ч. і молодіжних) груп інтересів, з іншого [79].

Подібна ситуація провокує українську молодь до особливо гострого усвідомлення конфлікту поколінь, що є неминучим супутником соціалізації, у т.ч. й політичної, молодого покоління. Значно загострилась критичність ставлення молоді до існуючої системи влади та державної політики.

Таким чином, основною тенденцією в політичній соціалізації молоді вважаємо наростання в її середовищі реформаторської (революційної) активності.

Характерною особливістю сучасної політичної свідомості молоді є поліцентризм її політичних орієнтацій. Науковці виділяють чотири основних типи політичної свідомості: традиціоналістичну, соціал-демократичну, національно-демократичну і національно-радикальну. За даними соціологічних опитувань найбільш розповсюдженим серед сучасної української молоді є націонал-демократичний тип.

Формування політичної свідомості залежить не тільки від тієї об'єктивної ситуації, в якій розвивається цей процес. Це вирішальний фактор, але не єдиний. Велике значення мають і фактори суб'єктивного характеру, серед яких слід виділити дві групи чинників:

- зовнішні, до яких належать інститути політичної системи, національні та соціальні групи, різні неформальні об'єднання, під впливом яких відбувається соціалізація особистості;

- внутрішні, що характеризують механізм світосприймання, аналізу та прийняття рішень тощо. Останні охоплюють потреби, інтереси, духовні цінності, індивідуальні психологічні якості людини [170].

Формування політичної свідомості, а, відтак, політичної культури (яка формується і виявляється в процесі політичного життя; історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, їх політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності і діяльнісних здатностей як суб'єктів політичного життя), яка розвивається на основі вищезазначених факторів, значною мірою залежить від характеру, темпу, змісту процесу політичної соціалізації молодшої особи.

Здебільшого вітчизняні фахівці розглядають політичну соціалізацію як процес, завдяки якому люди вчаться думати і вести себе відповідно рівню засвоєння та активного відтворення соціально-політичного досвіду, набутого в умовах спілкування з іншими людьми і суспільством в цілому, а також різних видів суспільної діяльності. При цьому відбувається цей процес як в умовах стихійного впливу на людину різних обставин суспільного буття, так і в умовах виховання, тобто цілеспрямованого формування особи, завдяки якому вона засвоює основні політичні цінності суспільства, установки, переконання. Це сприяє виробленню певних моделей поведінки і допомагає спрямувати людину на свідому участь у політичному житті.

Ще одним важливим фактором формування політичної свідомості є необхідність врахування бажання самої людини відповідати запитам політичної системи. У даному випадку йдеться насамперед про вирішення

проблеми мотивації, заохочення людини, зокрема молодій людині, до участі у політичному житті, тобто про запровадження системи ціннісних, а не примусових мотивів політичної соціалізації. Вони передбачають бажання молодій людині відповідати вимогам політичної системи, згідно із внутрішніми переконаннями, по совісті, через почуття обов'язку по відношенню до держави і суспільства взагалі.

Щоб суспільство успішно розвивалося у якомусь певному напрямку на основі обраного ним шляху, необхідна зацікавленість громадян у такому розвитку. Тому політична соціалізація молоді передбачає її віру в те, що наявні політичні інститути, політичні керівники та політичні ідеї найкраще співвідносяться із даним суспільством, обраними цілями розвитку. Але при цьому необхідно пам'ятати, що діяльністю людини керують, насамперед, особисті інтереси. І політична сфера не є в цьому відношенні якимось виключенням.

Сучасна політична, соціально-економічна, культурно-освітня ситуація в Україні не залишає сумнівів у тому, що найближчим часом система вищої освіти буде домінувати як провідний соціальний інститут у процесі політичної соціалізації. Це зумовлює актуальність подальшого дослідження процесів політичної соціалізації молоді, оскільки саме ця молодь покликана забезпечити розвиток і процвітання незалежної України.

2.2. Громадянська освіта та виховання у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу

В десятку найважливіших цінностей молоді входить освіта. Освіта є важливою основою фахового, політичного рівня та процесу духовного формування молоді людини, її світогляду, а також показником рівня суспільно-політичного розвитку суспільства. З освітою пов'язано виховання, формування особистісних якостей людини, її суспільно-політичних ціннісних, духовних інтересів та ідеалів. В тісній єдності освіта та виховання створюють сприятливі умови для соціалізації молоді до ринкових відносин, формування її громадянської позиції, політичної культури та психології громадянина і патріота, що дуже важливо для молодого покоління України в процесі державотворення.

Сучасний стан нашого суспільства, криза яку воно переживає, реалізація принципів і норм нової Конституції актуалізує систему розповсюдження політичних знань, потребує розгортання в країні політичної освіти. Вона має на меті політичну соціалізацію особи, введення індивідів до системи політичних відносин, їх орієнтацію на активну участь у розбудові демократичної, правової, соціальної держави, формування демократичних цінностей, свободи, гідності і громадянської відповідальності кожного, засвоєння норм цивілізованої політичної поведінки, культури спілкування між громадськими, політичними організаціями, особистостями і державою, між країнами та народами, поважання прав людини та законів держави.

Проблема розвитку політичної освіти, викладання і вивчення політології набагато складніша, ніж викладання таких традиційних суспільно-гуманітарних наук як філософія, соціологія, історія тощо. В Україні, політологія нова галузь знання, яка вивчає закономірності і тенденції розвитку політичного життя, політичних процесів й інститутів, місце і роль

людини у політиці, функціонування і розвиток політичної влади, участь соціально-політичних сил у політичному і державному управлінні, значення політичної духовності, шляхи подолання криз і конфліктів, історію політичних учень, проблеми світового політичного процесу і міжнародних відносин.

Політична сфера дуже динамічна, тому політолог повинен не тільки оволодіти широкими знаннями, але й новими методами наукового аналізу для творчого дослідження складних і суперечливих політичних явищ минулого й сучасного з тим, щоб прогнозувати прийдешнє політичного розвитку суспільства і держави. Важливою умовою вирішення цих завдань є звільнення науки від гіперідеологізації, яка призводить до фальсифікації минулого, міфологізації сучасного, містифікації майбутнього. Це неминуче призводить до старих теоретичних уявлень за нових соціально-політичних обставин, породжує догматизм і фантоми. Питання про співвідношення політики, науки й ідеології складне і недостатньо досліджене. Політологію, як суспільну науку, характеризує певний ідеологічний вимір, за якого значення набувають ідейно-політичні установки та орієнтації.

Останнім часом у нашій країні поступово формується політологічна інфраструктура. Зусиллями викладачів і науковців створюються підручники, посібники, хрестоматії, словники. Активізувалася робота з підготовки кадрів вищої кваліфікації. Водночас є недоліки і труднощі в організації політичної освіти. Ці недоліки негативно впливають на якість викладання і вивчення політології у вузах, на формування політичної культури студентської молоді. Все це гальмує відродження і розбудову національної системи освіти, формування творчої особистості, забезпечення пріоритетності людини, відтворення культури і духовності, виведення освіти України на рівень розвинутих країн світу.

Освіта безумовно є одним із найвпливовіших серед внутрішніх та зовнішніх факторів формування політичної культури громадян України. Саме від змісту та якості цього фактору залежить рівень ціннісних уявлень громадян про структуру та принципи дії політичної системи, про свої громадянські права та обов'язки, а також уміння користуватися цими знаннями [44].

Насамперед слід зазначити, що в даному контексті „освіта” вживається як сукупне поняття для характеристики процесів, що пов'язані з діяльністю не тільки інституцій шкільної та вищої освіти, але й різноманітних освітніх проектів, студій, курсів, організацій, а також рівнем підготовки освітянських кадрів, діяльністю спеціальних наглядових органів, кількістю та якістю навчальних посібників тощо. Крім того, можна вважати, що освітній процес опосередковано відбувається протягом усього життя людини.

Перш за все розглянемо коротко період освіти в середній школі. Школа формує групових лідерів, які у майбутньому перетворяться на дорослих людей з активною громадянською позицією. Тобто за умови рівної стартової позиції школа надає можливість вільного розвитку особистості дитини як майбутнього дорослого громадянина. Через участь у шкільному самоврядуванні, виконання громадських доручень, ознайомлення з правами та обов'язками школа прививає навички участі громадянина у суспільному житті. Вплив на формування громадянина може відбуватися прямим шляхом через заняття по суспільствознавству чи правознавству, або у непрямий спосіб - через матеріал на уроках історії чи літератури. Безумовно, особистість вчителя, його власні думки, погляди, поведінка також можуть впливати на формування поглядів майбутнього громадянина. Тривалий час процес виховання активного громадянина в системі вищої освіти втілювався у засвоєнні особистістю суспільно-

визначених нормативних еталонів. Активність суб'єкта визначалась повнотою їх відтворення. Продуктом навчально-виховного процесу мала виступати так звана всебічно розвинена особистість, яка насправді являла собою всебічно закріпаченого виконавця соціально визначених стереотипів мислення і поведінки. Через виховання переважно адаптивних форм діяльності та пізнавальної активності, вища школа, як соціальний інститут виконувала завдання тотального впливу на людину, маніпулюючи її розвитком. Вища школа має широке поле діяльності в напрямку формування громадян. Серед агентів впливу тут можна зазначити загальні курси політології, спеціальні курси для студентів-політологів, юристів, істориків, студентське самоврядування, студентські та молодіжні організації, засоби комунікації, куди входять і студентські видання, вузівські адміністративні одиниці (деканати по роботі зі студентами, наглядові комісії, вихователі, куратори), профспілки, підручники, та, зрозуміло, викладачі.

Демократизація суспільства може відбуватися лише одночасно з процесами демократизації особистості. Навчально-виховний вузівський процес в системі сучасної вищої освіти володіє реальними можливостями для здійснення такого завдання шляхом політичного виховання студентів. Адже, „... коли справа стосується перебудови свідомості та психології людей, виховання може, а іноді, навіть, і повинно випереджати тенденції, що породжуються розвитком суспільства. Але для цього треба мати чітке уявлення про ті різноманітні зв'язки, що виникають між суспільством і особою. Лише за такої умови можна надати залежної спрямованості виховному процесу, що здійснюється” [2, 16].

Виховання загалом посідає важливе місце у системі соціальних зв'язків і впливів на індивіда, є засобом соціалізації людини. В педагогічній літературі виховання трактується як свідомий соціальний вплив на індивіда з

метою підготовки його до виконання тієї чи іншої суспільної ролі, формування у нього необхідних для цього якостей.

Політичну освіту та виховання ми розглядаємо як системну, цілеспрямовану діяльність соціальних інститутів, орієнтовану на формування політичної культури як складової громадянського становлення особистості [44]. Політичне виховання включає три основних компоненти: раціональний, пов'язаний із засвоєнням необхідної політичної інформації, емоційний, який знаходить вияв у політичній психології, та діяльнісний, який реалізується у різних формах соціальної активності. До раціонального компонента зараховують політичну освіту, яка забезпечує необхідний мінімум політичних знань. Емоційний компонент пов'язаний з формуванням політичних емоцій. Діяльнісний компонент пов'язаний з самореалізацією особистості. Саме наявність емоційного та діялісного компонента в структурі політичного виховання змушує відводити індивіду роль не тільки об'єкта, але і суб'єкта цього процесу.

Розрізняють прямі (переконавання, примушення, навіювання, наслідування) і непрямі (використання політичної символіки і ритуалів, моральне стимулювання, участь у громадсько-політичній діяльності та ін.) методи політичного виховання [195, 12].

Політичне виховання в структурі навчально-виховного процесу у ВНЗ пропонується розглядати у вигляді взаємопов'язаних компонентів:

- 1) когнітивний (інформаційний), основу якого складають знання про політику, які студенти отримують у вищому навчальному закладі;
- 2) емоційно-оціночний, або ставлення студентів та викладачів до політичних знань та громадсько-політичної діяльності (зацікавлене, скептичне, прагматичне, цинічне та ін.), формування цього ставлення;
- 3) дієвий, як інтеріоризація знань про політику шляхом участі студентів у практичній громадсько-політичній роботі (як у стінах вузу, так і поза ними) [90].

У політологічних працях С.Г. Рябова політичні знання визначаються як знання про історію Вітчизни і суспільства взагалі, про державні та національні символи і атрибути, про наявну політичну систему, про головні принципи демократизму, процедури і способи їх здійснення, про головні конституційні та законодавчі регламентації суспільно-політичного процесу, про права та обов'язки громадян і держави, умови їх здійснення, захисту та інше [191]. У системі знань про політику виділяються групи (блоки) знань, а саме: філософські, соціологічні, історичні, правові, психолого-педагогічні знання. Необхідно враховувати, що першим джерелом політичних знань для студентської молоді є життя, другим – сукупність ідей, що містяться в навчальних програмах. Для формування сучасного демократичного типу політичної культури важливе значення має не їхнє розрізнене освоєння, а саме комплексність і взаємопов'язаність їх між собою та співвідношення з реаліями життя.

Йдеться не про обтяження студентів детальними знаннями стосовно предмету, методів та системи категорій політичних наук, або про оволодіння технологіями політичної діяльності та впливу. Вони представляють цінність, необхідні не багатьом фахівцям, професійним політикам, громадським діячам. Мова іде про той мінімум необхідних знань, без якого неможливе повноцінне громадянство. Осмислення цих знань молодою людиною, порівняння з реаліями життя та власним досвідом веде до створення у її свідомості уявлень про справедливість і свободу, обов'язок і відповідальність, можливість їх досягнення. Очевидно, що знання про політику не можуть трактуватися як сукупність істин, а потребують постійного критичного осмислення й творчого використання.

Саме цикл гуманітарних дисциплін у вищому навчальному закладі тією чи іншою мірою реалізує завдання формування системи політичних знань студентів. Розглянемо вплив на формування політичної культури студентів

деяких навчальних дисциплін: філософії, політології, соціології, історії України, основ правових знань, педагогіки, психології та історії релігії. Кожна з названих дисциплін має своє окреме конкретне місце і завдання в системі політичної освіти і виховання у вузі. Але ефективність політичного виховання буде досягнута лише за умови взаємодії, взаємовпливу, взаємопов'язаності знань про політику, які молодь отримує у вузі.

Курс філософії вводить студентів у коло проблем філософії людини, знайомить з історією і сучасними досягненнями теоретичного мислення в пізнанні закономірностей людського існування й діяльності. Філософські знання, накопичені в цій галузі, складають фундамент існуючих політичних теорій і вчень сучасності [199]. Це – традиційне визначення ролі філософських знань в політичному вихованні. Але реалії сучасних суспільно-політичних процесів не тільки в Україні, але й у світі загалом вимагають реалізації парадигмальної ролі філософських знань, що дістало назву нової політичної філософії. Мова йде про розробку та поширення неконфронтаційної концепції політики як соціального явища, подолання ставлення до неї як до форм парламентської боротьби, змагання за пріоритети і таке інше. До змісту нової концепції політики, яка поширюється в сучасному світі, входять положення у яких політика трактується як мистецтво співжиття, співіснування різних за інтересами соціальних груп, доводиться, що справжньою перемогою в політиці є перемога всіх і така інше.

Ідеї, що складають зміст нової політичної філософії, зокрема розуміння необхідності нового співвідношення загальнолюдських, національних і партійно-класових інтересів, думки про гуманістичні принципи взаємовідносин держави і народів між собою, а також із довкіллям, висловлював ще у 20-30-ті роки академік В.І. Вернадський. Фундаментальні теоретичні положення щодо цих питань сформулювали Нільс Бор 1944 року,

Альберт Ейнштейн 1945 року, Бертран Рассел та Фредерік Жоліо-Кюрі 1955 року. Вузівському курсу філософії слід ширше і повніше використовувати ці імена та ідеї у політичному вихованні студентів. Філософію політики, або політичну філософію, можна позначити як галузь філософії, що розробляє світоглядно-ціннісні критерії легітимності політики, її слід відрізняти від теорії політики, яка вивчає принципи організації та порядок функціонування політичних систем і структур.

Практичне значення політичної філософії у нинішній час досить велике. Наприклад, у США значний вплив на політичну доктрину демократичної партії зробила політико-філософська концепція егалітаристського лібералізму Джона Ролса, одного з найвідоміших політичних філософів другої половини ХХ століття. Крім Ролса, в сфері політичної філософії США працюють такі відомі філософи, як Ален Бьюкенен, Айріс Юнг, Брюс Екерман.

У сучасних умовах ускладнення соціобуття людства в принципі не можливо ігнорувати філософське підґрунтя під час розробки будь-якої політичної доктрини без ризику зазнати невдачу у разі реалізації подібної доктрини. Тому питання, чи існувати філософії політики, за рубежем взагалі не стоїть. Вона не тільки існує як окрема сфера філософського знання, її не лише широко використовують у практичній політиці, а й вивчають у ряді вищих закладів освіти. Наприклад, політична філософія того ж Ролса є обов'язковою для вивчення не тільки в США, але й в Індії. До речі, в Інституті філософії Російської академії наук є сектор політичної філософії.

На нашу думку, потреби політичного життя сучасного українського суспільства та інтереси України як держави вимагають існування філософії політики як окремої та специфічної сфери філософської рефлексії. Треба зазначити, що у цьому напрямі вже зроблено деякі кроки. Так роботи В.С.Пазенка та М.І.Михальченко свідчать, що процес інституювання

політичної філософії в Україні вже розпочався.

Безумовно, питання про викладання філософії політики у вузах варто чітко обґрунтувати. З нашої точки зору, цей предмет має бути обов'язковим для елітних вищих навчальних закладів, які готують управлінські кадри вищого рівня. Політичну філософію могли б викладати на факультетах права, філософії та майбутнім фахівцям з політології.

Методика викладання політичної філософії також повинна відрізнятися від традиційної, тобто політичну філософію не можна викладати лише як частину, наприклад, історії філософії або історії політичних вчень. Особливу увагу слід приділити макроетичним основам теорій політичної філософії, механізму побудови її концептуального поля.

Розуміємо, що остаточного вирішення питання, яке є назвою тез, ще не існує. Але сподіваємось на його обговорення вже найближчим часом.

Уведення до вузівських програм таких визнаних у світі гуманітарних дисциплін, як політологія і соціологія свого часу стало досягненням процесу демократизації вищої школи. Їх роль у процесі формування політичної культури студентів особливо вагома, адже вивчення законів виникнення, розвитку і функціонування суспільних систем, науковий аналіз політичних явищ сприяє деміфологізації свідомості молоді, виробленню об'єктивних політичних поглядів, розумінню перспектив суспільно-політичного розвитку.

Сьогодні вже важко уявити собі вищу освіту без органічно вплетеної в неї політології (основ політичної науки), бо без неї неможливе формування у студентів належного рівня політичної культури, норм консенсусних відносин у складних умовах трансформаційних змін. Формування політичних, економічних і соціальних структур демократичної держави можливе лише за умови, що молодий спеціаліст не тільки буде мати знання, які розкривають економічні, правові та інші сторони сучасних альтернативних суспільств, а й перетвориться з об'єкта в активного суб'єкта політичних відносин.

Чи є сьогодні студентство суб'єктом політики, тобто чи є воно учасником здійснення влади або протидії її здійсненню? І так, і ні. Стан людини як суб'єкта політики не зводиться до ролі пасивного актора. По-справжньому розвинена особа не може перебувати поза політикою, бути нейтральною. Цьому сприяє й певний рівень політичної культури, яка визначає норми поведінки і „правила гри” в політичній сфері. Політична культура дає окремій людині керівні принципи політичної поведінки, являє собою політичні норми та ідеали, які забезпечують єдність і взаємодію інститутів і організацій, надаючи цілісності й інтегрованості політичній сфері. А основні цінності політичної культури мають першочергове значення для життєздатності та збереження спадковості будь-якої суспільно-політичної системи, оскільки їхнє завдання полягає у формуванні прихильності даній системі, а норми слугують меті інтегрування соціальних систем. Вони включають в себе не тільки ціннісний компонент, але й особливі форми орієнтації людей у певних функціональних і ситуаційних умовах.

Якщо йдеться про сучасних студентів - майбутній інтелектуальний потенціал нації, то роль політичної теорії у формуванні цих орієнтацій безперечна. Теоретичні політичні знання сприяють формуванню певної політичної позиції студента - емоційного ставлення до політичних явищ та процесів, переконання щодо певних політичних явищ, системи політичних цінностей, схильності до політичної діяльності. Лекційний матеріал дає можливість молоді орієнтуватись як в теоретичних, так і в практичних політичних проблемах, а семінарські заняття сприяють формуванню навичок наукового аналізу. Важливо перед викладом кожної теми чітко формулювати навчальні цілі, бо кожна тема несе інформацію про політичну практику в певній галузі. Повинні використовуватись цифри, таблиці, схеми, в яких розкривається специфіка тих чи інших процесів і явищ. Загальновідомо, що

матеріал, який сприймається з цікавістю, засвоюється легше і запам'ятовується надовго. Тому основним завданням політичної освіти є викликати інтерес до вивчення курсу політології, подолати поверхневе й інколи негативне ставлення до проблем політики. Саме викладання політології повинно бути спрямоване на формування у студентства поваги до демократії, на виховання політичної толерантності, готовності до компромісу та партнерства, прагнення до консенсусу. Ці риси якраз і характеризують демократичну політичну культуру, яку в майбутньому хотілося б бачити у студентів. Політична освіта повинна сприяти тому, щоб індивід не був пасивним об'єктом щодо соціального середовища, а виявляв активність і відносну самостійність, був готовий до соціальних змін і засвоєння нових ідей [44].

Зміни, які переживає наше суспільство, не завжди прогнозовані. Економічна злиденність і духовна криза не є сприятливими факторами формування сучасних фахівців, серед якостей яких не останнє місце повинні займати стійка політична орієнтація і високий рівень політичної культури. Про це потрібно дбати вже сьогодні, щоб у майбутньому створити нову реальність, гідну вільної особи.

Політичні теорії, які вивчаються у курсі політології є складним розгалуженням різних концепцій та узагальнень явищ політичного життя, які містять ідеї, гіпотези й теорії про завдання та основні характеристики уряду, держави й суспільства. Але для сучасного процесу політичного виховання таке трактування змісту політології недостатнє. Останнім часом роль політології у формуванні політичної культури громадян та суспільства в цілому набуває більш широкого звучання та актуальності. Йдеться про нове бачення політологічної науки, політологічного пізнання як політично-культурну передумову становлення єдності науково-політичних знань і конкретних форм їх руху [1; 223]. В сучасному українському суспільстві

політологія покликана виконувати не тільки просвітницькі функції, а й дати уявлення молоді про політичні можливості людей, допомогти їм правильно усвідомити існуючий суспільний і політичний стан, зрозуміти свою роль і місце в державі. Йдеться не про складання планів політичних дій, а про те, що політологія здатна вказати адекватні засоби для досягнення поставленої мети, виявити наслідки політичної діяльності.

Наприклад, політологічний аналіз може показати коректність поставленої мети; довести, що обрані засоби неадекватні для тих, хто їх використовує і таке інше. Згадаємо, наприклад, вимоги студентів стосовно деідеологізації, деполітизації та демілітаризації вузівського навчально-виховного процесу на початку 90-х років (вимоги, які мали реальні підстави, але носили лише заперечливий характер). В результаті – сьогодні студенти дедалі більше звертають увагу на необхідність поповнення своїх знань про політику; на недостатні можливості, які надає вуз для реалізації громадсько-політичної активності молодих людей.

Курс соціології у вищій школі займає в структурі політичного виховання студентів важливе місце. Адже девіз „Знати, щоб передбачати” багато в чому визначив характер розвитку соціології з часів Огюста Конта. І саме ця якість соціологічного знання є необхідною складовою формування політичної культури майбутнього спеціаліста. Але, як зазначають вітчизняні соціологи, сучасна соціологія діє на процес виховання переважно ззовні, між тим як соціологічні знання можуть і повинні функціонувати в контексті виховного процесу [201]. Вивчення соціології дає можливість студентам усвідомити своє місце в соціальній структурі суспільства та функції, які покладаються на цю групу.

У кризові періоди суспільного життя соціологічні знання набувають значення опори для молоді, оскільки, як відзначає П.Штомпка „... унікальність того, що відбувається, відносна. В посткомуністичних змінах

достатньо таких „не унікальних” аспектів, які дозволяють використовувати для їхнього аналізу існуючі соціологічні теорії. Поки не створені нові теорії соціальних змін, ті, які вже є, можуть допомогти поясненню процесів, які відбуваються” [232, 11].

Сучасна соціологія виконує притаманні лише цій науці функції в політичному вихованні студентської молоді. Це, з одного боку, інформування студентів про оцінки громадською думкою політичних процесів в державі, діяльність політичних інститутів та політичних лідерів, а з іншого боку – вивчення зацікавленості та участі студентів в політичному житті суспільства. Якщо із завданням інформування вузівські соціологи у якійсь мірі справляються (викладач обмежений як часовими рамками, так і тематичними, тому значне частину такої інформації студенти отримують через ЗМІ), то вивчення соціологічними методами орієнтацій, інтересів, потреб студентства, рівня їх практичної участі в політиці залишається поза межами навчально – виховного процесу вищого навчального закладу. Звичайно, викладачі соціології не в змозі, та й не повинні, проводити такі дослідження під час занять. Це – завдання вузівських соціологічних лабораторій, які, по – перше, існують далеко не у всіх вищих навчальних закладах (труднощі сьогодення призводять до їх закриття, або припинення фінансування), по друге, не зорієнтовані на вивчення політичної культури студентів. Вважаємо, що без конкретної соціологічної інформації, яка б враховувала ряд специфічних характеристик особистості студента, вузу, регіону, неможливе ефективне політичне виховання ні на теоретичному (розробка концепції, змісту, напрямків), ні на практичному рівнях.

Курс історії України у вищому навчальному закладі посідає особливе місце в політичному вихованні студентської молоді і виконує ряд функцій в процесі формування політичної культури. На нашу думку варто виділити наступні :

- формування історичної свідомості як складової національної самосвідомості, без високого рівня яких неможливе існування демократичної політичної культури;

- формування громадянської свідомості;

- формування позитивного політичного ідеалу молоді тощо.

В історичних знаннях Українців сталися значні зміни. Відбувається їх оновлення. Цей процес складний і суперечливий. Поряд з відторгненням стереотипів історичної свідомості, що формувалися раніше насильницьким шляхом, відбувається заперечення справжніх історичних цінностей, таких як національна гідність, патріотизм та ін. Це породжує політичний нігілізм у певної частини молоді. Наприклад, за даними дослідників проблем формування політичної свідомості учнівської молоді для 24 % школярів минуле – це історія політичних злочинів обману, брехні [123]. Такі погляди лежать в основі негативного ставлення студентської молоді до політичних інститутів, політичних лідерів, вони деформують її політичний ідеал.

Сучасне трактування Української історії мало чим відрізняється від оцінки, яку дав їй на початку ХХ століття В. Винниченко: „ Читати Українську історію треба з бромом. До того це одна з нещасних, безруких, безпорадних історій, до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного існування, що огризалась на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів. Уся історія – ряд, безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопувань” [111, 6].

Існування в політичній історії України таких фактів як утворення Київської держави, Запорізької Січі, проголошення Української Народної Республіки в 1918 році підтверджують реальні можливості впливу історичних знань на політичне виховання молоді. Звичайно, перелік

„позитиву” далеко не повний. Йдеться не про недостатність фактичного матеріалу, а про виділення, акцентування й певне виховне трактування історико – політичного фактажу в процесі формування політичної культури.

Політика сьогодні інтегрована фактично в усі напрямки суспільного життя, тому майже кожний факт історії може знайти місце зіткнення зі сферою політики, зачіпати чийсь політичні інтереси. Тому не викликає дискусій положення про те, що історичні знання і сьогодні – частина ідеологічної сфери суспільної свідомості [123]. У гносеологічному плані під цим розуміється оціночний характер відображення дійсності, а в соціологічному – груповий, соціально - зацікавлений зміст. Тому досить часто історичні знання використовуються в політичній боротьбі. Викладання історії України у вищому навчальному закладі дає можливість навчити студентів давати моральну і суспільну оцінку явищам використання фактів вітчизняної і загальної історії у вузько політичних інтересах.

Історичні знання не є безпосередньою умовою політичної діяльності людей. Відсутня також пряма залежність між знаннями історії і характером політичної діяльності. Для політичного виховання особистості історичні знання важливі не лише самі по собі, а й тим, до яких переконань вони ведуть, наскільки ці знання сприяють політичному становленню особистості, формуванню її політичної культури [44].

Історичні знання можуть бути засобом політичного виховання в тому розумінні, що допомагають з'ясувати у рамках створених історією політичних традицій та цінностей елементи, на які сучасна молода людина могла б спертися в політичному новаторстві й відрізнити ці елементи від архаїчних. Ця функція історичних знань дає можливість прийняти справжні історичні цінності та має не тільки політичне, але й моральне значення. Перед усім, це виявляється у формуванні політичного ідеалу сучасного студентства.

Політичний ідеал ми трактуємо як суб'єктивне уявлення молодшої людини про ідеальну модель політичної системи, тип взаємовідносин держави і людини, образ політика, а також про своє місце в політичному житті, спосіб реалізації політичних інтересів та потреб. Ідеал повинен мати позитивний зміст. За такого підходу любов до Батьківщини не обтяжується негативними емоціями і установками що до свого та інших народів, а отримує конкретне позитивне наповнення.

Історія України протягом багатьох століть позначена насильством, яке диктувало два типи психологічних реакцій у постійних екстремальних ситуаціях: активне виборювання свободи або пасивне співжиття з окупаційними режимами. Такі суспільні умови призводили до загибелі тих, хто підіймався з протестом, а отже, до поступового зменшення кількості носіїв активної настанови та збільшення чисельності пасивних, які виживали шляхом конформізму. Вивчення курсу історії України дає можливість студентам з'ясувати, які історичні причини впливають на утвердження в психіці українців активної і пасивної настанов; прокоментувати той факт, що в кінці XIX - на початку XX століття кількість носіїв останньої в Україні домінувала, зрозуміти взаємозалежність між відсутністю існування протягом тривалого історичного проміжку часу української держави та морально – психологічним станом українського народу, зробити проєкцію на сьогодишню суспільно – політичну ситуацію в державі.

Необхідними складовими політичного виховання у вузі є тісний зв'язок політичної культури і правової свідомості студентської молоді. Відсутність зв'язку або випадання елемента правових знань призводить до формування в молодшої людини такого типу політичної культури, який не відповідає потребам суспільно-політичного розвитку сучасної України та не сприяє конструктивному саморозвитку й самоактуалізації особистості в політичній сфері [44].

Слід зауважити, що говорячи про демократичний режим, мають на увазі, як правило, правову державу а це означає суверенну, політико - територіальну організацію публічної влади, яка ґрунтується на принципах верховенства права, дотримання закону, поважання особистості й недоторканості її прав, свобод та законних інтересів [192]. Для правової держави „суто специфічною ознакою є перш за все панування права (втілених у виважених належним чином законах) у взаєминах між апаратом публічної влади (його органами, посадовими особами, службовцями) та пересічною людиною” [124, 14].

Зміст правових знань, які отримують молоді люди у стінах вузу, не повністю відповідають вимогам політичного сьогодення. Поширеним явищем є недостатня зверненість курсів правових знань до вивчення прав людини. Науковці та практики звертають увагу на те, що в Україні учням та студентам не прищеплюють елементарних знань у галузі їх захисту. Тому „... не дивно, що ерудиція нашої молоді людини сягає глибин історії Фіджі і абсолютно немічна в питаннях правозахисного руху, його історії і діячів в Україні” [36, 79].

Значний вплив на формування демократичної політичної культури майбутніх спеціалістів має вивчення Конституції України. Зрозуміло, що без знання Основного закону держави молода людина не реалізується як спеціаліст і громадянин.

Важливість вивчення студентами таких дисциплін, як філософія, політологія, соціологія, історія України та основи правових знань для політичної освіти і виховання очевидні, хоча вимагають оновлення, модернізації та педагогічного акцентування певних аспектів. Натомість вивчення історії релігії, педагогіки та психології традиційно вилучається з кола тих предметів, які включаються в систему політичного виховання у вузівському навчально-виховному процесі. Це помилково з декількох

причин. Розглянемо окремі з них.

Видатні вчені-соціологи, як минулого (М.Вебер), так і сучасності (Б. Гаврилишин), переконливо писали про вплив релігійних ідей на форми економічного та політичного життя суспільства [39; 52]. Вивчення історії релігії дає сучасним студентам розуміння того, що ціннісні конфлікти – норма культури, вони знаходять своє відображення в політичній культурі як особистості, так і нації.

Знання основ психології особистості, які студенти отримують в процесі вивчення загальної психології, допомагають зрозуміти зміст потреб, інтересів, мотивів діяльності особистості, спроектувати їх на сферу політики. Ален це проектування здійснюється самостійно, бо у змісті курсу загальної психології фактично відсутні проблеми психології політики.

Своє місце в структурі політичного виховання студентської молоді, без сумніву, повинна зайняти конфліктологія. Вивчення значення конфліктів у процесі суспільного розвитку, гармонізація суспільних відносин створили передумови для виділення конфліктології як окремої галузі знань. Вплив конфліктології на політичне виховання студентів знаходить своє відображення, перш за все, у зміні ставлення до цілої низки явищ політичного життя, через нове розуміння їх причин та суті, бо такі поняття як „криза”, „опозиція”, „конфлікт”, „консенсус”, „політичний плюралізм”, „протистояння” сприймалися традиційно негативно, вважались категоріями іншого, не нашого світу [157]. Знання основ конфліктології дає можливість молоді шукати вирішення політичних конфліктів шляхом деконструкції (подолання конфлікту мовними засобами).

Сприйняття студентською молоддю знань про політику характеризується й тим, що для неї пізнання політики, політичних відносин є ще й пізнанням світу в цілому, бо у свідомості вони не завжди відділені один від одного. Політичні знання як такі виявляються у своєму власному значенні

для майбутніх спеціалістів поступово, але це не заважає їм бути від самого початку детермінантами та показниками їхньої політичної культури. Незалежно від того, що гуманітарні дисципліни загальноузовівського циклу розрізняються за назвою та змістом, методикою викладання, всі вони мають потенційні можливості для формування таких складових політичної культури майбутніх спеціалістів, як критичний аналіз проблем сьогодення, політичний такт, уміння дискутувати, вироблення власної позиції, своєї системи координат в оцінці політичних ситуацій.

У контексті досліджуваної проблеми ми можемо розглянути результати проведеного автором опитування студентів НПУ ім. М.П.Драгоманова за анкетною „Політична культура студентів”. В опитуванні студентів окремий блок питань був присвячений вивченню оцінки впливу навчально-виховного процесу вузу на інтерес молоді до політики, якісній оцінці змісту гуманітарних дисциплін тощо.

Таблиця 2.2.1

Вплив вузу на інтерес студентів до політики

(% до загальної кількості опитаних, n = 149, 2004 р.)

Якою мірою навчально-виховний процес у вищому навчальному закладі впливає на Ваш інтерес до політики?

Значно	18,1
Не значно	38,2
Не впливає	30,1
Важко відповісти	13,4

Стосовно якісної оцінки студентами змісту та суті гуманітарних дисциплін досліджувалися:

- рівень задоволення студентами змістом таких загальноунавчальних дисциплін: історія України, філософія, педагогіка, психологія, політологія, соціологія, основи правових знань та історія релігії;

- причини, які ускладнюють опрацювання гуманітарних дисциплін;

- оцінка студентами почасового навантаження, яке відведене на вивчення гуманітарних дисциплін.

До групи предметів, змістом яких студенти найбільше задоволені, ввійшли: історія України, політологія, основи правових знань, філософія.

Серед причин, які утруднюють опрацювання гуманітарних дисциплін респонденти відзначили як найвагоміші відсутність необхідної літератури (78, 4%), застарілі форми і методи викладання (58,4 %) та відірваність знань від реалій та потреб життя (46,9 %).

За результатами відповідей студентів щодо ефективності вивчення предметів гуманітарного циклу форми навчальної роботи розташувались у наступному ранговому порядку, що показано в таблиці 2.2.2.

Таблиця 2.2.2

Форми навчальної роботи для вивчення у вищому навчальному закладі предметів гуманітарного циклу

(% до загальної кількості опитаних, n = 158, 2004 р.)

Вкажіть, які з перерахованих форм навчальної роботи Ви вважаєте найефективнішими для вивчення предметів гуманітарного циклу?

Лекція-діалог	49,5
Тематичний “круглий стіл”	35,3
Проблемні семінарські заняття	27,4
Індивідуальні заняття	22,8
Самостійна робота	15,6
Лекція-монолог	14,5

Можна виділити певний ранговий порядок: 1 – лекція-діалог; 2 – тематичний „круглий стіл”; 3 – проблемні семінарські заняття; 4 – індивідуальні заняття; 5 – самостійна робота; 6 – лекція-монолог.

Отже, загалом студенти віддають перевагу активним, діалогічним формам вивчення предметів гуманітарного циклу, що свідчить про бажання і необхідність утвердження студента в ролі суб'єкта процесу навчання.

Переважну частину респондентів влаштовує кількість годин, які відведені на вивчення історії України, філософії та психології. Крім того, значний відсоток опитаних студентів вважають за необхідне збільшення годин на їх вивчення. Особливо виділяється потреба у збільшенні годин на вивчення історії релігії. Можемо стверджувати, що значна частина студентів відчуває потребу у збільшенні часового навантаження відведеного на вивчення дисциплін гуманітарного циклу у вищому навчальному закладі. Таким чином, очевидно, що ідеї стосовно необхідності гуманітаризації вузівського навчання не просто плід теоретичних дискусій та порівняльних екскурсів науковців, а потреба, яку реально демонструють майбутні спеціалісти і яка ще далека від свого вирішення.

Результати опитування студентів щодо якісної оцінки змісту та суті гуманітарних дисциплін у вищому навчальному закладі дали змогу визначити певну проблему. Суть її полягає в тому, що домінують два показники. З одного боку, високий рівень задоволення змістом дисциплін (відповідність формальним, нормативним вимогам), з іншого боку, респонденти вказують на відрив змісту гуманітарних дисциплін від реалій та потреб життя (звичайно, як вони суб'єктивно розуміються), невідповідність до власних нахилів і інтересів молодшої людини. Йдеться про незадоволення змістом гуманітарних дисциплін на особистісному рівні. Високий відсоток респондентів, які задоволені формальними показниками та тих, хто утруднюється висловити власну думку щодо запропонованої проблеми,

підтверджує існування певної відчуженості особистості студента від змісту гуманітарної освіти у вищому навчальному закладі.

Стосовно причин такого стану варто звернутись до думки академіка В.П.Зінченка, який писав: „... аби будь-яка форма людської діяльності не ставала чужою, протидіючою їй, вона має бути не просто насильно, чи стихійно засвоєною, а добровільно і вільно побудованою. В учня не можна силоміць втискувати знання, вміння, навички. Він повинен мати змогу підняти над простором доступних йому видів діяльності, вибрати той чи інший предметний зміст, віднайти себе в матеріалі, побудувати нову діяльність. Тоді вона не буде пригнічувати його, а він владарюватиме над нею. Безсумнівно, подолання різноманітних форм відчуження в освіті суттєво полегшує подолання відчуження в інших сферах соціального життя людини” [95, 4].

На нашу думку, шляхом до подолання окресленої проблеми може стати розгляд навчально-виховного простору у вищому навчальному закладі як способу міжкультурної взаємодії двох суб'єктів – викладачів і студентів. За такої умови політичне виховання, як складовий елемент гуманітарної освіти у вузах зможе стати співпрацею, творчістю студентів і викладачів. Важливим елементом у системі виховання громадян у вищій школі є особистість викладача або наставника. По суті він здійснює вплив не тільки на науковий розвиток студента, але й на соціальний також. Тому авторитет такої людини визначається знаннями, життєвим досвідом, громадянською позицією, людською привабливістю, моральними якостями. Саме цей момент повинен бути першосуттєвим для визначення напрямків його реформування на сучасному етапі, подальшої ролі в системі вищої освіти. Таким чином методом підготовки НПУ ім. М.П.Драгоманова свідомих громадян є включення особистості в усі громадські справи з метою формування її громадянської позиції. Цікавим є також досвід Національного університету

„Києво-Могилянська академія” там запроваджено для студентів третього-четвертого років навчання вибірковий курс „Демократична громадянськість” [227]. Це є концептуально-методологічний курс. Його специфіка полягає в тому, що він покликаний дати навички дослідження проблем політичної культури, організації та здійснення демократичної освіти громадян, розробки методології такої освіти. Цілями курсу є: розвиток у студентів міждисциплінарних знань про феномен громадянськості, поглиблення розуміння концептів „демократія” та „громадянин”; сприяння формуванню у них навичок дослідження проблем політичної культури та громадянської освіти; залучення їх до розробки сучасних форм і методів викладання знань про демократію; залучення студентів до розробки політики розвитку громадянської освіти в Україні. В межах теоретичних та практичних занять студенти вчаться розрізнити базові поняття, наприклад, „громадянськість”, „патріотизм”, „громадянська свідомість”, „політичне виховання”, „політична культура”, „громадянські права”, „права людини” тощо. Курс одночасно ведуть український та канадський викладач, що дозволяє порівнювати загальні підходи до поняття „громадян”. У такий спосіб відбувається підготовка молодих науковців та майбутніх освітянських кадрів.

Студенти та викладачі проводять час у соціальному оточенні, вони постійно взаємодіють. Викладач взаємодіє зі студентами, студенти взаємодіють між собою та з різними академічними матеріалами. Викладачі часто констатують, що кожна окрема група студентів має свій неповторний індивідуальний характер. Один і той же навчальний матеріал по-різному засвоюється в різних групах. І ті асоціації, що залишаються у студентів через багато років після закінчення ними учбового закладу, не обов'язково пов'язані з академічною дисципліною, яку вони вивчали, зате вони пам'ятають соціально-психологічний клімат у своїй групі. Саме тому методи та засоби, що обирає викладач для застосування в аудиторії - це дуже важливі

фактори, які впливають на розвиток групи студентів і формування в них підходів до соціального та академічного навчання.

Позитивне навчальне середовище - найбільш важливий фактор і насущна проблема, з якою стикаються викладачі вищих навчальних закладів. Для створення такого середовища треба сфокусувати увагу на таких параметрах, як мотивація навчального процесу, структура кожної окремої групи, неформальне лідерство у групі, сучасні тенденції в суспільному житті студентської молоді. Досвідчений викладач повинен не лише навчати своїй академічній дисципліні, але й вчити студентів як стати більш активними членами групи, що дозволить збільшити ефективність навчання в межах цієї групи. Той час і зусилля, що викладач затратить для створення сприятливого середовища та позитивного мікроклімату в даному угрупованні, не будуть витраченими марно, вони дозволять збільшити можливості взаємодії студентів, їх активного співробітництва та залучення до академічних завдань.

За своєю природою навчання - творчий процес, отже, ефективним воно може бути лише за умови максимальної свободи. Виходячи з цього, змінюється головна мета політичної освіти: раніше вона полягала в передачі молоді суворо визначеного ідеологічного набору знань, умінь та навичок політичної поведінки, а сьогодні на першому плані - прищеплення здатності та прагнення до самостійної аналітичної роботи, безперервного, критичного осмислення нових політичних реалій, обрання типу залученості до політичного життя суспільства. Змінюються вимоги студентів щодо інформації про політику, висуваються вимоги новизни, доказовості, актуальності; знижується значимість посилань на авторитети і зростає роль наукової обґрунтованості фактів [199].

Слід зважати на те, що і викладачі вищої школи знаходяться в процесі політичної ресоціалізації, зміни своїх політичних поглядів, орієнтацій та

пріоритетів. Це природній процес для посттоталітарного суспільства, який повинен пройти ряд етапів як за змістом, так і за часом. Перед вузівськими педагогами стоять складні завдання. І перш за все – осмислення нових соціально-економічних умов політичного виховання, оцінити нові тенденції з позиції педагогічної доцільності, щоб ні політична кон'юнктура, ні ідеологічна боротьба не піднялись у цьому питанні над педагогікою.

На нашу думку, сучасне політичне виховання у вищому навчальному закладі може найбільш ефективно існувати і здійснюватись у діалоговій формі. Діалог – це особлива форма комунікативних відносин, яка передбачає рівність сторін у тому, що стосується осмислення фактів і оцінки інформації. Основою діалогової форми політичного виховання є кредит (від лат. – довіра), який надають не тільки студенти викладачам, але й педагоги – студентам.

Політична освіта і виховання у вищому навчальному закладі стануть реальними факторами формування політичної культури майбутніх спеціалістів лише за умови свідомого, творчого ставлення до педагогічної роботи викладачів гуманітарних дисциплін. І, перш за все, це знаходить свій вияв у їхньому цілепокладанні стосовно виховної роботи. Для прикладу розглянемо, як визначає свої функції американський педагог Б. Уеллінг – Холл: „...Вирішальними аспектами повсякденної роботи як викладача коледжу є: допомога студентам у визначенні і уточненні мети, наміченої ними на найближче майбутнє; спільне виявлення перешкод у досягненні конкретної мети і пошук шляхів їх подолання; навчання чіткості мислення і викладу думок на письмі та в усній мові; роз'яснення наслідків, до яких з природньою необхідністю приводить безвідповідальна, бездумна поведінка. Хоча ці види діяльності (окрім навчання навикам критичного мислення) не входять в коло моїх формальних службових обов'язків, ... скажу, що вважаю їх більш важливими, ніж читання лекцій з теорії міжнародних відносин”

[212, 50].

Працюватиме чи ні педагог, керуючись такими принципами, важко зафіксувати у вимогах адміністрації чи громадськості, які ставляться до викладачів. В основному це залежить від професійного та громадянського рівня вузівських педагогів, від морально-психологічного клімату, який складається у навчальному закладі. На нашу думку, позиція науковців, громадськості, викладачів та керівництва системи освіти, спрямована на утвердження сучасного змісту політичного виховання, здатна стати значним стимулом в реалізації завдань формування демократичної політичної культури студентів.

Становлення діалогічної форми політичного виховання, суб'єкт-суб'єктної форми стосунків проходить не лише в аудиторіях, але і в позааудиторній роботі, в процесі спільної громадсько-політичної діяльності викладачів та студентів. Нахил у бік вузького трактування навчальної функції, недостатня увага до інших сфер діяльності – це слабе місце вітчизняної системи вищої освіти. Тому, поділяємо думку про те, що реформування вищої школи в Україні необхідно здійснювати перш за все в напрямку подолання вказаної вади.

Ключова особливість вищої освіти як соціального інституту полягає в тому, що вона має органічно поєднувати різні види людської діяльності, які виступають самостійними інститутами: навчання, наукові дослідження, художня творчість, громадсько-політична діяльність та ін. Адже показником суті особистості є не слова, а конкретна практична робота, поведінка, вчинки [90].

Вищий навчальний заклад і не повинен справляти безпосередньо організаційно-адміністративний вплив на політичну діяльність студентів. Але навчально-виховний процес у вищому навчальному закладі має можливість допомогти студентам визначити пріоритети в цьому напрямку та

форми їх реалізації [227].

Сьогодні в більшості навчальних закладів позааудиторна виховна робота фактично звелась до проведення деяких культурно-просвітницьких заходів. Стосовно політичного виховання стан справ ще бідніший. Після періоду масового („добровільно-примусового”) охоплення студентської молоді різноманітними формами політичної інформації та виховання настав період повного їх занепаду. І викладачі-практики, і вчені-дослідники проблем політичної культури студентів все частіше заявляють про необхідність відродити такі форми роботи, як дискусійні клуби, студентські політичні театри, зустрічі з відомими політиками-професіоналами і таке ін. Добровільність цих заходів, наповнення новим змістом і демократична спрямованість, дасть можливість студентам через участь у них реалізувати на практиці інформаційно-пізнавальну, світоглядну, комунікативну функції політичної культури.

Привертає увагу ще один напрямок виховного процесу – студентське самоуправління і участь в управлінні ВНЗ. Адже це та сфера, де студенти можуть безпосередньо реалізувати своє розуміння демократизму управління. Чим більш зацікавлене ставлення адміністрації та викладачів до розширення участі студентів в управлінні вузу, тим реальніший, вагоміший і виховний, і професійний результати. Адже роль студентського самоуправління і участі в управлінні полягає в усвідомленні молоддю необхідності персональної відповідальності за прийняті рішення. А наявність саме цієї риси у свідомості студентів є підставою того, що їх політична (як і громадянська) активність носитиме конструктивний, суспільно-значимий характер [90].

Студентське самоврядування сприяє гармонійному розвитку особистості й формування навичок організатора, керівника або, принаймні, свідомого механізмів захисту своїх прав громадянина. Діяльність органів студентського самоврядування та студентських організацій у вищих

навчальних закладах узгоджується з адміністрацією і, тому не залежить від політичних партій та рухів. Як правило Статутом заборонена будь-яка політична діяльність у стінах ВНЗ. Це сприяє становленню неупередженого, об'єктивного погляду студента на події та розташування політичних сил у країні. Крім того, функціонування органів студентського самоврядування має важливе значення для розвитку демократії у вищій школі. Принципи студентського самоврядування сприяють підготовці студентів до свідомої і активної участі в громадському управлінні, розвитку соціальної активності й відповідальності; формуванню бажання творчої участі у справах колективу; створенню можливостей для підвищення соціально-політичній активності студентів через залучення їх до участі в різних формах діяльності; контролю за змістом діяльності колективів студентського самоврядування, виконанням рішень студентського колективу, реалізації студентами своїх прав [136, 6].

Подолання кризи у вітчизняному студентському русі можливе, на наш погляд, якщо вибір політичних орієнтацій молодими людьми поєднуватиметься з дієвим усвідомленням суспільних цінностей, шляхом залучення студентів до широкого спектру громадських ініціатив.

Хотілося б звернути увагу ще на такий фактор як тип та місце знаходження навчального закладу. В залежності від того чи то є невелике селище, чи обласний центр, чи столиця залежить якість підготовки та перепідготовки освітянських кадрів, забезпечення навчальними посібниками, запровадження нових курсів та методик викладання. Рівень урбанізації напряму впливає на соціально-політичне становлення особистості [14]. Наприклад, далеко не всі сільські середні школи мають можливість вводити до програми курси, які могли б познайомити учнів із структурою політичної системи суспільства, механізмами захисту громадянських прав, ієрархією органів влади та системою самоврядування.

Щодо вищої школи, то також велике значення має тип та характер певного навчального закладу. Наприклад, Львівський національний університет, Дніпропетровський національний університет, Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Національний університет „Києво-Могилянська академія” у силу якості свого професорсько-викладацького складу, матеріально-технічного забезпечення, мети виховної діяльності по-різному впливають на розвиток особистості громадянина в демократичній державі.

Таким чином, формування свідомого громадянина демократичної держави залежить від рівня його освіти, де особливе значення мають знання в галузі суспільних та гуманітарних наук, та активної громадської діяльності у своєму колективі чи спільноті. Метою вчителів, викладачів, вихователів, кураторів та інших працівників в галузі освіти повинен стати якісний підхід до викладання предметів, що пов’язані із державознавством, об’єктивне та шанобливе ставлення до свого предмету та тих цінностей демократичної держави, що засвоюються учнями та студентами. Але найголовнішим у справі громадянської освіти у демократичній державі є засвоєння та тлумачення прав та обов’язків громадянина цієї країни [44].

Узагальнюючи розгляд проблеми, ми відстоюємо думку про необхідність „наскрізного” методу у вирішенні питань політичного виховання в системі вищої освіти України. Йдеться про спрямованість усіх окремих етапів навчально-виховного процесу вузу на досягнення загальної мети – формування демократичної політичної культури молодого громадянина незалежної держави.

1. Актуальність проблеми формування демократичної політичної культури студентів вимагає концептуального переопрацювання змісту гуманітарних дисциплін, пошуку активних методів навчання. Студентам необхідно займатись активним аналізом, а не пасивним споживанням

політичних знань. Слід виховувати у них критичне ставлення до матеріалу, який вивчається, здатність до самостійних висновків, вміння застосовувати теоретичні положення в практичних діях.

2. Реформування політичної освіти та виховання у вузі полягає у заміні парадигми навчально-виховного процесу, в утвердженні принципу суб'єкт-суб'єктного підходу, у зміщенні акцентів детермінації суспільних процесів в бік людини, її індивідуальності. У змісті гуманітарних вузівських дисциплін повинна домінувати проблематика людини, суспільства, культури, науки, цивілізації у їх поєднанні, взаємовпливі та взаємозалежності.

3. До основних завдань, які стоять перед політичною освітою та вихованням у соціально-культурному просторі вищого навчального закладу відносяться: звільнення від залишків тоталітарної політичної культури, що є однією з умов відвернення конфронтації різних соціальних груп і політичних сил в суспільстві; відродження та модернізація форм і цінностей української історико-політичної традиції з поступовою адаптацією до сучасних демократичних цінностей, що є важливим чинником процесу входження України до Європейського Співтовариства; формування нових життєздатних синтезів у політиці та культурі, основою яких є взаємодія принципів національно-унікального, соціально-універсального (загальнолюдського) та особистісно-орієнтованого.

4. Проблеми формування політичної культури студентів вимагають реалізації у навчально-виховному процесі вузу ідей „політичної культуризації”, тобто прилучення індивіда до політичної культури не тільки через цілеспрямований вплив на нього, а, передусім, через втілення такої культури найрізноманітніші реалії оточуючого життя, включаючи і соціально-культурний простір вищого навчального закладу.

5. Невідкладними завданнями в розвитку політичної освіти є пошук і раціональне використання її потенціалу.

6. Кафедрам, викладачам політології прагнути підвищення якості викладацької і науково-дослідної роботи, забезпечення її високого професійного рівня, втілювати в педагогічну практику різноманітні активні форми навчання (лекція-діалог, семінари-дискусії, політичні клуби, ігри, конференції, олімпіади, обговорення актуальних питань, пов'язаних з політичними ситуаціями, втіленням в життя нової Конституції, виборами державних органів, діяльністю партій, громадських об'єднань тощо). Разом з бібліотеками навчальних закладів забезпечувати студентів необхідною науковою і методичною літературою, проводити тематичні виставки, інформаційні виступи перед студентами про новини політологічної літератури.

2.3. Форми політичної участі молоді в Україні та їх вплив на демократичний політичний процес

В наші дні молодь повинна бути орієнтована на виконання політичних, загальнодержавних справ, можливість вирішувати і свої завдання, повинна бути в постійному пошукові, будувати свою сім'ю, творити свою долю, дбати про рівень політичної культури та громадянського статусу. Так, з переходом до ринкових відносин, становленням демократичного суспільства суттєво змінюються не тільки ідеали молодих людей, а й суспільно-політичний ідеал ціннісних орієнтацій молоді і всіх інших вікових категорій громадян.

Участь у політичному житті є безпосереднім показником самовизначення особистості як суб'єкта політичного процесу, індикатором розуміння особою свого соціального статусу та політичних можливостей. Саме участь людини в політиці у кінцевому варіанті доводить, наскільки ця

сфера життєдіяльності здатна слугувати не тільки інтересам великих соціальних груп, але і потребам пересічного громадянина, звичайної людини.

Еволюція політичних систем і структур, оптимізація процесу досягнення ними цілей, у тому числі політичних, залежить передусім від того, наскільки суспільство оволоділо системою управління, організації й упорядкування суспільної діяльності. На кожному історичному етапі розвитку суспільства міра такого оволодіння визначається мірою пізнання багатогранності суспільних відносин, культурою суб'єкта політичного процесу, характером політичної діяльності, яка посідає значне місце в системі політичних відносин і життєдіяльності суспільства.

Суспільство - це соціальний організм, який виконує свої специфічні функції. Механізмом, що забезпечує життєдіяльність суспільства, є діяльність, спрямованість якої постійно ускладнюється. Сама діяльність слугує основою встановлення зв'язків і відносин між індивідами, соціальними групами і суспільством. Такі соціальні відносини виступають засобом використання соціальної енергії, особливою формою руху соціальної матерії. Цілеспрямовані відносини вносять у соціальне середовище упорядкованість, забезпечують самоорганізацію й еволюційні зміни в напрямку творення нових форм і життєдіяльності. Однією з таких форм є політична участь [182].

Адже політичні інтереси та політичні позиції індивідів реалізуються через участь у різноманітних формах політичного процесу - інституційних та стихійних. Спектр їх дуже значний, що є суттєвим показником розвитку самоврядних засад демократії, громадянського суспільства. Можна стверджувати, що чим більш досконалий та універсальний механізм включення людини в політику, тим більш демократичне суспільство.

Проблеми політичної поведінки, політичної активності давно привертають інтерес дослідників різних країн. Учені намагаються відповісти

на питання: чому людина бере участь у політиці, з чого складається її політична поведінка, які фактори впливають на вибір тих чи інших форм політичної участі, чому індивіди виражають свою підтримку чи незгоду з будь-якими політичними силами, курсами, інститутами і т. ін.

Існує безліч відповідей на ці питання, безліч підходів, у рамках яких висвітлюється, як правило, лише один з аспектів проблеми. Однак проблема політичної участі набагато складніша, ніж уявляється на перший погляд. Це пояснюється не тільки різноманіттям самого явища чи використанням різних методологічних підходів для його пояснення, але й існуючою термінологічною невизначеністю основних понять.

Звернемося до визначення змісту поняття політична участь. Більшість сучасних політологів вважають, що це залучення членів певної соціально-політичної спільноти до процесу політико-владних відносин, вплив громадськості на перебіг соціально-політичних процесів у суспільстві на формування владних політичних структур [182].

Політична участь сягає своїм корінням античних часів, коли розпочиналося становлення первісних форм державності і типів владування. В пізніші історичні епохи політична участь набувала додаткових рис. У новітні часи політична участь розглядалася головним чином як безпосередня участь громадян у виборах і державному правлінні. Так, у Н. Макіавеллі вона знайшла відображення в описі оптимальних моделей політичної стратегії правителів, у Ш. Монтеск'є – форм і принципів власне державного правління і т. ін. У середині ХХ століття поняття „політична участь” стало набувати дедалі ширшого тлумачення: дослідники суспільних процесів (зокрема С. Барнз, М.Конвей, Л.Мілбр, Н.Най, Г.Перрі та ін.) почали використовувати його як критерій якісних особливостей різних суспільно-політичних систем, за яким оцінюються наслідки діяльності державних політичних інститутів, а також ступінь впливу на політичне життя низки інших чинників

(національних традицій і звичаїв, рівня політичної культури, складу правлячих еліт і т. ін.).

Політична участь – це залучення членів соціально-політичної спільноти в існуючі всередині неї політичні відносини і структуру влади. Більш конкретно політичну участь розглядають як участь громадян у певних справах держави [61]. Інакше кажучи, політична участь – „добровільна діяльність, завдяки якій члени суспільства беруть участь у виборі правителів і, прямо чи непрямо, в формуванні державної політики” (Х.Маккроскі)[170, 174.]. Завдяки політичній участі, по-перше, створюються умови для якнайповнішого розкриття потенціалу особи, що є необхідною передумовою ефективного вирішення суспільних завдань. По-друге, політична участь сприяє встановленню тісного взаємозв'язку політичних інституцій із громадянським суспільством, контролю за діяльністю політико-управлінських структур з боку народу.

Активне включення особи в політичний процес потребує певних передумов, їх можна поділити на три групи: матеріальні, соціально-культурні, та політико-правові. Крім того, політичну участь особи, ту чи іншу форму цієї участі обумовлюють: політична система, соціальне середовище, політичні й неполітичні чинники процесу політичної соціалізації. Але, вочевидь, обмежуватися цим не можна. Якщо виходити з того, що людина взагалі – істота біосоціальна і що відповідно у структурі особистості вирізняють соціальний та природний компоненти, то слід визнати, що на діяльність конкретної особи в політиці, взагалі на її політичну поведінку впливають світогляд, політична свідомість і політична культура особи, її власні цілі, цінності, стереотипи, настанови, мотиви, інтереси й потреби.

Не можна забувати і про психологічні та біологічні елементи особи (мислення, темперамент, воля, пам'ять, стан фізичного та психічного

здоров'я, стать, вік тощо), які також впливають на політичну поведінку людини.

Політична участь може бути виражена через наступні дії:

- делегування повноважень (електоральна поведінка);
- активістська діяльність, спрямована на підтримку кандидатів і партій у виборчих кампаніях;
- відвідування мітингів і участь в демонстраціях;
- участь у діяльності партій і груп інтересів.

Розглянемо найпоширеніші концепції, що пояснюють причини політичної участі. Згідно з теорією раціонального вибору, більшість людей схильні до раціональної поведінки (не слід ототожнювати з логічною поведінкою). Прихильники такого погляду вважають, що людина намагається в усьому, в тому числі й у політиці, досягти максимального результату за рахунок оптимальних, часто найменших затрат і зусиль.

Адепти теорії так званої мічиганської моделі на протигагу теорії раціонального вибору вважають, що в політичній діяльності домінує партійна ідентифікація людини, яка є результатом або похідною від політичної соціалізації.

Представники так званої психологічної школи вважають, що домінуючими у політичній участі й діяльності є мотиви та установки людини. А тому важливо вивчати взаємозв'язок, взаємовплив установок особи та її поведінку, конкретні дії.

Вибір молоддю політичних орієнтацій – одна із важливих проблем політичної психології. Завдання психології політичного вибору можна вбачати у таких діях:

- пояснення феноменів політичного вибору у психологічному аспекті;
- прогнозування поведінки вибору об'єктів та суб'єктів політичного вибору;

- психологічному обґрунтуванні та пошуку стратегій на політичний вибір;

- розвитку здатності до конструктивного політичного вибору тощо.

Психологічний підхід до суспільно-політичного вибору відбувається при будь-якій політичній системі. Форма та рівні такого політичного вибору залежать від характеру самої системи та політичної культури, що притаманні даній системі, де здійснюється політична участь.

У вітчизняній політичній психології виокремлено чотири найбільш поширені підходи до вирішення цього процесу.

Перший підхід – історичний – пропонує розглядати будь-який політичний вибір як реакцію електорату на ту чи іншу конкретну історичну ситуацію, в якій на даний час перебуває суспільство.

Другий підхід можна назвати маніпуляційним. В його основі лежить уявлення про залежність ідейно-політичних позицій електорату від способів „обробки” свідомості громадян засобами масової комунікації.

Третій підхід – індивідуально-психологічний. Він базується на думці про те, що стійкі характерологічні риси індивідуальної психіки (вроджені чи набуті) впливають на суспільно-політичні позиції особистості. Людина з сильним „Я” швидше підтримає той політичний рух, який створює для громадян умови власного вибору, а не державні обіцянки, які часто мають місце в реальній політичній практиці України.

Четвертий підхід – соціологічний, який ставить завдання про необхідність аналізу громадської думки щодо проблеми. Якщо чесно викривати негаразди у суспільстві, то за психоаналізом, суспільство буде налаштоване на пошук шляхів подолання проблем.

На думку прихильників інституціонального підходу до визначення особливостей політичної участі, політична участь залежить не від конкретних психологічних характеристик особистості, її соціального статусу,

ріння освіти, а від можливостей громадян (виборців) впливати на уряд, владу [177, 188].

Цікаву типологію політичної участі розробив американський соціолог Л.Мілбрет, запропонувавши досить своєрідну шкалу „підвищення” участі в політичних процесах:

1. Носіння або демонстрація плакатів і афіш, оформлення політичних стендів, епізодична участь у політичних дискусіях (навчальна діяльність).

2. Участь у політичних зборах або мітингах, підтримка грошовими пожертвами, контакти з офіційними особами або політичними лідерами (проміжна діяльність).

3. Керівництво державними або партійними закладами, забезпечення партійних фондів; участь у закритих або таких, що виробляють стратегію, засіданнях, постійна участь у проведенні політичних кампаній і виборів (активна діяльність) [169].

Докладною, на нашу думку, є класифікація типів політичної участі представлена англійським вченим А.Маршем [229]. Згідно думки вченого, існують два основні типи політичної участі: ортодоксальний тип, до якого вчений відносить участь, що забезпечує сталість та функціонування політичної системи, а також вимоги до неї, які мають вираз у законних формах і неортодоксальний тип, до якого належать несанкціоновані дії, пов'язані з відображенням вимог або спрямовані проти політичної системи (протестна поведінка). Окремий тип складають політичні закони, тобто політична діяльність з використанням нелегітимного насильства.

На підставі об'єктивної характеристики діяльності та суб'єктивного сприйняття політики людиною, розуміння власної ролі в ній, науковці виділяють наступні рівні участі [169]:

1. Реакція (позитивна чи негативна) на імпульси, що надходять від політичної системи, від її інститутів або їх представників, яка не пов'язується

з необхідністю високої активності людини, епізодична участь у політиці.

2. Діяльність, пов'язана з делегуванням повноважень: участь у виборах (місцевих та державного рівня), референдумах тощо.

3. Участь у діяльності політичних та суспільно-політичних організацій (партіях, групах тиску, профспілках, молодіжних політичних об'єднаннях тощо).

4. Виконання політичних функцій в межах державних інститутів, включаючи засоби масової інформації.

5. Професійна, керівна політико-ідеологічна діяльність.

6. Участь у позаінституціональних політичних рухах і акціях, спрямованих на корінну перебудову існуючої політичної системи.

Рівень політичної участі, її масштаби є показниками ступеня демократичного розвитку суспільства, рівня загальної та політичної культури його громадян, найрізноманітніших суб'єктів політики.

Доцільно, на нашу думку, дати коротку характеристику найбільш розповсюдженим з них. Серед таких треба назвати електоральну участь. До інституційних, найбільш масових можливостей реалізації політичної позиції суб'єкта відносять його електоральну участь - участь у виборах і створенні органів представницької демократії. Значущим для політичної системи напрямком реалізації політичної поведінки індивідів у межах конвенційних форм політичної участі є їх участь у референдумах, плебісцитах та інших формах реалізації принципів прямої демократії та вираження громадської думки. Проте цей тип включення в політику має в цілому епізодичний характер. Більш систематично становлення та реалізація людини як суб'єкта політики відбувається через участь у функціонуванні політичних партій та громадсько-політичних рухів, об'єднань.

Участь у інституційних формах реалізації політики надає специфічного характеру політичній поведінці людини, оскільки її основою є

індивідуальний (раціональний чи емоційний) вибір. Звичайно, що політична поведінка індивіда може спрямовуватися ззовні, зокрема сьогодні в межах значної кількості політичних систем фіксується маніпуляція політичною свідомістю індивіда. Але коли йдеться про демократичні країни, то переважно політична участь людини в політичному процесі зумовлена її інтересами і потребами. Людина самостійно вирішує, як поводити себе в тій чи іншій ситуації.

Під видами електоральної участі розуміють:

- голосування (центральний і найбільш масовий аспект політичної участі в сучасних системах);
- участь в політичних кампаніях;
- особисті контакти з політиками;
- участь в місцевому політичному житті (в рамках діяльності локальних співтовариств);
- участь в акціях протесту (конфліктна участь) та інші.

Як визначають дослідники, в західних суспільствах найбільш розповсюджена участь в вигляді співробітництва громадян і структур державного чи місцевого управління. Вибір тих чи інших конкретних форм участі обумовлений, таким чином, традиційним соціокультурним контекстом даного суспільства, а також характером інституціоналізації участі в процесах планування і прийняття рішень.

Існують основні форми участі громадян у політичному житті: безпосередня і опосередкована.

Безпосередня — це участь (волевиявлення) у референдумах, виборах.

Опосередкована — це участь у діяльності різних партій, об'єднань, груп, спілок.

У сучасній політології склалася класифікація політичної участі за видами: активна і пасивна, індивідуальна і колективна, добровільна і

примусова, традиційна і новаторська, легітимна і нелегітимна. Залежно від цього розрізняють політичну участь: у виборах, референдумах, формуванні представницьких органів різних рівнів – від місцевих до центральних; у прийнятті рішень; в управлінні та самоврядуванні; і виборі політичних лідерів і контролі за їхньою діяльністю; у прийнятті, реалізації й охороні законів; у виборчих політичних кампаніях, демонстраціях, мітингах, пікетуваннях, зібраннях; у засвоєнні й передачі політичної інформації; у страйках; в масових кампаніях громадянської непокори, визвольних війнах і революціях; у діяльності політичних партій і громадсько-політичних об'єднань; безпосередня політична діяльність у формах і на посадах, пов'язаних з виконанням функцій представника влади, депутатського корпусу тощо; політична діяльність, яка фактично є для людини основним заняттям, джерелом її існування (державні діячі, лідери політичних партій, об'єднань, теоретики-ідеологи та ін.).

За масштабами політичну участь поділяють на місцеву, регіональну та загальнодержавну. На ступінь політичної участі впливають: політичний режим; соціокультурне і географічне середовище; рівень освіти і ступінь доступу до інформації; рівень інституціоналізації суспільства; матеріальні можливості суб'єктів політичної участі і т. ін.

Політична участь в сучасних умовах глобальних процесів – суверенізації, інтеграції, формування нового світового порядку – виступає як одна з основних характеристик демократії, як засіб політичної соціалізації та політичного виховання, розв'язання конфліктів, боротьби з бюрократією і політичним відчуженням мас.

В перехідних суспільствах ключові, владні позиції залишаються у руках представників старої еліти, тоді відбувається репродукція еліти, якщо ж ці позиції завойовують представники нової еліти, яка ще формується, то йдеться про циркуляцію еліти. У стабільному, демократичному суспільстві

політична та управлінська еліти постійно циркулюють. Такий процес можна вважати демократичним механізмом, що перешкоджає монополізації влади, погіршенню якості еліти, застою у світогляді та у вікових категоріях кадрів та політичних ідей у соціально-політичному процесі. В такому контексті мусить мати місце просування здібних підготовлених до управління та політики людей з не еліти в еліту. Стабільна демократія потребує ставитися до політики не як до „мистецтва воювати”, а як до „мистецтва домовлятися” між собою за допомогою команди політиків-фахівців, які спроможні йти на ризик, спроможні працювати ефективно, чесно, слугуючи суспільству, а не команді олігархів та корумпованих чиновників. Приблизно так думають на сьогоднішній день молоді люди, особливо молоді політики.

Своєрідність і особливості політичного процесу завжди зумовлені відповідною політичною поведінкою, діяльністю його учасників, суб'єктів. У свою чергу, політична діяльність визначається власне природою політики - встановленням відповідних політичних відносин між суб'єктами політики, які мають не лише однакові, а й протилежні запити й інтереси, судження і напрямки активності.

У сукупності політична поведінка різних суб'єктів є тією взаємодією, яку називають політичними відносинами.

Політичні відносини мають відповідні особливості і характеристики. Вони виникають й існують за активної участі свідомості і проявляються через відповідні вчинки, процеси. Розрізняють дві форми існування політичних відносин: політичну діяльність і політичну організацію. Якщо в політичній діяльності відбивається динамізм політичних відносин, їх залежність від зусиль конкретних учасників політичного процесу, то політична організація відображає відповідну структурованість політичних відносин, їх сформованість на основі відповідних норм і правил. Останній аспект політики часто ще називають інституціональним.

Політична участь не тільки забезпечує реалізацію інтересів і запитів громадянина у процесі політичної діяльності, а водночас, як уже зазначалося, є дієвим засобом політичної соціалізації, формування політичної культури, громадянської позиції особи.

У процесі політичної діяльності політик, громадський діяч неодмінно вступає у певні контакти, відносини з державою, владою, іншими політиками, засвоює ідеологію, бере участь у політиці. Ці відносини багато в чому визначаються тим, наскільки політик знає їхню суть, особливості функціонування, володіє прийомами або технологіями політичної діяльності. Скажімо, необхідно добре усвідомити, що таке держава, коли і як вона виникає, які її функції, щоб вилити на реорганізацію держави, здійснення реформи політичної системи держави тощо. Те саме стосується і політичних режимів, оскільки політикові доводиться жити і діяти не взагалі, а в умовах існування конкретного політичного режиму, політичних партій, громадських об'єднань, інших суб'єктів політики.

Нині до політики, в широкому розумінні цього явища, залучена переважна більшість пересічних громадян (зокрема молоді) України, що засвідчує їх небайдуже ставлення до того, що безпосередньо відбувається в державі. Так, останнім часом в Україні спостерігається досить висока активність громадян під час виборчих кампаній, опитувань громадської думки, інших суспільно-політичних акцій, що є помітною ознакою демократичного, поступального розвитку суспільства.

Становлення України як суверенної, соборної, демократичної держави - процес складний, довготривалий і далеко не однозначний. Кардинальні зміни відбуваються в усіх без винятку сферах життя нашого суспільства, але найпомітніші з них ті, що стосуються свідомості громадян, їхньої життєвої позиції, участі у державотворчих процесах.

Такі позитивні кроки багато в чому зумовлені розвитком соціально-

політичних процесів, формуванням нової генерації політичних, державних, громадських діячів, підвищенням соціальної активності дедалі більшої кількості наших співвітчизників. Інакше кажучи, нині потрібні люди не лише небайдужі до того, що відбувається в державі загалом, потрібні активні учасники конструктивних економічних, політичних, духовних процесів, люди, які певною мірою, а ще ліпше - досконало володіють політичними технологіями.

Політична участь реалізується через відповідну політичну поведінку, діяльність. Тому необхідно визначити психологічні особливості взаємозв'язку особи і політики.

Соціальні, політичні науки розглядають особу як соціальний індивід, своєрідний первинний, неподільний елемент політичної системи, як окрему людину, що має політичні права і свободи і несе персональну відповідальність за акти своєї поведінки у політичній сфері [166].

Психіка і поведінка людини є продуктами біологічних і соціальних процесів. Ми поділяємо точку зору, що в переважній більшості сучасних суспільств люди вибирають ті мотиви і цінності, мету і засоби, ту лінію поведінки, якими вони керуються саме в суспільно-політичному житті.

Особа є об'єктом і суб'єктом політики водночас. З одного боку, навіть усупереч бажанню, тією чи іншою мірою людина перебуває під впливом політики, політичних процесів, а з іншого - як носій певних політичних якостей людина залучається до конкретного політичного процесу як представник держави, нації, народу, соціальної групи.

Кожній людині властиве індивідуальне ставлення до політики, її участь у політичних процесах залежить від особистісних характеристик, а також від конкретних матеріальних, соціально-культурних, політико-правових умов. Так, малоосвічена, з невідповідною політичною культурою людина найчастіше є простим об'єктом політичного впливу, маніпулювання з боку

інших. У суспільствах з демократичними засадами і нормами безпосередню участь у політичних процесах беруть значно більше людей, ніж у суспільствах, де демократія ще неусталена.

Поведінкові реакції особистості пов'язуються передусім з виборчою активністю. Має місце закономірність: ті молоді люди, які звинувачують себе в своїх поразках, невдачах (на відміну від тих, хто приписує собі всі досягнення) відмовляються від політичної активності, навіть від найпростішої її форми – голосування. Важливими формами політичної діяльності молодь визнає страйк, участь у мітингах. Активну участь громадян в політиці, як цінність демократії, молодь асоціює із сильною державою. Терпимість, як показник демократичності, на поведінковому рівні виявляє зовсім незначна частка молоді, як правило, аполітичної.

Таблиця 2.3.1

Найбільш ефективні форми політичної участі [216]

Форми політичної участі	2000 р., Україна, % відповідей
Збирання підписів під колективними відозвами	17
Законні мітинги та демонстрації	20
Участь у передвиборчих кампаніях	20
Загроза страйком	7
Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	7
Несанкціоновані мітинги та демонстрації	2
Незаконні страйки	2
Голодування протесту	3
Пікетування державних установ	7
Захоплення будинків	2
Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань	2

Як бачимо, участь у передвиборчих кампаніях, законних мітингах і демонстраціях, а також у збиранні підписів під колективними відозвами є найефективнішими засобами обстоювання своїх прав та інтересів. Цю тенденцію слід оцінити позитивно, бо вона віддзеркалює зростання активності громадян (молоді) саме в конвенційних формах. Неконвенційні форми політичної участі підтримує, в якості найефективніших засобів обстоювання своїх прав та інтересів, приблизно четверта частина населення.

Зміни, які відбуваються в свідомості українського суспільства, сприяють появі нових форм політичної поведінки. Вище вже йшлося про деякі особливості політичної поведінки, спробуємо проаналізувати це більш детально.

Сучасні дослідники визначають політичну поведінку як вплив на процес прийняття і здійснення політичних рішень, що торкаються великого кола людей, їхньої мети й інтересів, підкреслюючи їх прагматичний характер, збалансованість щодо реальних можливостей, залежність успіху від зв'язку з різними організаціями [17].

Класики європейської й американської демократичної думки вважали, що пануючою формою політичної поведінки повинна бути безпосередня активна участь у політиці певного кола громадян, що робило б демократію живою владою народу.

На відміну від уявлень теоретиків класичної демократії, сучасна держава і суспільство не є більше двома окремими сферами. Держава поширила багато своїх функцій на суспільство, а суспільство, у свою чергу, значно підсилило свій вплив на державу.

Шляхом розширення суспільних задач держава закріпила за собою розширення політичного регулювання життя суспільства, стирання розходжень між приватним і публічним життям, політизацію життєвого світу людини. Тому змінився характер політичної поведінки й участі в політиці.

Форми політичної поведінки:

- участь у виборах у вищі і місцеві органи влади, у виборах глави виконавчої влади;
- членство й активна робота в політичних партіях і профспілках;
- участь у нових соціальних рухах, цивільних ініціативах, дозволених мітингах, демонстраціях, особливо тоді, коли така участь спрямована на вирішення конкретних проблем;
- особисті контакти з депутатами, політиками, які служать в органах влади і управління, вплив на них.

Політична поведінка визначається декількома політичними позиціями, пов'язаними зі світоглядними установками громадян:

- активна політична позиція, що означає зацікавлену участь громадян у політиці;
  - позиція „політичної апатії” (коли громадянам все одно, хто править).
- Прихильники цієї позиції не є противниками демократії, але і нічого не хочуть для неї робити [170].

Між активною політичною позицією і політичною апатією існує цілий ряд проміжних політичних позицій, що відповідають політичним установкам, які характеризують ступінь участі в політиці й особливості політичної поведінки.

У сучасній політичній соціології досліджують такі аспекти політичної поведінки:

- інституціональні можливості особистої участі в політиці;
- участь у політиці через організації;
- стихійна політична поведінка (участь у демонстраціях, громадських ініціативах, масові політичні феномени);
- соціальна поведінка в широкому розмінні цього слова, якщо політичну поведінку розуміти як її складову частину.

Предметом емпіричних досліджень є зміст особистих політичних установок, політичні цінності, настрої, вплив об'єктивних обставин на політичну поведінку.

Виокремлюють два основних типи політичної поведінки: закритий і відкритий [148].

Для закритого типу політичної поведінки характерна політична бездіяльність, або так звана нульова політична активність. Її причиною є те, що окремі люди реально не можуть займатися політичною діяльністю, не мають для цього відповідних можливостей.

Зрештою, перешкоджати політичній діяльності можуть апатія (відсутність інтересу до політичної діяльності), аномія, тобто такий стан психіки людини, коли вона відчуває, що фактично політичне життя проходить мимо неї. Участь у політичній діяльності залежить також від матеріальних, соціально-культурних і політико-правових умов, що існують у суспільстві. Політична бездіяльність - складне і неоднозначне явище, значною мірою зумовлене особистісними рисами і характеристиками людини.

Для другого типу політичної поведінки - відкритого - властива здебільшого вмотивована, цілеспрямована, раціональна, відповідно психологічно й емоційно зумовлена політична діяльність.

Щодо політичної діяльності актуальними виступають мотиви політичної участі або неучасті індивіда.

Для розуміння політичної поведінки важливо з'ясувати потреби та інтереси, які спонукають людей до участі в політиці. Психологи стверджують, що участь у політиці, здійсненні влади є однією з основних потреб особи. Вона виявляється у прагненні особи до свободи, незалежності, переважання, панування над іншими, високого статусу, престижу, слави, задоволення матеріальних потреб тощо. Залежно від переважання тих чи

інших потреб формується відповідний тип і вид політичної поведінки.

Усвідомлена потреба – це інтерес, який є найважливішим мотивом політичної діяльності. Джерелом мотивації політичної дії є наявність певної проблеми в життєдіяльності тієї чи іншої спільності людей або індивіда, усвідомлення необхідності її розв'язання. На основі цього виникає психологічний імпульс готовності до дії і впевненості в можливості успіху. Мотивами переходу від розуміння проблеми до дій для її розв'язання можуть бути усвідомлення громадянського обов'язку, інформація, невдоволення або прагнення до досягнення мети. Залежно від домінування того чи іншого мотиву формується характер політичної поведінки. Вона може мати вигляд суто емоційної реакції на ту чи іншу подію або бути продуманою системою дій, спрямованих на реалізацію певної програми [231].

У політичній науці існує також традиція аналізу політичної поведінки залежно і від її підсвідомої мотивації, неусвідомлюваних засад, таких, як потяг до агресії, сексуальне утвердження, почуття вини тощо. Такий підхід дає можливість з'ясувати особистісний сенс політичної поведінки.

Для розуміння мотивів політичної поведінки в її найпоширенішому вигляді потрібно враховувати, що сприйняття насамперед власної користі є нездоланною рисою людської природи, і ставлення людини до політики зумовлюється передусім прагненням реалізації особистих інтересів. Прагнення людини до влади не в останню чергу пов'язане з тим, що оволодіння нею є найкоротшим шляхом до встановлення особистого впливу і збагачення [231].

До найбільш загальних мотивів відносять ідеологічний, нормативний та ролевий. Перевага ідеологічного мотиву означає, що особистість бере участь у політичному житті, підтримуючи офіційну ідеологію суспільства. Такий мотив забезпечує ідентифікацію особистих політичних цінностей з політичними цінностями держави, останні фактично входять до складу

структури особистості. Але розходження між особистостями і політичними настановами може викликати негативну реакцію проти держави і політичної системи. Нормативний мотив означає, що політична поведінка людини базується на правилах, встановлених політичною системою, але без співвідношення їх з особистими цінностями та настановами. Індивід визнає силу влади, підкорення політичній системі він розглядає як виключно вірну та цінну орієнтацію. Ролеві мотиви пов'язані з тією соціальною роллю, яку індивід виконує в певній політичній системі. Поведінка людини і перевага цього мотиву прямо пов'язана із соціальним станом та власною самооцінкою. Існує залежність: чим нижчим є соціальний стан особистості, тим більш вірогідним стає радикальний настрій особистості проти існуючої влади.

Значний внесок у дослідження мотивів залученості індивіда в політику зробили представники гуманістичної психології. Засновник цього напрямку психології А.Маслоу виділяє п'ять основних мотивів особистості: фізіологічні (голод, спрага, сон тощо), потреба в безпеці (стабільність, порядок), потреба в коханні (сім'я, дружба, ідентифікація з групою, нацією), потреба в самоствердженні (самоповага, визнання), потреба в самоактуалізації (розвиток здібностей), котрі створюють сталу ієрархію у вигляді піраміди, основу якої становлять фізіологічні потреби, що вважаються нижчими, а вершину – потреба в самоактуалізації. Згідно з концепцією А.Маслоу, „вища природа людини спирається на її нижчу природу, потребує її як основи і зазнає невдачі, якщо її немає”. Тобто „для більшості людства природа людини є недосяжною без задоволення нижчої природи, як її бази, основи” [72, 246].

Такий підхід можна використати і при дослідженні політичної поведінки, діяльності. При цьому фізіологічні потреби в політичній сфері трансформуються в потребу підвищення життєвого рівня; потреба в безпеці – в прагнення до соціального миру, порядку й законності; потреба в коханні,

належності – в потребу соціальної ідентичності (почуття належності до певної соціальної групи, партії, руху тощо); потреба в самоствердженні – в потребу підвищення соціального статусу і престижу; потреба в самоактуалізації – в потребу реалізації своїх інтересів та переконань у політичній сфері.

В суспільстві, в якому не задовольняються первинні, нижчі потреби індивіда, політична поведінка та участь визначатимуться насамперед незадовільними соціально-економічними потребами, а також потребою в соціальній та правовій захищеності, а не прагненням втілити свої цінності та інтереси досягти гуманних цілей. Молодь занепокоєна низьким рівнем життя, зростанням злочинності і проблемами безпеки, погіршенням екологічної обстановки. На останніх позиціях стоять проблеми політичного характеру (вибори, стан відносин України з іншими країнами). Відповідно до цього і залучення до політики молоді відбувається під гаслами підвищення життєвого рівня, соціального захисту, боротьби із злочинністю тощо [44].

Важливого значення у контексті політичної психології набувають психологічні складові політичної поведінки людей, а отже й політиків. Загалом психологи виокремлюють три форми прояву активності людини: інстинктивну, навичкову та розумову. Відповідно до цієї класифікації розглядають і різновиди політичної поведінки. Фактично в політиці спостерігаються всі прояви людських інстинктів: самозбереження, жорстокість, агресія, насилля, солідарність та ін.

Коли говорять про політичні навички, то мають на увазі певні вміння, звички, стереотипи. Однак потрібно враховувати, що навички не завжди сприяють позитивній діяльності політика. Старі навички, наприклад, гальмують діяльність політика в нових умовах. Втім, будь-яка політична система вкрай зацікавлена, щоб населення, пересічні громадяни, а не лише професійні політики, мали певні політичні навички. Основною ознакою

розумової політичної поведінки є цілеспрямованість. Її забезпечують за рахунок усіляких програм, ідеологічних схем, концепцій, акцій, кампаній тощо.

Механізм політичної поведінки неоднозначний і складний. Незалежно від власного бажання кожен політик тією чи іншою мірою виконує багато функцій, основними з яких (згідно з їхнім суспільним, політичним значенням) є такі:

- об'єднання суспільства, громадян навколо певних цінностей, інтересів, мети і завдань. Особливо яскраво ця функція простежується в діяльності політиків - лідерів політичних партій, об'єднань;

- пошук і прийняття оптимальних політичних рішень. Реалізація такої функції потребує певних аналітичних навичок, уміння порівнювати, вибрати найефективніші рішення. Це значною мірою залежить від певного політичного чуття, вміння передбачати, прогнозувати, а то й ризикувати заради досягнення очікуваного результату;

- захист громадян від проявів беззаконня, самоуправства бюрократії, підтримання громадського порядку. Ця функція, як ніяка інша, експлуатується найчастіше, нерідко стаючи знаряддям дешевого популізму;

- зміцнення політичних зв'язків з масами. Без цього політик швидко відчужується від своїх прихильників;

- ініціювання, оновлення та генерування оптимізму і соціальної енергії мас, мобілізація їх на реалізацію певних цілей і завдань. Ця функція широко використовується політиками-популістами, трибунами, майстрами виголошування гучних промов, людьми, що добре володіють словом і пером [169].

Українська дослідниця Л.П.Нагорна виділяє такі нові закономірності політичної поведінки: „По-перше, різко зростає роль індивідуальної ініціативи як форми соціальної і політичної творчості. По-друге, змінюється

тип конформізму: якщо за стабільних умов він виявляється у підпорядкуванні меншості більшості, то тепер більшість некритично приймає позицію меншості. По-третє, нееквівалентний розподіл суспільних цінностей зумовлює тотальну „кризу легітимності” – і меншість і більшість починають відверто зневажати закони. По-четверте, порушення соціальної рівноваги обертається порушенням балансу між минулим і майбутнім. На цій основі або відроджуються імперські амбіції, супроводжувані „міражами” великих держав, або, навпаки, кут зору звужується до найближчого простору соціального або фізичного виживання [138, 212].

С.Верба і Л.Пай виділили наступні різновиди політичної участі: цілком пасивні форми політичної поведінки; участь людей тільки у виборах в представницькі органи влади; залучення індивідів тільки до вирішення місцевих проблем; політична поведінка активних учасників передвиборчих кампаній; політична поведінка активістів; участь як форма професійної політичної діяльності [19, 189].

Залежно від характеру політичної поведінки виділяють мобілізаційну і автономну участь. Автономна участь характеризується самостійним і незалежним вибором суб'єктом політичної мети і засобів її досягнення. Мобілізаційною вважається участь примусова, незалежно від того, ґрунтується політична діяльність на почутті обов'язку чи залежності, страху, підкупу і таке інше.

Взагалі особливостями політичної участі в сучасній Україні є спонтанно-стихийний, майже не регульований характер дій; суперечливі механізми політичного впливу і протиріччя інтересів великих і малих соціальних груп. Становлення правових форм політичної участі в Україні ускладнюється відсутністю стійких традицій політичного плюралізму, який, поки що, більшою мірою, виступає як плюралізм заперечення чужих поглядів і позицій замість утвердження своїх власних. Сімдесят років за людей

думали, і наявність своїх власних поглядів розцінювалась як тяжкий гріх. Тому і політичні лідери, і державні чиновники часто зважають лише на свою думку, не прислухаються до міркувань інших. Це і вносить до політичного процесу агресивні форми політичної участі, ворожнечу. У суспільній свідомості стикаються ідеї волонтаризму, тоталітаризму, авторитаризму й демократизму. Узгодити ці процеси, надати певний напрямок політичній участі за таких умов дуже важко.

В останні роки Україну охопила хвиля мітингів, демонстрацій, страйків. Такою мітингово-демонстраційною активністю західні держави „перехворіли” ще у 60-ті роки. Саме тоді була висунута теза про необхідність навчання громадян, котрі залучаються до політики, правил гри, за якими має розгортатися демократичний політичний процес. Тому, на нашу думку, саме сьогодні в Україні постає гостра потреба у навчанні людей (в тому числі і молоді) правил цивілізованої політичної участі.

Розв’язання проблем навчання політичної участі, як завжди, у нас розпочалося за стандартною схемою – із засудження і приниження участі, побоювання того, що широке залучення до прямих форм політичної участі та до активних дій може призвести до ефекту натовпу й зрештою до екстремізму.

Треба усвідомити, що люди, поєднані суспільною метою, - це не завжди натовп. Мітинги необхідні людям, щоб відкрито висловлювати свої позиції, своє ставлення до влади, щоб розв’язувати питання суспільного буття, щоб зрозуміти, хто вони, чого хочуть і як цього можна досягти.

Мітинг – це відкрита політична діяльність, пряма форма політичної участі, й напевно, у демократичному суспільстві необхідна своєрідна його канонізація. Це сприятиме вгамуванню надмірних пристрастей та формуванню соціальної відповідальності. Якщо мітинги забороняти або постійно давати їм негативну оцінку, емоції людей зрештою перейдуть межі

дозволеного і спричинятимуть до активних антисуспільних проявів. В українському суспільстві накопичився величезний потенціал деструктивних емоцій, їм конче потрібен вихід, і його, як відомо, дають мітинги.

Зрозуміло, що в жодному разі не треба забувати про закони, за якими діє стихійно сформована спільність людей, яка об'єднується на невеликий термін за тими або іншими мотивами. Тут відбувається взаємовплив емоційного стану суб'єктів політичного процесу – збудження, агресія, незадоволення існуючим перебігом подій. Саме тут з'являється дуже важливий і небезпечний елемент впливу на маси – елемент легкого навіювання. За таких обставин суспільство стає легко програмованим на знищення, руйнацію, і саме цим можуть скористатися певні політичні кола. В подібних випадках до політичної участі залучається натовп, а історія свідчить, що охлократія – влада натовпу – дуже небезпечне явище.

Для українських людей мітинги стали сходинкою від конформізму та соціальної апатії до розуміння себе вже не як „гвинтика” системи, а як громадянина, для якого важлива участь у змінах, перебудові політичного життя [182].

У деякі періоди життя демократичних суспільств політична участь громадян переходить на рівень демонстрацій, бойкотів, страйків, пікетувань та інших форм прямої дії. Політичний протест – це прояв негативного ставлення до політичної системи загалом, її окремих елементів, норм, цінностей, вироблених рішень, у відкрито демонстративній формі.

Протестна поведінка, прямі (у тому числі й не конвенційні) дії набули певного поширення, оскільки вони є безпосереднім способом політичної участі громадян. Проте цей спосіб політичних дій має й свій негативний бік. Право на протест, демонстрацію, мітинг у випадку зловживань чи крайнього загострення протистояння може призвести до насильства, руйнівних наслідків і навіть людських жертв. Прямі дії, які виходять з-під контролю,

ведуть до хаосу, порушення громадського порядку, до занепаду демократичного процесу, що може мати своїм наслідком втрату прав і свобод людини.

В цілому протести є випробуванням демократії. Вони покликані радше надавати громадянам реальну можливість виразити свої інтереси та переконання, а не служити засобом примусу чи залякування. Тому треба усвідомлювати різницю між мирним протестом, метою якого є отримання підтримки широкого загалу, та руйнівним, деструктивним протестом, який призводить до розколу суспільства та втрати підтримки. Хоча молодь є більш схильна до радикальних активних дій, але підтримує законні, дозволені форми протесту [182].

Придушення мирних протестів в ім'я порядку може перетворитися в репресії; але й дозволяти неконтрольовані протести – значить заохочувати до анархії, хаосу.

У кінцевому підсумку все залежить від відданості громадян (зокрема молоді) демократичним цінностям та інститутам, правам і свободам окремої людини. Бажано, щоб протести використовувались тільки для організації публічного тиску проти несправедливої політики і не були домінуючою формою громадянської участі.

Своєрідним чином в Україні набула поширення така форма політичної участі як голодування за політичними мотивами. У своєму прагненні прискорити оновлення держави частка заполітизованих громадян вдається до таких форм протесту, надто розсуваючи межі простору можливого, розумного й припустимого. У надзвичайних випадках, коли йдеться про життя і смерть, про долю народу й держави, така форма протесту, мабуть, прийнятна, але завжди вимагає ретельної зваженості, аби не перетворювати її чи то на знаряддя фанатизму, чи то на фарс, дурну моду або звичайний шантаж. Такі акції руйнівні, оскільки, стаючи звичними, вони постачають

енергію ненависті.

Ще один цікавий аспект – масовий виборець прагне бачити на політичній арені партії зі справді європейськими демократичними ідеологіями, а не їхні муляжі, створені московськими політтехнологами.

Ці факти свідчать про початок процесу становлення демократичної політичної культури.

Зокрема молодіжний рух зіграв значну роль в процесі становлення незалежної демократичної України. Нещодавньою участю в подіях Помаранчевої революції українська молодь зламала стереотипні уявлення про свою пасивність та аполітичність, довівши, що їй не байдуже майбутнє України. Українська „Помаранчева революція” показала, що молодь справді може змінити світ. Якщо не весь світ, то бодай одну владу в одній конкретній країні.

Безперечно революцію в Україні зробила молодь. Найактивнішими учасниками її стали люди віком від 16 до 30 років. Осередками революційних настроїв стали вищі навчальні заклади такі як: Києво-Могилянська Академія, Ніжинський педагогічний Університет, Львівський університет імені Івана Франка, різні молодіжні та громадські організації, політичні рухи. Всі відстоювали свої ідеали і намагалися доказати владі, що вони – це і є українське громадянське суспільство, яке готове відстоювати свої права. Люди піднялися на боротьбу за свою гідність і гідність своєї країни, проявивши солідарність та здатність до самоорганізації.

„Студентська хвиля” була офіційним проектом виборчого штабу Наша Україна, спрямованим на залучення молоді до підтримки демократичних змін та виборчої кампанії Віктора Ющенка. „Студентська хвиля” провела найбільшу у передвиборчий період молодіжну акцію на підтримку Віктора Ющенка під назвою „Студентське Віче”, що відбулось 16 жовтня на Контрактовій Площі в Києві. Також „Студентська хвиля” розповсюдила

серію наліпок і іншої друкованої продукції. Під час виборів цей рух брав участь у контролі за виборами і інших важливих ініціативах.

Термін „ідеали Майдану” впевнено увійшов у вітчизняний політичний дискурс. До реалізації ідеалів Майдану закликають, благають про них не забувати, звинувачують у їхній зраді та у спекуляції ними. Що мається на увазі? Чи можна взагалі скласти прийнятний для всіх перелік цих ідеалів? У філософському енциклопедичному словнику читаємо: „ідеал виступає як активна, організуюча свідомість людей, сила, що об’єднує їх для вирішення цілком визначених, конкретних, історично назрілих завдань” [220]. Отже, які ідеали стали тими силами, що зібрали людей на Майдані?

По-перше, - свобода. Свободи ніколи не буває надмірно. Тим паче в такій скаліченій комунізмом країні, як наша. Наприкінці правління Л.Кучми це була жага свободи особистості, слова, вибору, підприємницької діяльності. Свобода – це ідеал усіх майданів, незалежно від того, за яких часів і у яких країнах на них виходять люди.

По-друге, - демократія. Майдан, власне і почався як реакція на нахабне нехтування фальсифікаторами правом вибору як всього народу, так і кожного виборця. Зробити вигляд, що нічого не трапилось, - це вже було б занадто навіть для напівдемократичної країни. Взагалі сучасний зміст поняття демократія є настільки ємним, що для того, щоб продемонструвати свої вимоги, надії та сподівання Майдану достатньо було б одного ідеалу – демократії.

По-третє, - національна гідність. Не кожного року світ стає свідком того, як нація встає з колін. В наш час, коли досить поширеною є теза „де добре – там і Батьківщина”, відстоювання національної гідності може здатися, щонайменше, марним витрачанням сил. Тим більше, що миттєвого матеріального ефекту це не дає. Саме про національну гідність мають добре пам’ятати політики і у себе вдома, і за межами України. Це остання лінія

оборони, яку вони не мають права лишити як би тяжко їм не було чи то в процесі реалізації непопулярних реформ, чи то під час проведення тяжких міжнародних переговорів.

По-четверте, - національна єдність. Попри гучні заяви влади напередодні виборів українська політична нація все ще перебуває на стадії формування. Україні конче потрібна єдність. Єдність не ідеологічна та навіть не політична, єдність національна. Майдан висловив цю потребу у відомому гаслі „Схід і Захід – разом”. Саме потребу, бо реальна ситуація і тоді, і зараз є далекою від того, щоб гарантувати територіальну цілісність держави. Що може об'єднати українців? Можливо, усвідомлення унікальності території, яка зветься Україною, її славної історії, мовної та культурної неповторності. А можливо і перспектива динамічного розвитку країни, її соціального та економічного поступу, входження до європейської родини. Якщо перше припущення для своєї реалізації потребує досить багато часу через інерційність громадської свідомості, то реалізація другого – значною мірою знаходиться в руках політиків, від яких громадяни вже втомилися чекати раціональної і зрозумілої політики.

Серед тих, хто стояв на майданах, більшість складала молодь. Молодь показала, що їй не байдужа доля України, і вони вірять у краще майбутнє для себе і наступних поколінь. І це не просто пасивна надія, заради неї молодь готова діяти, щоб майбутнє стало реальністю [249].

Руйнація тоталітарного режиму призвела до піднесення активності людей, до залучення їх у різні форми політичної участі.

Однією з основних форм політичної участі для більшості населення є вибори. Інститут виборів представляє собою засіб збереження рівноваги політичної системи шляхом узгодження інтересів різних статусних груп за рахунок їх представників в законодавчому і виконавчому органах влади.

За допомогою виборів реалізуються політичні права особистості на

формування представницької влади - від місцевих органів управління до президентства. Вибори це:

- спосіб зміни правлячих еліт через волевиявлення населення, інструмент легітимації та стабілізації влади;
- вияв розташування політичних сил, визначення ступеня довіри суспільства партіям та їх програмам;
- здійснення політичної соціалізації, засвоєння політичних цінностей, отримання політичних знань і навичок;
- форма контролю населення за правлячою елітою [182].

Якщо влада не виражає інтереси виборців, вибори дають можливість змінити її, передати важелі керування опозиції, яка, як правило, йде на вибори з критикою існуючого керівництва. Напередодні виборів під тиском виборців і сама влада може скоригувати курс, прагнучи залучитися підтримкою виборців. Готовність суспільства до проведення виборів - найважливіша ознака його демократичності, можливості мирними політичними засобами розв'язувати поточні проблеми.

Отже, вибори - це своєрідний політичний ринок. Претенденти пропонують виборцям свої програми та обіцянки в обмін на їхні повноваження. Як і на будь-якому ринку тут діє обман і спекуляція довірою виборців. Тому вибори ефективні лише за наявності законодавства про виборчі системи і існуванні громадянського суспільства як сукупності недержавних утворень, які реалізують інтереси громадян, зокрема партії, профспілки, клуби виборців, різні асоціації, спілки, центри, фонди і т. ін.

Процедура виборів регламентується виборчим правом кожної країни. В законодавстві відображені положення про порядок висунення кандидатів, вимоги до кандидата, про можливості користуватися послугами ЗМІ і джерелами фінансування. В основі законодавчої регламентації виборів лежить три основних принципи:

Перший - це забезпечення рівних можливостей для всіх, хто бере участь у виборах (партії і кандидати). Його суть полягає в наданні всім рівного максимального ліміту витрат на проведення виборів. З цією метою в багатьох країнах держава бере на себе фінансування передвиборчих кампаній і водночас обмежує суми пожертв приватних осіб і організацій в фонди партій і кандидатів.

Другий принцип - принцип лояльності. Відповідно до нього кандидати повинні проявляти терпимість стосовно до суперників, утримуватися від неконкретних дій.

Третій принцип - нейтралітет державного апарату, його невтручання в хід передвиборчої боротьби, лояльність стосовно всіх учасників виборчого процесу [146].

Розповсюджене явище, яке актуалізується в ході виборчих кампаній - абсентеїзм. Цим терміном визначають небажання виборців брати участь у голосуванні. Причини неявки на вибори можуть бути різними: аполітичність, незацікавленість у результатах виборів, протест частини виборців проти існуючих порядків або політичних ігор, недовіра або зневір'я в обіцянках політиків [172].

Мотиви абсентеїзму неоднозначні, серед них можуть бути:

- домінування у особистості норм субкультури при майже повному відкиданні загальноприйнятих норм культури; як наслідок – сприйняття особистістю світу, який знаходиться поза межами її субкультури як чужий або ілюзорний;

- високий ступінь задоволення особистих інтересів призводить до втрати інтересу до політики;

- почуття власної безпорадності перед складними проблемами, недовірливе ставлення до політичних інститутів, відчуття власної неспроможності вплинути на прийняття рішень;

- втрата особистістю почуття належності до будь-якої соціальної групи, а також відповідно цілей і цінностей соціального життя;
- відсутність уявлень про зв'язок політики з реальним, приватним життям.

У деяких країнах боротьба з абсентеїзмом ведеться на державному рівні, шляхом визначення голосування як обов'язкової процедури для всіх, хто має на це право. Така практика типова для Австрії, Бельгії, Голландії, країн Латинської Америки. За ухилення від голосування накладаються штрафи, обмежується підприємницька діяльність, вступ на державну службу і т.д. В Австрії за ухилення від голосування громадяни навіть можуть позбавлятися волі на чотири тижні.

Отже, участь у голосуванні розглядається в перерахованих країнах як важливий громадянський обов'язок.

Більшість дослідників посткомуністичного простору вважають, що основними причинами апатії особистості у перехідному суспільстві є: недостатньо швидкі темпи вкорінення громадянських свобод і створення організаційних умов участі, а також емоційне відчуження виборців від влади, зважаючи на бюрократизацію, корупцію та ін. Проте в модернізованих змагальних політичних системах, де діють зрілі інститути громадянського суспільства, участь є вираженням лояльності і почуття громадського обов'язку. Населення в таких суспільствах не орієнтується на конфліктну участь і менш заполітизоване. Більше того, там існує тенденція до професіоналізації політичної участі.

В основі мотивації українського абсентеїзму лежить не тільки недовіра до конкретних партій і лідерів, а в основному настрої населення проти політики в цілому. Причини абсентеїзму українського виборця криються і в зниженні ролі представницьких органів влади, розпаді соціальних зв'язків і відчуженні від політики. В політичній науці абсентеїзм визначається і як вид

соціального протесту.

Отже, в електоральному процесі реалізуються важливі для демократії задачі: по-перше, здійснюється конкуренція еліт і лідерів; по-друге, встановлюється контроль за діяльністю лідерів (їх можна переобрати); по-третє, досягається певний рівень порозуміння і консенсусу, необхідний для стабільності суспільства; по-четверте, з політичної практики витісняються протестні, небезпечні для життєдіяльності системи, часто екстремістські форми політичної участі. Так як „воля народу” нерідко представлена суперечливими інтересами різних статусних груп населення, то вибори дозволяють вирішити ці протиріччя цивілізованим шляхом у межах конституційного права.

Отже, вибір громадянами, молоддю, як соціального прошарку, своїх політичних орієнтацій – це багатофакторний процес, який розвивається протягом усього їхнього життя.

В умовах сьогодення в Україні, за відсутності чітких молодіжних програм і партій, електорат у своєму політичному виборі змушений орієнтуватися на окремі особистості, які так чи інакше задіяні в політичному процесі відіграють у ньому провідну роль. Виборці віддають перевагу тим політикам, погляди і дії яких найбільше відповідають їх потребам, на даному етапі зумовленим їх соціально-економічним становищем. Такими є дії в системі політичний реалій молоді.

Сьогодні ситуація в Україні є далекою від бажаної, вона повинна виправлятися на краще. Але все ж таки Україна – вільна, демократична, спрямована в майбутнє. Молодь вірить у краще майбутнє для себе і наступних поколінь. У цьому й полягає момент істини.

Висновки до другого розділу

Під політичною соціалізацією слід розуміти сукупність тих форм діяльності, внаслідок яких індивід чи група засвоює політичну культуру, набуваючи тим самим властивості політичної суб'єктивності.

Простіше кажучи, політична соціалізація молоді – це процес входження молодої людини в політичне життя суспільства, що передбачає оволодіння певними політичними цінностями, нормами, взірцями поведінки та способами політичної діяльності і поведінки, а також творчо-активне ставлення до них.

Освоювати політичну культуру – означає вчитися політики, ставати активним учасником політичного життя, формувати у себе політичну свідомість та самосвідомість.

Політична соціалізація молоді забезпечує спадкоємність як суспільного, так і політичного розвитку соціуму і сприяє досягненню консенсусу та злагоди між суспільством і молодим поколінням, дає змогу молоді адаптуватися до тих обставин, які мають місце в суспільному житті, та виконувати там певні функції управління справами соціуму та політичної системи.

В тісній єдності освіта та виховання створюють сприятливі умови для соціалізації молоді до ринкових відносин, формування її громадянської позиції, політичної культури та психології громадянина і патріота, що дуже важливо для молодого покоління України в процесі державотворення.

Формування свідомого громадянина демократичної держави залежить від рівня його освіти, де особливе значення мають знання в галузі суспільних та гуманітарних наук, та активної громадської діяльності у своєму колективі чи спільноті. Метою вчителів, викладачів, вихователів, кураторів та інших працівників в галузі освіти повинен стати якісний підхід

до викладання предметів, що пов'язані із державознавством, об'єктивне та шанобливе ставлення до свого предмету та тих цінностей демократичної держави, що засвоюються учнями та студентами. Але найголовнішим у справі громадянської освіти у демократичній державі є засвоєння та тлумачення прав та обов'язків громадянина цієї країни.

Ключова особливість вищої освіти як соціального інституту полягає в тому, що вона має органічно поєднувати різні види людської діяльності, які виступають самостійними інститутами: навчання, наукові дослідження, художня творчість, громадсько-політична діяльність та ін. Адже показником суті особистості є не слова, а конкретна практична робота, поведінка, вчинки.

Активне включення особи в політичний процес потребує певних передумов. Політичну участь особи, ту чи іншу форму цієї участі обумовлюють: політична система, соціальне середовище, політичні й неполітичні чинники процесу політичної соціалізації. На діяльність конкретної особи в політиці, взагалі на її політичну поведінку впливають світогляд, політична свідомість і політична культура особи, її власні цілі, цінності, стереотипи, настанови, мотиви, інтереси й потреби.

В суспільстві, в якому не задовольняються первинні, нижчі потреби індивіда, політична поведінка та участь визначатимуться насамперед незадовільними соціально-економічними потребами, а також потребою в соціальній та правовій захищеності, а не прагненням втілити свої цінності та інтереси досягти гуманних цілей. Молодь занепокоєна низьким рівнем життя, зростанням злочинності і проблемами безпеки, погіршенням екологічної обстановки. На останніх позиціях стоять проблеми політичного характеру (вибори, стан відносин України з іншими країнами). Відповідно до цього і залучення до політики молоді відбувається під гаслами підвищення життєвого рівня, соціального захисту, боротьби із злочинністю тощо.

ВИСНОВКИ

Демократична політична культура посідає особливе місце в системі політичної культури, оскільки вона вбирає в себе нормативно-ідеальне уявлення про демократію і реальність практичного втілення її цінностей; втілює традицію і відображає сучасні ціннісні зрушення; надає вимір дійсності діалогу між владою та суспільством.

Оволодіння демократичною політичною культурою дає можливість молоді усвідомити, висловити і реалізувати свої соціальні, групові інтереси, співставити їх з потребами забезпечення соціального, політичного, національного прогресу, включитись у цей процес свідомими громадянами.

Політична культура характеризується як частина загальної культури, яка формується і виявляється в процесі політичного життя; історично і соціально зумовлений продукт політичної життєдіяльності людей, їх політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності і діяльнісних здатностей як суб'єктів політичного життя.

Політична культура особи – це певний рівень розвитку її політичної свідомості. Рівень політичної культури особи залежить багато в чому від рівня і стану культури суспільства, від того чи зацікавлене суспільство в розвитку здібностей людини, чи служить вона засобом досягнення певних цілей, чи є метою суспільного розвитку.

Головною, вирішальною ознакою політичної культури особи є реалізація політичних знань на практиці. Практична діяльність є одним з найістотніших складових елементів політичної культури особи.

Певні ролі, функції, дії, активність особи у політиці органічно пов'язані з формуванням у неї необхідної потреби до самореалізації у суспільно-

політичній діяльності, що в свою чергу передбачає наявність у людини політичних знань, умінь, навичок, освіти та політичного виховання.

Процес формування політичної культури на рівні особи відбувається через політичну соціалізацію, в результаті якої індивід засвоює політичний досвід, систему політичних знань, формує політичну компетентність у своїх діях та вчинках і на їх основі формується політична освіченість та політична свідомість цієї особи.

Щодо концепції політичної соціалізації важливо відмітити, що це відносно нова концепція. Мета політичної соціалізації полягає у формуванні особистості, умінні адаптуватися в суспільстві, у процесах, що відбуваються не тільки у політичній сфері; в умінні засвоїти досвід, який був накопичений старшими поколіннями; в умінні знайти своє місце в конкретному суспільстві, а також умінні висловлювати власну думку.

Політична соціалізація молоді являє собою специфічний різновид загальносоціалізаційного процесу, для якого характерні всі його базові характеристики: зміст, психологічні механізми, етапи, соціальні інститути. У соціальній педагогіці політична соціалізація розглядається як процес включення індивіда в політичну систему суспільства, у політичні відносини й політичну діяльність.

Політичну соціалізацію молоді можна визначити як процес активного засвоєння нею ідеологічних і політичних цінностей, норм, наявних у суспільстві, і перетворення їх в усвідомлену систему соціально-політичних установок. У цьому процесі внутрішня й політична активність особистості, досвід і свідомість підлягають зовнішнім впливам, представленим засобами масової інформації, міжособистісним спілкуванням, політичними партіями, трудовими колективами.

Аналізуючи стан сучасної політичної культури, рівня політичної соціалізації сучасної молоді, потрібно відмітити наступне. Довіра до

політичних інститутів невелика, відповідно незначна і лояльність до демократичних політичних інститутів. Політична участь частіше зводиться до пасивної безучасті. А інтерес до політики знаходиться на невеликому рівні. Причина цього нам бачиться в тому, що наша держава знаходиться в стані трансформації, коли матеріальні цінності посідають перші місця. Але загалом політичні цінності молоді можна вважати ліберальними, тому що сучасна політична система почне діяти більш ефективно, політична поведінка молоді може також наблизитися до демократичних зразків.

Зроблено ряд висновків стосовно стану та проблем політичної культури молоді України, її особливостей і перспектив розвитку, а також про роль вищого навчального закладу у формуванні демократичної політичної культури студентської молоді, зокрема:

- складне соціально-економічне становище країни призводить до загострення молодіжних проблем, негативно впливає на всі сфери життєдіяльності студентів: можливості задоволення матеріальних і духовних потреб, професійне і громадянське становлення. Ці та інші причини накладають своє відображення на характеристики політичної культури студентів, що в кінцевому рахунку виявляється в оцінці студентами своєї ролі в державному будівництві як незначної;

- загалом студенти стурбовані станом суспільно-політичного життя в Україні, цікавляться проблемами політики, але простежується поверховість, епізодичність звернення до політичних проблем, недооцінка політичного фактора, як чинника виникнення і розв'язання соціально-політичних конфліктів;

- знанням студентів про політику, їх судженням та оцінкам щодо політичних процесів притаманна двоїстість. З одного боку, вони демонструють чітку орієнтацію на державні перетворення, а з іншого – відсутність інтересу до практичної участі в політичному житті. Якщо

врахувати досить високу потенційну готовність до активних політичних дій у поєднанні з низьким відсотком свідомої участі в них, то можемо прогнозувати, що у випадку різкого загострення соціально-економічних проблем, або під впливом авторитетних політичних лідерів студенти здатні як до позитивних, так і до соціально небажаних, невважених і спонтанних дій;

- молодь в переважній більшості підтримує незалежність Української держави, але демонструє недостатнє розуміння соціальної значимості поняття „держави”, недостатню його включеність у систему національно-політичних цінностей та пріоритетів;

- формування політичної культури молоді тісно пов’язане з формуванням певного типу особистості, таких її характеристик, як спрямованість, саморегуляція, активність, що можливе за умови постійного вивчення потреб, цінностей, мотивацій участі молоді у сфері політичного життя та врахування їх у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу;

- освоєння майбутніми фахівцями політичної культури демократичного, активістського типу неможливе без втілення такої культури у найрізноманітніші реалії оточуючого життя, включаючи вузівське.

Щодо стану політичної культури в Україні, то тут очевидне поки що одне: доля країни у найближчі десятиріччя у вирішальній мірі від цього стану залежатиме. Без піднесення рівня політичної активності мас ні вивести економіку із кризи, ні закласти основи правової держави і громадянського суспільства неможливо.

Сучасна молодь перебуває в процесі професійного і громадянського становлення. Від її позитивного, оптимістичного, активного ставлення до життя залежить доля суспільно-політичних реформ, доля Української держави сьогодні та в майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абетка* етнополітолога: В 2т. – К: Школяр, 1996 - Т.2.- 224 с.
2. *Аза Л.О.* Воспитание как философско-социологическая проблема / АН Украины. Ин-т социологии. - К.: Наукова думка, 1993. – 128 с. - С.16.
3. *Александр Дж.* Парадокси громадянського суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1991. - №1. – С.27-41.
4. *Алексеева Т.* Легітимність влади у період транзиту // Політична думка. – 1998. – № 3 - 4. – С. 109-120.
5. *Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы* / Г.В.Осипов (ред. и вступ. ст.), В.В.Воронин, Е.В.Зиньковский. – М.: Прогресс, 1972. – 392 с.
6. *Андрущенко В.П.* Освіта України у світлі суспільних проблем і суперечностей // Наукові праці МАУП. – Вип.5. Актуальні питання політології. – 2003. – С.111-117.
7. *Андрущенко В., Михальченко М.* Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. - К: Генеза, 1996. – 368 с.
8. *Антонович В.* Про часи козацькі на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
9. *Аристотель.* Политика // Сочинения: В 4 т. – М.: Мысль, 1983. – Т.4. – 830 с.
10. *Арнольд А.И.* Социалистическая культура: теория и жизнь. - М.: Политиздат, 1984. – 174 с.
11. *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм. – М.: Текст, 1993. – 303 с.
12. *Бабкіна О.В.* Демократичні перетворення в Україні в контексті теорії політичної модернізації // Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції „Політична думка в Україні: минуле і сучасне”. – Ч.4. – К.: ІСДО. – 1993. – С. 42-46.

13. *Бабкіна О.В.* Україна у пошуках стратегії демократичного розвитку // Проблеми та перспективи української реформації: [Кол. моногр.] / Г.В.Щокін, В.І.Куценко, М.Ф.Головатий та ін.; [За заг. ред. М.Ф.Головатого, Г.В.Щокіна]. – К.: МАУП. 2001. – С.135-154.

14. *Балакірева О.М.* Диференціація життєвих шляхів молодого покоління залежно від факторів соціального середовища // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. – К.: Столиця, 1997. - 207 с.

15. *Бальцерович Л.* Свобода і розвиток. Економія вільного ринку. – Львів: Видавничий центр „АРСЕНАЛ”, 2000. – 334 с.

16. *Баразгова Е.С.* Идеологическое воспитание молодежи в США / Науч. ред. Г.П.Орлов. - Свердловск: Изд-во Урал. Ун-та, 1989. – 116 с.

17. *Барматова С.П.* Політична соціологія: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.- К.: Аналітичний центр вивчення суспільства”, 2003. – 252 с.

18. *Баталов Э.* Политическая культура как социальный феномен // Вестник Московского государственного университета. Серия 12. Социально-политические исследования. – 1991. - № 5. – 98 с.

19. *Баталов Э.Я.* Политическая культура современного американского общества. – М.: Наука, 1990. – 256 с.

20. *Бибик В.М., Головатий М.Ф., Ребкало В.А.* Політична культура сучасної молоді. - К.: А.Л.Д., 1996. – 112 с.

21. *Бибик В.* Наша політична культура // Політологічні читання. – 1992. - № 1. – С. 6 - 23.

22. *Бибик В.* Базові засади політології: історія, методологія, практика. – К.: МАУП, 2000. – 384 с.

23. *Бибик В.М.* Політологія для політика і громадянина: Монографія. – К.: МАУП, 2003. – 424 с.

24. *Бибик В.* Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: Навч.-метод. посіб. – К.: МАУП, 2001. – 216 с.
25. *Белинская Е.П., Стефаненко Т.Г.* Этническая социализация подростка. – М.: НПО «МОДЕК», 2000. – 208 с.
26. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / Е.Руткевич (пер. с англ.). - М.: Медиум, 1995. – 333 с.
27. *Бех І.Д.* Виховання особистості: У 2 кн. – Кн. 2: Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади. – К.: Либідь, 2003. – 344 с.
28. *Бех В.П.* Інтелектуальний потенціал як онтологічна основа розбудови державності України // Нова парадигма. – 2003. – Випуск 29. – С.47-52.
29. *Бистрицький Є.* Протодемократія та культурологічні трансформації в Україні // Політична думка. – 1994. - № 4. – С.22.
30. *Білий О.* Машини спрощення (соціальна уява і політична поведінка у пострадянській Україні) // Політична думка. – 2000. - № 2. – С. 50-59.
31. *Бодалев А.А., Малькова З.А., Новикова Л.И* и др. Концепция воспитания учащейся молодежи. – М.: Просвещение, 1994. – 65 с.
32. *Браун М. Пол.* Посібник з аналізу державної політики. – К.: Основи, 2000. – 243 с.
33. *Бурлацкий Ф.М., Галкин А.А.* Современный Левиафан. Очерки политической социологии капитализма. - М.: Мысль, 1985.- 384 с.
34. *Бурлацкий Ф.М., Галкин А.А.* Социология. Политика. Международные отношения. – М.: „Международные отношения”, 1974. – 326 с.
35. *Бутенко А.П.* От тоталитаризма к демократии: общее и специфическое // Социально-политический журнал. – 1996. - № 1. – С. 149-158; № 3. – С. 139-150.

36.*Буткевич В.* Права людини в Україні. З погляду творення нової правової бази // Політична думка. – 1993. - № 1. – С. 79.

37.*Буцєвицький В.* Проблеми політичної культури в Україні в процесі державотворення // Нова політика. – 1999. - №1. – С.48.

38.*Валєвський О.Л.* Ситуація історичного вибору (феномен посттоталітарного суспільства) // Політологічні читання. – 1994. - № 2. – С.28-39.

39.*Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму: Пер. з нім. О.Погорілий; Ред. М.Павлюк. – К.: Основи, 1994. – 261 с.

40.*Вдовичин І.Я.* Політична культура молоді: суть і проблеми формування: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / Львівський університет імені І.Франка. – Львів, 1994. – 15 с.

41.*Вивчення* молоді на сучасному етапі: питання методології і методики. Матеріали міжнародної наук. – практ. конференції, Київ, 11-13 жовтня 1995 р. – К.: А.Л.Д., 1996. – 232 с.

42.*Винниченко В.* Відродження нації. – Київ-Відень, 1920 (Репринтне відтворення видання 1920 року). - К: Політична література, 1990. – 438 с. - Ч.1. – 259 с.

43.*Видрін Д.Г., Табачник Д.В.* Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект. – К.: Либідь, 1995. – 294 с.

44.*Виховання* національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: аналітично-інформаційні матеріали. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 191 с.

45.*Видрін Д.* Матрица. Часть 1. Президент // Зеркало недели. – 2002. - № 22. – 15 июня. – С.4.

46.*Вьшеславцев Б.П.* Этика преображенного Эроса. – М.Республика, 1994. – 368 с. - С.11.

47. *Відродження української національної еліти* / Лазаренко О., Козяр Л., Дашкевич Я., Кісь Р. – К.: Українська видавнича спілка, 1998. – 80 с.
48. *Вілсон Е.* Національна ідентичність в Україні // Політична думка. – 1999. - № 3. – С. 120-128.
49. *Владыкова Ю.* Культура и политическая культура // Философия и политика в современном мире. – М.: Наука, 1989. – С.134-135.
50. *Вятр Е.* Социология политических отношений: Пер. с польского / Под ред. и с предисл. Ф.М.Бурлацкого. – М.: Прогресс, 1979. – 463 с.
51. *Вятр Е.* Трансформация тоталитарных и авторитарных режимов в современной демократии // Лекции по политологии. – Таллин: Панор-пресс, 1991. – С. 73-86.
52. *Гаврилишин Б.* Дороговкази в майбутнє: До ефективніших суспільств: Доп. Римському клубові / Пер. з англ.. – К.: Основи, 1993. – 238 с.
53. *Гаджиев К.С.* Введение в политическую науку: Учебник для высших учебных заведений – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательская корпорация „Логос”, 2000. – 544 с.
54. *Гаджиев К.С.* Политическая культура: концептуальный аспект // Полис. – 1991. - № 6. – С. 69-83.
55. *Гаджиев К.С.* Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. – 1992. - № 2. – С. 3-25.
56. *Галактіонова І.В.* Фактор освіти у формуванні політичної культури громадянина демократичної держави// Громадянська освіта в Україні: досвід, пошуки, перспективи: Матеріали конференції. – Ніжин, 2002. – С.23-26.
57. *Галкин А.А.* Стабильность и изменения сквозь призму культуры мира // Полис. – 1998. – № 5. – С.119-122.
58. *Гельман В.* Пострадянські політичні трансформації: начерки до теорії // Політична думка. – 2000. - № 2. – С. 3-9.

59. *Гердер И.Г.* Идеи к философии истории человечества / Пер. и прим. А.В.Михайлова – М.: Наука, 1977. – 704 с.
60. *Гетьман* Пилип Орлик. Вивід прав України // Вивід прав України – Львів, 1991. – С.46-47; Маніфест Пилипа Орлика від 4 квітня 1712 р. // Голос України. – 1991 – 2 листопада.- С.4 – 12.
61. *Головатий М.Ф.* Соціологія політики: навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів / Міжрегіональна академія управління персоналом. – К.: МАУП. – 2003. – 504 с.
62. *Головатий М.* Проблеми і біль становлення української еліти // Нова політика. – 1999. - № 2. – С. 45-49.
63. *Головатий М.Ф.* Національна ідея як об'єднуючий чинник української реформації // Проблеми та перспективи української реформації: [Кол. моногр.] / Г.В.Щокін, В.І Куценко, М.Ф.Головатий та ін.; [За заг. ред. М.Ф.Головатого, Г.В.Щокіна]. – К.: МАУП, 2001. – С.73-84.
64. *Головатий Н.Ф.* Соціологія молоді: Курс лекцій. – К.: МАУП, 1999. – 224 с.
65. *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.
66. *Головаха Е.И.* Политический выбор молодежи Украины // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави. Зб. наукових праць. В 3 т. – К, 2001. – С.174.
67. *Головаха Є., Пухляк В.* Політична соціалізація в посткомуністичній Україні // Політична думка. – 1994. - № 2. – С.26-29.
68. *Горбатенко В.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія. – К.: Видавничий центр „Академія”, 1999. – 240 с.
69. *Горностай П.П.* Політична культура і здоров'я суспільства // Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в

Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К.: Гнозис, 1998. – С.10.

70. *Грушевський М.* На порозі нової України. – К.: Наукова думка, 1991. – 128 с.

71. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.2. – 633 с.

72. *Дайджест.* Маслоу А. Мотивация и личность. – Нью-Йорк. 1970 / В кн. Курс практической психологии / Составитель Р.Р. Кашапов. – Ижевск: Изд-во Удмуртского ун-та, 1995. – 699 с.

73. *Двадцать* шесть основных понятий политического анализа // Политические исследования. – 1993. - № 1. – С.88.

74. *Дементьев Г.Г.* Процесс формирования личности под влиянием социальной среды в современных условиях: Дис. ... канд. социол. наук: 13.00.05 / Харьковск. нац. пед. ун-т – Х., 2000. – 191 с.

75. *Дергачов О.* Місце політичних партій у здійсненні влади в Україні // Політична думка. – 2000. - №1. – С.4.

76. *Дженусов А.* Политическая культура: концептуальные аспекты // Социально-политический журнал. – 1994. - № 11-12. – С. 75-84.

77. *Дженусов А.* Различие структур и уровней развития политической культуры // Социально-гуманитарные знания. – 1999. – № 4. – С. 108-121.

78. *Добродумов П.О.* Трансформація політичної культури як джерело конфліктності // Молодь і проблеми конфлікту в період переходу до демократичного суспільства. – Чернівці, 1994. – Ч.1. – С.46-48.

79. *Доній О.* Покоління оксамитової революції (як нам дожити до 2009 року?). – К.: Смолоскип, 1999. – 24 с.

80. *Духовність* і моральні цінності сучасної української молоді: Аналітична доповідь // Поточ. архів Укр. ін-ту соц. дослідж. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – С.232.

81.Дячук С.В. Сучасне державотворення з огляду на специфіку українського менталітету // Збірник наукових праць з гуманітарних наук ЗДА. – 1998. - № 1-2. – С.87-91.

82.Еникеев М.И. Энциклопедия. Общая и социальная психология. – М.: ПРИОР, 2002. – 506 с.

83.Енциклопедія етнокультурознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи. – Частина перша. Особа, нація, культура. – К.: Знання, 2001. – 522 с.

84.Ерышев А.А., Ребкало В.А. Политическая культура личности. – К.: Вища школа, 1985. – С.26, 29.

85.Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М.: Издательская группа “Прогресс”, 1996. – 344 с.

86.Жадан І., Кисельов С., Кисельва О., Рябов С. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні. Методичний посібник. – К.: Тандем, 2004. – 80 с.

87.Житенев В.А. Политическая культура: опыт формирования и проблемы. – М.: Политиздат, 1990. – 142 с.

88.Жулинський М. Україна: формування духовної незалежності // Сучасність. - 1995. - № 5. – С. 90-99.

89.Журавський В. Політична система України: особливості, фактори, чинники права // Віче. – 2000. - № 2. – С. 49-65.

90.Загородній Ю.І., Курило В.С., Савченко С.В. Політична соціалізація студентської молоді в Україні: досвід, тенденції, проблеми. – К.: Генеза, 2004. – 144 с.

91.Заєць А. Український парламентаризм. Формування й удосконалення // Віче. – 1999. - № 2. – С.13-31.

92. *Закон України Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні із змінами від 23.03.2004.* / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – 23 с.

93. *Закон України Про громадянство України. За станом на 22 травня 2001 р.* / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 20 с

94. *Зеленов Л.О.* Політична культура суспільства (До методології питання) // *Філософська думка.* – 1987. - № 3. – С. 84.

95. *Зінченко В.П.* Освіта, мислення, культура // *Початкова школа.* – 1990. - № 9. – С. 4.

96. *Иваненков С.П.* Проблемы социализации современной молодежи. – Оренбург: ДИМУР, 1999. – 291 с.

97. *Иовчук М.Т., Коган Л.Н.* Советская социалистическая культура: Исторический опыт и современные проблемы. – М.: Политиздат, 1979. – 208 с.

98. *Касьяненко М.Д.* Педагогіка співробітництва: Навч. посібник для студ. ун-тів і педінститутів. – К.: Вища школа, 1993. – 320 с.

99. *Качанов Ю., Шматко Н.* Молодежь и лидер: социально-психологический портрет. – М.: Мысль, 1990. – 154 с.

100. *Кейзеров Н.М.* Политическая и правовая культура: методологические проблемы. – М.: Юрид. литература, 1983. – 231 с.

101. *Кирилюк Ф.* Історія політології. Підручник для вищих навчальних закладів. – К.: Знання України, 2001. – 535 с.

102. *Колесник І.І.* Українська культура та історіографія: історія ментальностей // *Український історичний журнал.* – 2002. - №1. – С. 26-38.

103. *Конституція України.* Прийнята на п'ятій сесії верховної Ради України 28 червня 1996 року. – Київ: ЮРІНКОМ, 1996. – 80 с.

104. *Концепція* громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Педагогічна газета. – 2000. - № 6. – червень. - С.3 – 16.

105. *Концепція* громадянської освіти в Україні // Шкільний світ. – 2000. - № 13-14. – липень.- С.5 – 10.

106. *Косарева Н.І.* Особливості громадянського виховання студентської молоді // Громадянське виховання студентської молоді в умовах трансформації суспільства. Збірник наукових статей. 19– 21 травня 1998 року м. Черкаси. За матеріалами Всеукраїнського науково-практичного семінару. – С.38.

107. *Кремень В.Г.* Вища освіта стає обов'язковим етапом у житті людини // Освіта України. – 2002. - № 46. – С. 9-12.

108. *Кремень В.Г.* Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). – К.: Грамота, 2003. – 216 с.

109. *Кремень В.* Вища освіта і наука – пріоритетні сфери розвитку суспільства у ХХІ столітті // Вища шк. – 2002. - № 4-5. – С.3-34.

110. *Кресіна І., Перегуда Є.* Політична реформа: проблеми і перспективи // Віче. – 2003. - № 4. – С.81-82.

111. *Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й.* З історії української державності. – Львів: Світ, 1992. – 86 с.

112. *Кущак А.В.* Организационно-педагогические условия социализации студенческой молодежи в современном воспитательном пространстве: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Запорожский государственный университет. – Запорожье, 2002. – 180 с.

113. *Лапин Н.И.* Изменение ценностей и новые социо-культурные структуры: Куда идет Россия? – М.: Наука, 1998. – 135 с.

114. *Лапина Н.Ю.* Динамика социального развития в современной Франции. (Социокультурные аспекты). – М.: ИНИОН РАН, 1993. – 237 с.

115. *Левикова С.И.* Молодежная культура. – М.: Вузовская книга, 2002. – 360 с.
116. *Лепіхова Л.А.* Онтогенетичний погляд на соціально-психологічні властивості громадянської та політичної культури // Педагогіка і психологія. – 2003. - № 1.- С.23 – 36.
117. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919 – 1926 рр. – Н.У.: Видавнича корпорація „Булава”, 1954. – 470 с.
118. *Лісовий В.* Поняття політичної культури і сучасний стан політичної культури в Україні // Розбудова держави. – 1993. - №3. – С.53.
119. *Лобань Т.* Особливості українського менталітету та його вплив на процес державного будівництва в Україні // Людина і політика. - № 4. – 2004. – С.106-112.
120. *Лукашевич М.П.* Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навчально-методичний посібник / Інститут змісту і методів навчання. – К.: ІЗМН, 1998. – 112 с.
121. *Лукашевич М.П.* Громадянське виховання студентської молоді в умовах трансформації суспільства: Зб. наук. ст. – Черкаси, 1998. – 116 с.
122. *Макиавелли Н.* Государь. – М.: Планета, 1990. – 84 с.
123. *Максимочкіна О.В.* Роль історичних знань у формуванні політичної свідомості учнівської молоді: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / ОДУ ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 1992. – 16 с.
124. *Мамут Л.С.* Наука о государстве и праве: необходимость радикального обновления // Філософські науки. – 1989. - №11. - С. 14.
125. *Місцеве самоврядування: 10 років незалежності України.* – К.: Парламентське видавництво, 2001. – 431 с.
126. *Мигранян А.* История теории демократии // Лекции по политологии. – Таллин: Панор-Пресс, 1991. – Т.1. – С. 38-54.

127. *Михальченко М.* Позиція опозиції. Хто є хто в Україні // Віче. – 2002. – №3. – С.3-11.

128. *Михальченко М.* Українское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.

129. *Міхновський М.* Самостійна Україна. – Київ-Львів: Всеукраїнське політичне об'єднання „Державна самостійність України”, 1991. – 22 с.

130. *Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання: Зб. наук. публікацій Укр. НДІ проблем молоді.* – К.: Столиця, 1997. – 207 с.

131. *Молодь України: Короткий статистичний довідник: В допомогу фахівцям, що займаються проблемами молоді / Укр. НДІ проблем молоді.* – К., 1991. – 217 с.

132. *Молодь - громадські організації – громадське суспільство: Матеріали Міжнародної науково–практичної конференції, 27-28 вересня 2001 р., Національний ун-т „Києво-Могилянська академія”.* – К., 2001. – 100 с.

133. *Молодежь: ориентации и жизненные пути.* – Рига: Просвещение, 1998. – 204 с.

134. *Молодь України. Короткий статистичний довідник: В допомогу фахівцям, що займаються проблемами молоді / Укр. НДІ проблем молоді.* – К., 1991. - 217 с.

135. *Молчанов М.* Політична культура України: радянська пострадянська? // Сучасність. – 1995. - №10. – С.63-68.

136. *Навчально-методичне видання, „Органи студентського самоврядування: Активізація громадської, соціальної, патріотичної свідомості студентської молоді”.* Методичні рекомендації. – К.: Видавничий центр КНТЕУ, 2000. - 236 с.

137. *Нагорна Л.П.* Політична культура українського народу: лінії розламу і консолідації // Віче. – 2000. - №1. – С.132-146.

138. *Нагорна Л.П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К.: Стилос, 1998. – 278 с.

139. *Назарова Н.С., Лясота Л.И., Устинова Г.В.* Менталитет народа и политические ценности молодежи // Збірник наукових праць з гуманітарних наук ЗДІА. – 1999. - С. 142-144.

140. *Непадовська М.* Вплив природничонаукового, релігійного світоглядів та ментальності на формування особи. Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 18-25 червня 1994 року, 1 частина. – С. 123.

141. *Нэсбит Дж., Абурден П.* Мегатенденции: Год 2000. Десять новых направлений на 90-е годы. – М.: Республика, 1992. – 415 с.

142. *Одайник В.* Психология политики: Политические и социальные идеи К.Г.Юнга / К.Бутырин (пер.). – СПб.: Ювента, 1996. – 382 с. - С.14-24.

143. *Ожегов Ю.П.* Политическая культура молодёжи. – М.: Знание, 1980. – 64 с.

144. *О формировании основ молодежной политики в Архангельской области / Текущий архив областного совета.* – 1991г. - 19 апреля.- 149 с.

145. *Организация Объединенных Наций.* Генеральная Ассамблея. Сороковая сессия. Положение молодежи в 80-х годах. Доклад Генерального Секретаря. – М.: Сб. документов и материалов, 1986. – 428 с.

146. *Основи демократії: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Колодій.* – К.: Вид-во „Ай Бі”, 2004. – 668 с.

147. *Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б.Кухти.* – Львів: Кальварія, 1997. – Ч.1: З історії політичної думки: від стародавності до наших днів. – 288 с.

148. *Основи політичної науки Курс лекцій / За ред. Б.Кухти. – Ч.3. Політична свідомість і культура / Б.Кухта, Л.Кліманська, А.Романюк та ін. – Львів: Кальварія, 1997. – 336 с.*
149. *Остапенко М.* Політична культура сучасної студентської молоді (на прикладі вузів м. Києва): Автореф. дис. ... кандидата політ. наук: 23.00.03. / Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2000. – 19 с.
150. *Офіційний вісник України. – 2002. - № 38. – С. 327.*
151. *Павленко Ю.І.* Трансформація суспільства і проблеми соціальної політики / Рада націон. безпеки і оборони України; Націон. ін-т стратегічних досліджень. – К., 1997. – 58 с.
152. *Павловский В.В.* Ювентология: проект интегративной науки о молодежи. – М.: Академ. проект, 2001. – 304 с.
153. *Панарин А.С.* Политология. Учебник. – М.: ПРОСПЕКТ, 1998. – 408 с.
154. *Пахомов Н.Н.* Кризис образования в контексте глобальных проблем // Культура, образование, развитие индивида. – М.: Просвещение, 1990. – 76 с.
155. *Пеленський Я.* Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ-Філадельфія, 1994. – С.15-29.
156. *Переведенцев В.И.* Социальная зрелость выпускников школы. – М.: Знание, 1985. – 80 с.
157. *Пірен М.І.* Кофліктологія // Словник-довідник термінів з кофліктології. – К.- Чернівці, 1995. – С.134.
158. *Пірен М.І.* Основи політичної психології: Навчальний посібник. – К.: Міленіум, 2003. – 418 с.
159. *Пірен М.І.* Формування політичної культури в українському суспільстві – важливий фактор подолання психології тоталітарного мислення

// Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / М.М.Слюсаревський та ін. (ред. кол.). – К.: Гнозис, 1998. – 111 с.

160. *Платон*. Соч. в 3-х т. – М.: Мысль, 1968-1972. – Т.1. – 621 с.

161. *Платон*. Государство // Соч. в 3-х т. – М.: Мысль, 1968-1972. – Т.3. – Ч.3. – 820 с.

162. *Плахотнюк С.С.* Політична культура молоді: суть і проблеми формування // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 29-31 травня 1995р. – К., 1995. – С.151.

163. *Погорелова А.* Культура парламентаризму – культура демократії // Віче. – 2003. - №4. – С.16-19.

164. *Политическая* культура населения Украины: результаты социологических исследований. – К.: УНИИ, 1993. – 149 с.

165. *Политическая* культура и политическое сознание: Учеб. пособие по политологии / Н.П.Поливаева (сост.). – Воронеж, 1999. – 60 с.

166. *Политическая* социология. – Ростов н /Д.: Феникс, 1997. – 346 с.

167. *Політична* культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні: Матеріали Всеукр. наук. – практ. конф., М.М. Слюсаревський та ін. (ред. кол.). – К.: Гнозис, 1998. – 224 с.

168. *Політологія* посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств (В. Полохало (керівник колективу)). – К.: Політична думка, 1995. – 386 с.

169. *Політологія*: Посібник для студентів вищих навч. закладів / За редакцією О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка. – К.: „Академія”, 1998. – 368 с.

170. *Політологія*: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За редакцією О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка. – К.: „Академія”, 2003. – 528 с.

171. *Політологія: Курс лекцій / За заг. ред. І.Дзюбка.* – К.: Вища школа, 1993. – 271 с.
172. *Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П.Горбатенко; За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка.* – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
173. *Положение молодежи в советском обществе.* – М.: Мысль, 1990. – 97 с.
174. *Полохало В.* Политология посткоммунистических обществ в Украине и России // Политические исследования. – 1998 - №3. – 67 с.
175. *Полунєєв Ю., Загоруйко Ю.* Культурний шок у посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації (перспектива України) // Сучасність. - 1994.- №10. – С.78-83.
176. *Потульницький В.А.* Нариси з української політології (1819-1991). – К.: Либідь, 1994. – 320 с.
177. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Матер. другої всеукраїнської наук. конф., 13-14 листопада 1997 р. / Інститут соціальної та політичної психології АПН України / М.М.Слюсаревський (ред. кол.).* – К. – ДОК-К, 1997. – 400 с.
178. *Проскуріна О.* Удосконалення форм соціалізації і процес становлення особистості // Політичний менеджмент. – 2003. - № 2. – С. 50–56.
179. *Ребкало В.А.* Суперечності становлення української політичної культури // Проблеми теорії і практики державного управління і місцевого самоврядування: матеріали щорічної науково-практичної конференції. – К.: УАДУ, 1996. – С.9-11.
180. *Результати моніторингового опитування населення стосовно соціального становища молоді.* – К.: Український НДІ проблем молоді, 2000. – 69 с.

181. *Римаренко Ю.* Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К.: Юрінком, 1995. – 272 с.
182. *Ротар Н.Ю.* Форми участі населення у політичних процесах. Навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 2004.- 78 с.
183. *Рудакевич О.* Феномен політичної культури // Віче. - №10 (67). – 1997. – 179 с.
184. *Рудакевич О.* Ментальність і політична культура української нації // Розбудова держави. – 1995. - №10. - С. 26-30.
185. *Рудакевич О.* Політична культура України: руйнація і шляхи відродження // Розбудова держави. – 1995. - №1. – 68 с.
186. *Рудакевич О., Гутор М.* Політичне відродження українського народу (Шляхи формування новітньої української політичної культури). – Тернопіль: Поліграфіст, 1998. – 52 с.
187. *Рудакевич О.* Політична культура української нації (Наукові засади дослідження та відродження) // Мандрівець. – 1995. - №1. - С.74.
188. *Рудич Ф.* Політичні партії України: політологічний контекст // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики / М.М.Рябець (голов. ред.). – К.: Центральна виборча комісія, 2001. - С.52-61.
189. *Рябець М.М.* Актуальні проблеми становлення і вдосконалення виборчого законодавства в Україні за роки незалежності // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики. – К.: Центральна виборча комісія, 2001. – С. 9-28.
190. *Рябов С.Г.* Основи політичної культури і виборчий процес // Розбудова держави. – 1997. - №10 – С.63.
191. *Рябов С.Г.* Структура і функції знань про політику // Політологічні читання. – 1994. - №1. – С.167-169.
192. *Рябов С.Г.* Політологічна теорія держави. - К.: Тандем, 1999. – 240 с.

193. *Рябов А.И., Чистяков В.Б.* Политическая культура // Вестник Московского государственного университета. Серия 12. Социально-политические исследования. – 1994. - №1. – С. 50-51.

194. *Савченко С.В.* Социализация студенческой молодежи в условиях регионального образовательного пространства. – Луганск: Альма-матер, 2003. – 358 с.

195. *Свершко О.В.* Ціннісні орієнтації у політичній культурі молоді постсоціалістичного суспільства (соціологічний аспект): Автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.05 / Харків. ун-т. – Харків, 1994. – 25 с.

196. *Симон Г.* Трансформація в Росії та Україні після падіння комуністичного режиму: спільне та особливе // Політична думка. – 2000. - № 4. – С. 3-9.

197. *Скоблик В.* Участь громадян у політиці: західні концепції 1960-90-х років: Навчальний посібник. – Ужгород: Мистецька лінія, 1999. – 124 с.

198. *Сміт Е.Д.* Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 223 с.

199. *Соціально-гуманітарна освіта України та шляхи її розбудови / К.М.Левківський, О.М.Мовчан.* - К.: Генеза, 1997. – 283 с.

200. *Соціологія: Курс лекцій / В.М.Піча, О.М. Семашко, Н.Й.Черниш та ін.* За ред. В.М. Пічі. – Львів: Новий світ, 2002. – 312 с.

201. *Социология.* Наука об обществе. Учебное пособие для студентов вузов. – Харьков, 1996. – 688 с.

202. *Социологический энциклопедический словарь.* На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Ред. Г.В. Осипов. – М.: НОРМА, 2000. – 488 с.

203. *Степаненко В.П.* Національно-державне будівництво і проблема соціокультурної ідентичності // Політологічні читання. – 1994. - №1. – С.8-19.

204. *Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики.* – К.: К.І.С., 2003. – 296 с.

205. *Сціборський М.* Націократія // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. Семківа О.І. – Львів: Світ, 1996. – С.673-687.

206. *Тадевосян Э.В.* Словарь-справочник по социологии и политологии / Ред. Л.К.Кравцова. – М.: Знание, 1996. – 272 с.

207. *Танчер В., Кучеренко О.* Ідеї елітизму в контексті демократичної трансформації суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. - № 3. – С.5-16.

208. *Тархова Н.* Вплив національного менталітету на формування політичної культури // Нова парадигма. – 2002. - № 2. – С.52-54.

209. *Тойнбі А.* Дослідження історії. У двох т. – К.: Основи. 1995. – Т.2. – 401 с.

210. *Токвиль А.* Демократія в Америці. – М.: Прогресс, 1992. – 554 с.

211. *Томенко М.* Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії // Політичні студії. – Вип.2. – К.: Фонд „Українська перспектива”, 1995. – 104 с.

212. *Уэлленг-Холл Б.* Труд души и гражданское взросление // Политические исследования. – 1992. - №3. – С.50.

213. *Українська Гельсінська Група 1978-1982.* Документи і матеріали. – Торонто-Балтимор: Українське видавництво „Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1983. – 913 с.

214. *Українське суспільство: десять років незалежності: Соціологічний моніторинг та коментар науковців / В.М.Шульга, М.О.Ворона (ред.).* – К.: НАН України; Інститут соціології, 2001. – 662 с.

215. *Українська література XIV – XVII ст.* – К.: Знання, 1988. – 240 с.

216. *Українське суспільство: моніторинг – 2000р.* Інформаційно-аналітичні матеріали / НАН України; Інститут соціології / В.М.Ворона (ред.), А.О.Ручка (ред.). – К., 2000. – 389 с.

217. *Українське суспільство 1994 – 2001. Результати опитування громадської думки.* – К.: Інститут соціології, 2001. – 114 с.

218. *Фаркушин М.Х.* Политическая культура общества // Социально-политические науки. – 1991. №1. – С. 106-108.

219. *Феномен української культури: методологічні засади осмислення / В.Шинкарук, Є. Бистрицький (відп. ред.).* – К.: Фенікс, 1996. – 477 с.

220. *Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С.Аверенцев, Э.А.Араб-Оглы, Л.Ф.Ильичев и др.* – 2-е изд. М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.

221. *Франк С., Струве П.* Очерки философии культуры. Культура и личность // Культура в современном мире: опыт, проблемы, решение. – Информационный сборник. - Вып. 1. – М, 1990. – С. 55.

222. *Фокотов А.Г.* Россия от мобилизационного общества к инновационному. - М.: Мысль, 1993. – 88 с.

223. *Храмов В.* Политология как феномен политической культуры (проблема новой исследовательской концепции): Автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.01 / Белорусский университет. – Минск, 1992. – 43 с.

224. *Циганенко Г.В.* З досвіду дослідження соціально-психологічної структури інтересу студентської молоді до політики // Педагогіка і психологія. – 2002. - № 4. – С.99-108.

225. *Цимбалістий Б.Я.* Політична культура українців // Сучасність. - 1994. - №3. – С. 99-100-104.

226. *Цимбалістий Б.* Політична культура українців // Сучасність. – 1994. - №4 – 89 с.

227. *Ципко С.Ю.* Роль вищого навчального закладу у формуванні політичної культури студентської молоді (соціологічний аспект): Автореф. дис. ... канд. соціолог. наук: 22.00.03. / Чернівецький держ. ун-т ім.Ю.Федьковича. – Чернівці, 1999. – 19 с.

228. *Швейцер А.* Культура и этика. Пер. с нем. Н.А.Захарченко и Г.В.Колшанского. Общ. ред. В.А.Карпушина. – М.: Прогресс, 1973. – 343 с.

229. *Шестопал Е.Б.* Личность и политика: Критический очерк современных западных концепций политической социализации. – М.: Мысль, 1988. – 203 с.

230. *Шестопал Е.Б.* Очерки политической психологии. – М.: ИНИОН, 1990. – 139 с.

231. *Шляхтун П.П.* Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.

232. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / Институт “Открытое общество” / В.А.Ядов (ред. пер. с англ.). – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.

233. *Штомпка П.* Культурна травма в посткомуністичному суспільстві // Социс. – 2001. - №2. – С.3-12.

234. *Чаплигін О.К.* Менталітет та національна самосвідомість молоді: визначення і форми регулювання // Збірник наукових праць з гуманітарних наук ЗДІА. – 1999. – Випуск 2 . – С. 142-144.

235. *Чередниченко А.П.* Культура активного политического действия. – М.: Мысль, 1986. – 221с.

236. *Щегорцов В.А.* Политическая культура личности: проблемы формирования. – М.: Знания, 1982. – 61 с.

237. *Щокін Г.В.* Стан та перспективи розвитку України і світу // Проблеми та перспективи української реформації: [Кол. моногр.] / Г.В.Щокін, В.І.Куценко, М.Ф.Головатий та ін.; [За заг. ред. М.Ф.Головатого, Г.В.Щокіна]. – К.: МАУП, 2001. – С. 7-42.

238. *Яковлів А.* Українське право // Антонович Д. Українська культура. – Мюнхен, 1988. – 517 с.

239. *Almond G.A.* Comparative Political Systems // *Journal of Politics*. – Aug. 1956. – P.396.
240. *Almond G., Verba S.* The Civil Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations. – Boston, 1965. – 563 p.
241. *Beetham D.* Liberal Democracy and the Limits of Democratization // *Political Studies*. – 1992. - № 40. – P. 40-53.
242. *Dittmer L.* Political culture and political symbolism // *World politics*. – L., 1977. – Vol. 29, № 4. – P.551 – 582.
243. *Lasswel H.D.* The structure and function of political system. – N.Y.: Harper, 1960. – XIV, 419 p.
244. *Nielson K.* Marxism and the moral point of view: morality, ideology and historical materialism. Boulder, L. – 1989.- 293 p.
245. *Pye L.* Political Culture // *International Encyclopedia of Social Sciences*. – N.Y., 1961. – V.12. – P.218.
246. *Poul D.W.* The Culture Limits of Revolutionary Politics: Change and Continuity in Socialist Czechoslovakia. – N.Y., 1979. – P.3.
247. *Rosenbaum W.A.* Political Culture. – N.Y., 1975. – P.271.
248. *Verba S., Pye P.* Participation in America: Political Democracy and Social Equality. – N.Y., 1972. – P.79-80.
249. www.pora.org.ua // *Липкань Л.* Защищай правду всюди і завжди, коли на неї посягають.